ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ
ДИЛ ҺАГГЫНДА
ВӘ
ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН
ДИЛИ

АРХИВ

АЗӘРБАЈҸАН ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ
НӘСИМИ адына ДИЛЧИЛИК ИНСТИТУТУ

1998/871

Ә3/Ә56

66860

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ДИЛ ҺАГГЫНДА ВӘ ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН ДИЛИ

АРХИВ

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Китабханасы

65864

БАКЫ - ЕЛМ - 1998

Ф3(2А)-8 + Т3(2А)-8 + Ш163.11

Редактору академик **БӘКИР НӘБИЈЕВ**

Һејдәр Әлијев дил һаггында вә Һејдәр Әлијевин дили.- Бакы: Елм, 1998. - 196 с.

ISBN 5-8066-0869-7

Әсәрдә Азәрбајҹан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијевин Азәрбајҹанда дил гуруҹулуғу саһәсиндә көрдүјү ишләрдән, онун Азәрбајҹан дили вә нитг мәдәнијјәти барәдәки фикирләриндән данышылыр. Ејни заманда онун натиглији, чыхыш вә нитгләринин дил хүсусијјәтләри тәһлил едилир.

Ә $\frac{4602000000-660}{655(07)-98}$ Сифаришли нәшр

© "Елм" нәшријјаты, 1998

ӨН СӨЗ

Бәхтијар Ваһабзадәнин ел арасында кениш јајылмыш ше'рләринин бириндә һәр биримизин гәлбини риггәтә кәтирән belә мисралар вар:

Дил ачанда илк дәфә "ана" сөјләјирик биз,
"Ана дили" адланыр бизим илк дәрслијимиз.
Илк маһнымыз лајланы анамыз өз сүдүјлә
Ичирир руһумуза бу дилдә килә-килә.
Бу дил бизим руһумуз, ешгимиз, ҹанымыздыр,
Бу дил бир-биримизә әһди-пејманымыздыр.

Мүдрик халг шаиримизин дәрин сәмимијјәт дујғулары илә тәрәннүм етдији ана дилимизин чох гијмәтли хәзинәсиндән дилин дашыјычысы олан һәр кәсә пај дүшүр. Тәзәҹә дил ачан көрпәдән башламыш ағсаггал гоҹајадәк һамы ондан гәдәринҹә барыныр. Бунунла белә, дил халг мә'нәвијјатынын елә е'ҹазкар бир хәзинәсидир ки, милјонларла адам ондан кенинә-болуна фајдаландығына бахмајараг һеч вахт јохсуллашыб түкәнмир; әксинә, ишләндикҹә даһа да артыр, зәнкинләшир, сәлис, рәван вә аһәнкдар олур. Бәли, биз һамымыз һеч кәсә һесабат вермәдән бу хәзинәдән гәни-гәни фајдаланырыг. Лакин тарих халгын јалныз надир сималарынын, мәһз бөјүк тарихи шәхсијјәтләринин чијнинә чох чәтин, чох да шәрәфли бир вәзифә гојур: доғма халгын мадди вә мә'нәви гүввәләрини сәфәрбәр едәрәк ана дилинин јүксәк сәвијјәдә гајғысына галмаг, талејүклү, һәтта дејәрдим ки, ән көркин шәраитдә ону горумаг, мөгам коләндә ана дилини лајиг олдуғу ән уча мөвгејә галдырыб һаггыны вермәк, онун конститусија һүгугларыны бәргәрар етмәк!

Бизим өлкәмиздә, бизим заманәмиздә, мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин бејнәлхалг аләмдә е'тираф олунан илк уғурларыны газандығы бир вахтда бу шәрәфли вәзифә дүнја шөһрәтли президентимиз чәнаб Һејдәр Әлијевин өһдәсинә дүшмүшдүр. 1969-чу илдән башлајараг аз гала 30 ил олур ки, Һ.Әлијев өзүнүн биринчи дәрәчәли дөвләт вәзифәләри сырасында мүнтәзәм олараг ана дилимизин дә гајғысына галыр, онун сафлығы, тәмизлији, зәнкинләшмәси, инкишафы, халгын, чәмијјәтин һәјатында өзүнәлајиг јер тутмасы уғрунда јорулмаг билмәдән мүбаризә апарыр.

Јенә дә аз гала 30 ил олур ки, мән ән мүхтәлиф мүнасибәтләрлә Һ.Әлијевин ичтимаи тәдбирләрдәки чыхышларынын ја бирбаша, ја да билавасицә динләјичисијәм. Һәмкарларымдан мәрһум академик Зија Бүнјадовла, јазычы Анарла, профессор Јашар Гарајевлә дәфәләрлә Һ.Әлијевин өзүнүн дә'вәтилә мүхтәлиф мәсәләләрлә әлагәдар мәшвәрәт јығынчагларында иштирак етмиш, апардығы республика топлантыларында чыхыш етмиш, Бакыда, Нахчыванда шәхсән өзүм гәбулунда олмуш, Москвада онунла көрүшмүшәм... Нөвбәти чүмләмә кечмәмиш дејим ки, мәним 69 јашым вар. Азәрбајчанда вә харичдә дәфәләрлә бөјүк алимләр, мәшһур әдибләр, шаирләр, мәдәнијјәт хадимләри, дөвләт адамлары, һәтта бә'зи өлкәләрин башчылары илә көрүшүб һәмсөһбәт олмушам, онлардан чох шејләр өјрәнмишәм. Амма бүтүн варлығымла е'тираф едирәм ки, ән мүхтәлиф саһәләрә даир билијинин зәнкинлији, мараг даирәсинин вүс'әти, јаддашынын итилији бахымындан Һ.Әлијевә бәрабәр тутула билән икинчи бир шәхсијјәти мән тәсәввүрүмә кәтирә билмирәм.

Һ.Әлијевлә үнсијјәт заманы онун дикәр јүксәк инсани кејфијјәтләрилә јанашы бир чәһәти дә һеч вахт мәним диггәтимдән јајынмамышдыр. О да президентимизин халгын мә'нәвијјатына, психолокијасына, әдәбијјатына, мәдәнијјәтинә, бүтүн бунларын мө'тәбәр дашыјычысы олан ана дилимизә (елә рус дилинә дә!) дәриндән бәләдлији, Азәрбајчан дилинә өлчүјәкәлмәз дәрәчәдә јүксәк мәһәббәти! Бу мәһәббәтин јолунда Һ.Әлијев дәфәләрлә рискә дә кетмәли олмуш, хүсусән кечмиш Совет Иттифагы заманында ири мигјаслы ичтимаи-сијаси тәдбирләрдә о заман гәбул олундуғу кими рус дилиндә јох, Азәрбајчан дилиндә нитгләр сөјләмиш (Азәрбајчан Дөвләт Университетинин 50 иллији мүнасибәтилә кечирилән јубилеј јығынчағында), һәлә 1978-чи илдә өлкәмизин конститусијасына беләә бир маддәнин јазылмасына мүвәффәг олмушду: "Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир". 1974-чү илдә бир груп алимә дөрд һиссәдән ибарәт "Мүасир Азәрбајчан дили" әсәринә көрә, бу китабын мүәллифләриндән бири олан профессор Ағамуса Ахундова 1986-чы илдә "Азәрбајчан дилинин фонетикасы" монографијасы үчүн Республиканын Дөвләт мүкафатынын верилмәси дә Һ.Әлијевин ана дилинә гајғысынын тәзаһүрләриндән бири иди.

...1978-чи илдә Азәрбајчан Елмләр Академијасы партија комитәсинин катиби сечилдикдән бир гәдәр сонра Мәркәзи Комитәдән хәбәр вермишдиләр ки, Биринчи катиб мәни 15-20 дәгигәлијә гәбул едәчәк, јени вәзифәмин ичрасы әрәфәсиндә мәнә өз төвсијәләрини вә хејир-дуасыны верәчәкдир. Әлбәттә, һәјәчан кечирирдим. Лакин елә илк дәгигәләрдән Һ.Әлијевин чох сәмими бир аһәнклә сөһбәтә башламасы, сәһһәтимлә марагланмасы, мәним азачыг да олса көрдүјүм ишлә, бә'зи јазыларымла, теле-чыхышларымла таныш олдуғуну сөјләмәси нәтичәсиндә һәр шеј өз јерини алды вә һәјәчаным тезликлә кечиб кетди. Ону Азәрбајчан Елмләр Академијасында, хүсусән дә һуманитар елмләр саһәсиндә көрүлән ишләр, республикамыздакы әдәби просес, бу просесдә бәдии тәнгидин ролу, тарихи мөвзулу романларымызда вә бәдии филмләрдә халг тарихинин ајры-ајры мәрһәләләринин ин'икасы, Азәрбајчан әдәби дилинин вәзијјәти, тәрчүмәләримизин кејфијјәти вә с. мәсәләләр марагландырыр, бүтүн буларын барәсиндә мәним нә дүшүндүјүмү сорушурду. Ән мараглысы да бу иди ки, Һ.Әлијевин вердији суалларын гојулушунда онун өзүнүн бүтүн проблемләр һаггында мүәјјән, бүллурлашмыш гәнаәти дә өз әксини тапырды. Бу дејиләнләр әтрафында фикир мүбадиләсинин бүтүн кедиши боју мүсаһибим ана дилимизин һәр чүр ассимилјасијаја гаршы дөзүмүнү, дәјанәтини

хүсуси вурғулајыр, Азәрбајҹан дили саһәсиндә тәдгигатлары кенишләндирмәк, дилимизи горумаг, онун даһа да чилаланмасыны тә'мин етмәк саһәсиндә тәвсијәләрини билдирирди... Беләликлә дә көмәкчиләринин 20 дәгигә үчүн нәзәрдә тутдуглары көрүш башлыча олараг Азәрбајҹан дили, әдәбијјатымыз, һуманитар елмләр, хүсусән дилчилик саһәсиндә фикир мүбадиләсинин һесабына дүз 2 саат 15 дәгигә чәкди. О заман Мәркәзи Комитәдә елм шө'бәси мүдиринин мүавини вәзифәсиндә чалышан ҹәнаб Вәфа Гулузадә (инди Азәрбајҹан Республикасы президентинин харичи сијасәт мәсәләләри үзрә мүшавиридир) буну тәсдиг едә биләр.

***

Кәнд тәсәррүфатындан, әкинчиликдән тутмуш, сијасәтә, дипломатијаја гәдәр инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләрини, гәлбинин ән инчә титрәјишләрини, дүнја елм, мәдәнијјәт вә әдәбијјатынын классик нүмунәләрини, бөјүк бәшәри мә'налары еһтива вә ифадә етмәк имканлары илә зәнкин олан ана дилимиз Һ.Әлијевин көзәл билдији, һәмишә дә јүксәк гијмәтләндирдији вә гајғысына галдығы тәкрарсыз мә'нәви сәрвәтимиздир. Мүстәгил Азәрбајҹан Республикасы Конститусијасынын ајрыча бир маддәсиндә бу дилин һаглы олараг дөвләт дили кими шәрәфләндирилмәси үчүн биз илк нөвбәдә өлкәнин президенти Һ.Әлијевә миннәтдарыг. Дилимизин алилијинә, онун бөјүк потенсиал имканларына, һәр ҹүр тәзјиг вә ассимилјасија ҹәһдләринә гаршы дөзүмүнә, ејни заманда зәрифлијинә, инҹәлијинә даир Һ.Әлијевин артыг формалашмыш гәнаәтләри мәнә һәлә 70-ҹи илләрин әввәлләриндән мә'лум иди.

1972-ҹи илдә ијун ајынын 9-да Азәрбајҹан Дөвләт Опера вә Балет Театрында Ашыг Әләскәрин анадан олмасынын 150 иллији мүнасибәтилә јубилеј тәнтәнәләри кечирилирди. О заман Азәрбајҹана рәһбәрлик едән, республика мигјаслы әдәби-мәдәни тәдбирләрдә иштирак етмәјә һәмишә дахили-мә'нәви еһтијаҹ дујан Һ.Әлијев јубилеј кечәсинин Рәјасәт һеј'әтиндә иди. Кечмиш ССРИ республикаларындан да јубилејә гонаглар кәлмишди.

Гүдрәтли ашығымыз һаггында Азәрбајҹан дилиндә мән, рус дилиндә академик М.А.Дадашзадә мә'рузә етдик. Тәнтәнәли һиссәдән сонра тәртиб едилмиш мәҹлисдә Һејдәр Әлијевин сөјләдији сағлыг сөзләрини өмрүм боју унутмарам. О, бөјүк мәмнунијјәт дујғусу илә демишди:

- Бу күн мән бир даһа үрәкдән инандым вә фәхр етдим ки, бизим чох дәрин, зәнкин мә'налар ифадә етмәјә гүдрәти олан, лакин ејни заманда һәм дә чох көзәл, инҹә вә аһәнкдар ана дилимиз, Азәрбајҹан дилимиз вар...

Сонра Һ.Әлијев "бөјүк Ашыг Әләскәрин өлмәз руһунун шәрәфинә, Азәрбајҹан дилинин көзәллији вә әбәдијјәти шәрәфинә, һабелә бу бөјүк сәнәткарын парлаг кәламлары әсасында дилимизин кениш имканларыны, онун шәһдини-шәкәрини јубилеј иштиракчыларына чатдыран" мә'рузәчиләрин шәрәфинә хош сөзләр деди, бадә галдырды...

Мән Азәрбајҹан Конститусијасы лајиһәсинин мүзакирәләри заманы дөвләт дилимиз һаггында һөрмәтли президентимизин гәтијјәтли мөвгеји илә онун 26 ил бундан әввәл Ашыг Әләскәр мәҹлисиндә дедији сөзләр арасында дәрин мәнтиги әлагәни көрәндә, көксүм долусу фәрәһ дујғусу јашадым.

Бу чох ваҹиб тарихи факты ифтихар дујғусу илә гејд едәнләр тамамилә һаглыдырлар ки, билаваситә Һејдәр Әлијевин тәшәббүсү вә рәһбәрлији илә һәлә 70-ҹи илләрдә башланмыш мүһүм иш уғурла һәјата кечирилмиш, 1995-ҹи илдә Азәрбајҹан дилинә там дөвләт дили статусу верилмиш, ана дилимиз ҹәмијјәт һәјатынын бүтүн саһәләриндә, о ҹүмләдән хүсусән дөвләт идарәчилијиндә өзүнүн һәгигәтән дә лајигли јерини тутмушдур. "Бу, Азәрбајҹан дилинин инкишафы, дөвләт дили статусу алмасы уғрунда Һејдәр Әлијевин чохиллик вә кәркин фәалијјәтинин ән јүксәк зирвәсидир" (фәлсәфә елмләри доктору Рамиз Меһдијев. Елмимизин вә дилимизин хиласкары. "Азәрбајҹан" гәзети, 19 сентјабр 1996-ҹы ил).

1995-ҹи илин нојабрында Азәрбајҹан Республикасы Конститусијасы лајиһәсиндә дөвләт дили мәсәләсинин Президент Апаратында Һ.Әлијевин сәдрлији илә мүзакирәси әрәфәсиндә президентин Елмләр Академијасына кәлишини

вә республиканын јарадычы зијалыларынын һәмин мәсәләјә һәср олунмуш јығынчағыны апармағы мәнә һәвалә етмәсини дә, өзүнүн апардығы јығынчагда исә мәнә сөз вермәсини дә бөјүк ифтихар дујғусу илә хатырлајырам. Республикамызын дөвләт дилинин Азәрбајчан дили кими тәсбит олунмасындан хофа дүшән бә'зи натигләримизә чаваб олараг мән һәмин чыхышымда тәкзиболунмаз мәнбәләр әсасында демишдим ки, бизим ана дилимиз һәлә XI әсрдә, бөјүк филолокија алими вә көркәмли шаир Хәтиб Тәбризинин вахтында тәкчә Азәрбајчанда дејил, Иран, Ираг, Сурија вә с. кими Јахын Шәрг өлкәләриндә дә мәһз Азәрбајчан дили кими танынмышдыр...

Сон илләрдә Азәрбајчан дилинин инкишафына диггәт вә гајғынын артмасы, хүсусән дә онун мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын илк Конститусијасында дөвләт дили кими тәсбит едилмәси Азәрбајчан ЕА-да дилчилик үзрә тәдгигат апаран елми мүәссисәләрин ишиндә һәгигәтән дә бөјүк чанланмаја сәбәб олмушдур. Нәсими адына Дилчилик Институтунун алимләри сон вахтларда "Азәрбајчан дилинин тарихи лүғәти", "Нитг мәдәнијјәти" "Азәрбајчан әдәби дилинин нормалары', "Јени сөзләр лүғәти", "Азәрбајчан дилинин үслубијјаты", "Азәрбајчан дилинин ишкүзар үслубу" кими вачиб әмәли әһәмијјәти олан фундаментал әсәрләр үзәриндә ишләрини јекунлашдырмышлар.

Академијанын алимләри белә һаглы бир гәнаәтдәдирләр ки, Һејдәр Әлијев чәнабларынын дилимизин инкишафына көстәрдији хидмәт вә гајғы, Азәрбајчан дилинин чағдаш дуруму, онун тарихи, дөвләт дили, әдәби дил, дилчилик елми саһәсиндә мүлаһизә вә гәнаәтләри өз мә'рузә, нитг вә мүсаһибәләриндә бу дилдә, хүсусән дә дилимизин публисистика үслубунда јаратдығы көзәл нүмунәләр јүксәк елми сәвијјәдә апарылан кениш тәдгигатын објекти олмаға тамамилә лајигдир. Доғрудур, бу саһәдә мүәјјән иш көрүлүб, ирили-хырдалы бир сыра гијмәтли әсәрләр јазылмышдыр. Лакин көрүлән ишләр дилимизин инкишафында бөјүк бир һадисә олан Һ.Әлијев дил феноменини бүтүнлүкдә әһатә едә билмир.

Мән инанырам ки, охучулара тәгдим едилән "Һејдәр Әлијев дил һаггында вә Һејдәр Әлијевин дили" монографијасы бу саһәдә атылан әмәли аддымлардан бири кими мараг доғурачагдыр.

Китабын сәһифәләриндә һөрмәтли президентимизин Азәрбајчан дили барәдә дедикләри, Азәрбајчанда дил гуручулуғу саһәсиндә тарихи хидмәтләри, милли дил вә дөвләт дили, дил әлагәләри, јазычы вә дил проблемләринә даир мүлаһизәләри һәртәрәфли арашдырылыб тәһлил едилир, бүтүн бу дејиләнләрин фонунда дилчилик елминин вәзифәләри мүәјјән олунур. Һејдәр Әлијевин дили, онун әдәби дилимизин елми вә публисистик үслубунун инкишафында хидмәтләри, лексик морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләри кими мәсәләләр президентин китабларындан, мә'рузә, нитг вә мүсаһибәләриндән алынмыш јүзләрлә гијмәтли дил материалы зәмининдә груплашдырылыб тәһлил едилмишдир.

***

Әсәр Азәрбајчан ЕА-нын Нәсими адына Дилчилик Институтунда јеринә јетирилмишдир. Китабын "Кириш"ини вә биринчи фәслини ("Һејдәр Әлијев вә Азәрбајчанда дил гуручулуғу") филолокија елмләри доктору, профессор Ағамуса Ахундов, икинчи фәслини ("Һејдәр Әлијев вә нитг мәдәнијјәти") филолокија елмләри доктору, профессор Мүсејиб Мәммәдов, үчүнчү фәслини ("Һејдәр Әлијевин чыхыш вә нитгләринин үслуби-грамматик хүсусијјәтләри") филолокија елмләри доктору Мәс'уд Маһмудов јазмышлар.

Академик БӘКИР НӘБИЈЕВ

КИРИШ

Көркәмли ичтимаи вә сијаси хадим, Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијевин һәртәрәфли јарадычы фәалијјәтиндә дилчилик мәсәләләри, илк өнчә ана дили, дил вә дөвләт, дил вә мәдәнијјәт, дил вә милләт, дил вә тарих, дил вә әдәбијјат, дил гуручулуғу кими өнәмли социолингвистик мәсәләләр дә хүсуси јер тутур. Бүтүн бөјүк сијаси хадимләр кими, Һејдәр Әлијев өз халгынын, өз өлкәсинин игтисадијјаты, мадди рифаһ һалынын јахшылашмасы илә бәрабәр, онун үмуммәдәни тәрәггисинин дә гајғысына галмыш, јашадығы өлкәнин, мәнсуб олдуғу халгын дүнјанын ән инкишаф етмиш өлкәләри вә халглары сәвијјәсинә јүксәлмәсинә чидди диггәт јетирмишдир.

Һәр бир милләтин инкишафында онун ән мүһүм варлыг вә јашам амили олан дилинин мүстәсна ролу вардыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Һејдәр Әлијевин дил доктринасында дил амили һәр бир халгын варлығы үчүн башга бүтүн амилләрдән уча тутулур. Азәрбајчан Республикасынын јени Конститусијасы лајиһәсини һазырлајан комиссијанын дөвләт дили мәсәләсинә һәср олунмуш ичласларындан бириндә о дејир: "Инди биз дилимиздә сәрбәст данышырыг вә һәр бир мүрәккәб фикри ифадә етмәјә гадирик. Бу, бөјүк наилијјәтдир. Бу, игтисади вә башга наилијјәтләрин һамысындан үстүн бир наилијјәтдир ки, бизим бир милләт кими өзүмүзә мәхсус дилимиз вар вә о да о гәдәр зәнкиндир ки, дүнјанын һәр бир һадисәсини биз өз дилимиздә ифадә едә билирик" [7,2].

Дили игтисади вә башга наилијјәтләрин һамысындан үстүн наилијјәт сајан Һејдәр Әлијев 1960-чы илләрин сонундан башлајараг, өз зәнкин тәчрүбәси, јүксәк интеллекти, милли мәдәнијјәтимизә вә мә'нәвијјатымыза дәриндән бәләд олмасы сајәсиндә ардычыл милли дил сијасәти ишләјиб һазырламыш вә бүтүн чәтинликләрә синә кәрәрәк ону дөнмәдән һәјата кечирмиш, Азәрбајчан дилинин дөвләт дили олмасы, халгымызын мә'нәви мөвчудлуғунун әсас амилләриндән олан дилимизин инкишафы вә јүксәлиши уғрунда ардычыл мүбаризә апармышдыр.

Јадыма кәлир ки, 26 ил бундан өнчә, 1969-да о заманлар Азәрбајчан Дөвләт Университети адланан Бакы Дөвләт Университетинин 50 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли ичласы республикада рәһбәрлијә чәмиси дөрд ај әввәл кәлән Һејдәр Әлијев Азәрбајчан дилиндә ачды вә һәмин дилдә - ана дилиндә парлаг бир нитг сөјләди. Бу һадисә о заман республиканын һәр јериндә бөјүк әкс-сәда јаратды. Хүсусән о вахтын кәнч зијалылары кими бизим үрәјимиздә бөјүк фәрәһ һисси доғурду. Бу, бир дә она көрә әламәтдар һадисә иди ки, һәмин ичлас бејнәлхалг статуслу иди вә онун ишиндә Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Али вә Орта Ихтисас Тәһсили Назирлијинин рәһбәр ишчиләри, бүтүн республикалардан, социалист өлкәләриндән, узаг харичдән нүмајәндәләр иштирак едирдиләр. Гонаглар республика рәһбәринин көзәл интонасијалы вә мәзмунлу нитгини вәрдиш еләдикләри дилдә - рус дилиндә јох, Азәрбајчан дилиндә - республиканын дөвләт дилиндә, натигин ана дилиндә динләјирдиләр. Бу, о заман үчүн чох бөјүк, ејни заманда чох рискли бир сијаси-ичтимаи һадисә иди. Һејдәр Әлијев бу һадисәни 25 ил сонра, артыг мүстәгил Азәрбајчанын Президенти икән һәмин университетин 75 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јубилеј ичласында јада салды: "Хатиримдәдир, университетин 50 иллик јубилејиндә чыхыш едәркән, шүбһәсиз ки, өз ана дилимдә, Азәрбајчан дилиндә данышдым. Бу, бөјүк сенсасија кими гәбул олунду - нә чүр олур ки, республиканын рәһбәри, Азәрбајчан дилиндә чыхыш едир вә бу дилдә һеч дә пис данышмыр. Бә'зиләри мәни бу һадисә мүнасибәти илә тәбрик етдиләр, миннәтдарлыгларыны билдирдиләр. Дилини севән, милли руһла јашајан инсанлар доғрудан да буну бөјүк бир һадисә кими гәбул етдиләр. Мән исә онлара дедим ки, бурада бир гејри-адилик јохдур, наһаг тәәччүб едирсиниз, бу мәним

ана дилимдир вә ана дилиндә чыхыш етмәк елә бөјүк бир гәһрәманлыг да дејилдир" [3,543].

Ајдын көрүнүр ки, республиканын президенти тәвазөкарлыг едир. 28 ил әввәл, белә бир ичласда ана дилиндә чыхыш етмәк, шүбһәсиз ки, бөјүк гәһрәманлыг иди.

Һејдәр Әлијевин ана дилинә гајғысы вә диггәти сонракы илләрдә дә давам етмишдир.

1978-чи илдә мүттәфиг республикаларын јени конститусијалары гәбул едилдији вахт, онун көстәрдији тәшкилати фәалијјәт дә чох бөјүк олмушдур. Бәлли олдуғу кими, о вахт республикаларда гәбул олунмуш конститусијаларын һеч бириндә ана дили дөвләт дили кими гејд олунмамышды. Загафгазија республикаларындан башга бүтүн о бири республикалар үчүн белә проблем артыг мөвчуд дејилди. Азәрбајчанда исә дөвләт дили маддәси уғрунда гызғын мүбаризә кедирди. Өлкәмизин рәһбәри о күнләри хатырлајараг дејир: "1977-78-чи илләрдә биз јени конститусијаны гәбул едәркән бу мәсәлә, шүбһәсиз ки, әсас мәсәләләрдән бири иди. Биз јени Конститусијада Азәрбајчанын дөвләт дилинин Азәрбајчан дили олмасы барәдә маддә һазырладыг. Гејд етдијим кими, мән һәмин Конститусијаны һазырлајан комиссијанын сәдри идим вә бу ишләрә рәһбәрлик едирдим.

Анчаг бу маддә Москвада чох бөјүк е'тираза сәбәб олду. Белә изаһ едирдиләр ки, башга республикаларда бу јохдур, буна еһтијач јохдур... Анчаг о вахт мән Советләр Иттифагынын рәһбәрлији илә, Коммунист Партијасынын рәһбәрлији илә чох кәркин данышыглар апардым. Сүбут етмәјә чалышдым ки, биз дөвләт дилинин Азәрбајчан дили олдуғуну өз конститусијамызда јазмалыјыг вә јазачағыг.

Москвада бир нечә дәфә мүзакирә олду. Чүрбәчүр фикирләр сәсләнди вә һәмин фикирләрин әксәријјәти ондан ибарәт иди ки, белә олмамалыдыр. Анчаг биз буна наил олдуг вә 1978-чи илдә, сәһв етмирәмсә, апрел ајында биз конститусијаны гәбул етдик. Һәмин конститусијада јазылды ки, Азәрбајчанын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир" [5,1]. Бу бөјүк гәләбәни хүсуси вурғулајараг, өлкә президенти сөзүнә давам едир: "Хатиримдәдир, о вахт башга республикаларын рәһбәрләри илә кәскин данышыгларымыз

олду. Украјнанын рәһбәри Щербитски илә мәним кәскин данышыгларым хатиримдәдир. О, буна чох е'тираз едирди, белә әсасландырырды ки, сиз белә јаздығыныз һалда, кәрәк биз дә јазаг ки, Украјнанын дөвләт дили Украјна дилидир. Мән она дедим ки, сизә һеч кәс мане олмур. Сиз биздән дә бөјүк республикасыныз вә Советләр Иттифагында сизин хүсуси чәкиниз бизимкиндән гат-гат артыгдыр. Сиз истәсәниз, буну јаза биләрсиниз. Анчаг сиз нә үчүн бизә мане олурсунуз" вә бу барәдә фикрини белә јекунлашдырыр: "Анчаг биз буна наил олдуг. Һесаб едирәм ки, бу, о дөврдә, о заманын шәраитиндә республикамызда, үмумијјәтлә, өлкәмизин тарихиндә чох бөјүк һадисә олду" [5,1].

Бу, һәгигәтән белә иди, чох бөјүк тарихи бир һадисә иди. Бу, ејни заманда, 1970-чи илләрдә Азәрбајчанда ана дили саһәсиндә көрүлән бөјүк ишләрин мәнтиги нәтичәси иди. Азәрбајчанда о илләрин дил сијасәти артыг нәинки Москванын, ејни заманда харичи өлкә советологларынын да диггәтини чәлб етмишди. 1970-чи илләрдә Азәрбајчанда өлкәнин ичтимаи-сијаси һәјатынын бүтүн саһәләриндә Азәрбајчан дилиндән кениш истифадә олунмасыны, партија вә дөвләтин ана дилинин инкишафына олан гајғысыны, бу саһәдә кениш елми-тәдгигат ишләринин апарылмасыны танынмыш советологлардан С.Уимбуш Азәрбајчанда "зоракы руслашдырмаја вә рус дилинин зорла гәбул етдирилмәсинә мүгавимәт" адландырырды [15, 186].

Мәшһур идеолог Е.Оллворт 1975-дә "Канада-славјан тәдгигатлары" журналынын 2-чи нөмрәсиндә дәрч едилмиш ири һәчмли мәгаләсиндә Азәрбајчанда милли дилдә чап олунмуш мәтбуаты вә китаб нәшрини изләјиб, бу саһәдә олан јүксәлишдән данышараг, буну милли шүурун артмасы, руслашмаја гаршы мүгавимәт әламәти кими ачыглајыр [15, 184].

"Милләтчилик вә Загафгазијада сосиал дәјишикликләр" адлы елми конфрансда (24-25 апрел 1980-чи ил) "Совет Азәрбајчанында харичи тә'сирләр" адлы мә'рузә илә чыхыш едән Шантал Лемерсје Келкешә дә өз чыхышыны 1970-чи илләрдә Азәрбајчанда дил ассимилјасијасына вә мәдәни ассимилјасијаја гаршы, үмумән харичи тә'сирләрә гаршы

башламыш мүгавимәтин тәһлилинә һәср етмишди. Ејни мүнасибәт Р.Пајпс, А.Бенингсон вә б. сосиологларын әсәрләриндә дә мүшаһидә олунур. Бүтүн бунлар Москваја мә'лум олмамыш дејилди. О да мә'лум олмамыш дејилди ки, "дил һәр шејдән әввәл милли шуурун ојанмасы, мүстәгил дөвләтләрин мејдана кәлмәси уғрунда мүбаризәнин олдугча мүһүм васитәси вә амили ролуну ојнајыр. Бир гајда олараг, милли азадлыг һәрәкаты дил уғрунда мүбаризәдән башланыр" [15,82].

Белә бир шәраитдә мәркәз, әлбәттә, милли дилләрин дөвләт дили кими рәсмиләшдирилмәсинә јол вермәк истәмирди. Лакин Загафгазија республикаларында бунун гаршысыны алмағын мүмкүнсүзлүјүнү дә баша дүшүрдү вә буна көрә дә о дөврүн ән күчлү партократларындан бири олан Б.Н.Пономарјовун үмуми редакторлуғу илә 1982-чи илдә нәшр едилмиш "Конституция СССР. Политико-правовой комментарий" китабында дөвләт дили маддәсини һәмин республикаларын хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән бир спесификлик, өзүнәмәхсуслуг кими изаһ етмәјә мәчбур олмушду. Бу спесификлик, мәсәлән, Азәрбајчанда, дөвләт дилинин практикада артыг һәјата кечирилмәси вә бу ишин башында елә о заман да бөјүк нүфузу олан Һејдәр Әлијев кими бир дөвләт хадиминин дурмасы вә онун бачарыглы тәшкилатчылыг фәалијјәти нәтичәсиндә формалашмыш үмумхалг мөвгеји илә бағлы иди.

Һејдәр Әлијевин ана дили саһәсиндә тутдуғу гәти мөвге дилин халгын, милләтин варлығында вә һәјатында тутдуғу һәлледичи јерлә әлагәдар олмасы илә бәрабәр, дөвләт башчысынын ана дилинә, онун зәнкинлијинә олан сонсуз мәһәббәти илә бағлыдыр. О дејир: "Бу күн биз мүстәгил бир дөвләт кими ән фәхр етдијимиз бир дә одур ки, бизим көзәл Азәрбајчан дилимиз вар" [14, 3}. Һејдәр Әлијев бу фикри һәр заман, һәр јердә бөјүк ифтихар һисси илә, фәхрлә дејир.

Азәрбајчан Республикасынын јени Конститусијасыны һазырлајан комиссијанын 1995-чи ил октјабрын 31-дә Елмләр Академијасы Рәјасәт Һеј'әтинин бинасында кечирилән кениш ичласында: "Анчаг ики кәлмә ону демәк

истәјирәм ки, мән бу данышдығымыз дили - буна һансы дил дејирсиниз дејин - чох көзәл дил һесаб едирәм. Дилимиз зәнкиндир, чох аһәнкдар дилдир, дилимизин сөз еһтијаты чох бөјүкдүр. Грамматика саһәсиндә һәддән артыг бөјүк наилијјәтимиз вар. Шәхсән мән бу дили севирәм" [5,2].

Үч күн сонра јенә һәмин конститусија комиссијасынын нөвбәти ичласында: "Мән һәр бир дилә һөрмәт вә еһтирамымы билдирирәм. Амма һесаб едирәм ки, өз дилимизлә, Азәрбајчан дили илә һәр биримиз фәхр едә биләрик. Чүнки бу, зәнкин дилдир, артыг дүнјада танынмыш дилдир. Халгымызын ады да танынıб, дилимизин ады да танынıб. Бу реаллыгдыр" [7,2].

Түрк дүнјасы јазычыларынын 1996-чы ил нојабрын 6-да кечирилмиш III гурултајында: "Мән фәхр едирәм ки, түрк дилләринә мәнсуб олан Азәрбајчан дили бу гәдәр зәнкиндир, бу гәдәр бәдии ифадәләрлә долудур вә биз һәјатын бүтүн саһәләринә аид олан фикирләримизи өз ана дилимиздә ифадә едә биләрик. Бурада мән Азәрбајчан јазычыларынын, дилчиләринин, әдәбијјатшүнасларынын хидмәтләрини хүсуси гејд едирәм. Чүнки һәр бир республикада процесләр чүрбәчүр кедибдир.

Бизим республикамызда - Азәрбајчанда тәхминән 30-чу, 40-чы, 50-чи илләрдә, һәтта 60-чы илләрә гәдәр Азәрбајчан дили һаким бир дил дејилди. Она көрә дә Азәрбајчан дилинин инкишаф етмәси, зәнкинләшмәси үчүн дөвләт тәрәфиндән лазыми ишләр көрүлмүшдү. Анчаг бунларын һамысына бахмајараг, бизим јазычыларымыз, шаирләримиз, әдәбијјатшүнасларымыз, дилчи алимләримиз өз ишләрини көрүбләр вә мә'лумдур ки, 70-чи илләрдә онлар Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дәстәјини дә алыблар вә бүтүн бунларын нәтичәсиндә биз инди дөвләт мүстәгиллијимизи әлдә едән заман, мүстәгил дөвләт кими дүнја бирлијинә дахил олдуғумуз заман зәнкин Азәрбајчан дөвләт дили илә фәхр едә биләрик" [21,1].

1997-чи илдә республикамызын вә харичи өлкәләрин али мәктәбләринә гәбул олунмуш тәләбәләрин бир групу илә көрүшдә: "Бизим чох көзәл, зәнкин, чазибәдар дилимиз вар. Бәлкә дә биз бу дилдә данышдығымыза көрә өз

дилимизин зәнкинлијини һәлә там дәрк едә билмәмишик. Анҹаг билин ки, бу һәгигәтдир" [22,4].

Өлкә президентинин ана дилинә вердији бу јүксәк гијмәт јарым әсрдән артыг узун бир мүддәтдә дөвләт идарәләриндә өзүнә лајиг мөвгеји тута билмәјән гүдрәтли бир дилин инкишафы уғрунда апардығы мүдрик милли дил сијасәти илә, онун перспективли ҝәләҹәјинә бөјүк инамла бағлыдыр. Бу дилин ҝәләҹәјинин парлаг үфүгләрини ҝөрәрәк өлкә рәһбәри дејир: "Азәрбајҹанын дөвләт мүстәгиллији Азәрбајҹан дилини әбәди едибдир вә бу ҝүн Азәрбајҹан дилимиз јашајыр вә јашајаҹагдыр. Гој Азәрбајҹан дили мүстәгил Азәрбајҹанда, еләҹә дә дүнјада јашајан бүтүн азәрбајҹанлыларын дили олсун" [14,3].

Һејдәр Әлијевин ана дилинә бөјүк гајғысы, сәдагәти, дәрин мәһәббәти онун јалныз әсл вәтәндашлыг, ана дилини севмәк, јүксәк гүрур һиссләри илә бағлы дејил. Бу, ејни заманда, онун өз ана дилини дәриндән билмәк, һәмин дилин бүтүн дахили сирләринә, ҝөзәлликләринә дәриндән вагиф олмаг вә онлардан мәһарәтлә истифадә едә билмәк габилијјәтиндән вә истеʼдадындан ирәли ҝәлир. Онун әсәрләринин, мәʼрузә вә нитгләринин, рәсми вә гејри-рәсми данышыгларынын дили Азәрбајҹан әдәби дилинин һәгигәтән ҝөзәл нүмунәләридир вә хүсуси елми тәдгигата лајигдир.

БИРИНҸИ ФӘСИЛ

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ АЗӘРБАЈҸАНДА ДИЛ ГУРУҸУЛУҒУ

Әски түрк дилләриндән бири олуб 700 илдән артыг бир мүддәтдә халгымыза әдәби дил кими хидмәт ҝөстәрән ана дилимизин ерамызын икинҹи минилликдәки инкишафынын ән парлаг, ән бәрәкәтли дөврү јашадығымыз јүзиллијә дүшүр. Мәһз бу јүзилликдә о, мүстәгил рәсми дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлмиш, ишләнмә даирәси там шәкилдә ҝенишләнмишдир. Азәрбајҹан дили артыг XXI әсрин, һәм дә нәинки әсрин, үчүнҹү миниллијин астанасындадыр. Ики ил дә кечәҹәк вә о, өз гәдәмләрини јени миниллијин јени әсринин илк пилләсинә гојаҹаг.

Мүбалиғәсиз дејә биләрик ки, Азәрбајҹан дилинин әсримизин сон 30 илдәки инкишафы илк өнҹә Азәрбајҹан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијевин ады илә бағлыдыр. Бу илләрин тәхминән үчдә икиси дөвләт башчысынын өлкәјә билаваситә рәһбәрлик етдији дөврә дүшүр. Кечмиш ССРИ-нин рәһбәрлик зирвәсиндә оланда да о, тәбии ки, бүтүн башга республикалардан даһа артыг өз доғма Азәрбајҹан Республикасы илә бағлы иди. Бу узун мүддәтли заман дахилиндә Һејдәр Әлијев өз ана дилини бир ан да олсун нәзәрдән гачырмамыш, онун бүтүн сәвијјәләрдә мөвҹуд олан проблемләрини (дил вә сијасәт, дил вә әлифба, дил вә милләт, дил вә әдәбијјат вә с.) өз диггәтиндә сахламышдыр. Фактларын чохлуғу тәләб едир ки, ачыгланманын конкретлији үчүн һәмин проблемләрдән ајры-ајрылыгда бәһс едәк.

М Ф. Ахунд в адына
А эрб ј ч ... с ублика
К ... АСЫ

ДИЛ ВӘ СИЈАСӘТ

Дил инсанлар арасында ән вачиб үнсијјәт васитәси кими сијасәтлә бирбаша бағлы олан ичтимаи һадисәдир. Буна көрә дә онун ичтимаи һәјатда, дөвләт гуручулуғунда тутдуғу мөвгеји мүәјјәнләшдирмәјә һәмишә бөјүк еһтијач һисс едилир. Бу мәсәләнин дүзкүн һәлли исә анчаг дүзкүн сијасәт нәтичәсиндә олур. Бәлли мәсәләдир ки, "Һәр бир ичтимаи проблемин һәлли синфи мәнафе, һакимијјәт проблеми илә бағлы олдуғу тәгдирдә сијаси характер кәсб едир" [23,42].

Дил "...сијасәтә инсанларын үнсијјәт еһтијачлары васитәсилә бағлыдыр. Мәһз бу еһтијачлардан ирәли кәлән спесифик үнсијјәт мәнафеләринин мөвчудлуғу сајәсиндә дил сијаси феномен олур" [15, 39] вә "әјни заманда сијаси тә'сисат вә мүәссисәләрин дахили һәјаты да дил васитәсилә тәшкил олунур вә низамланыр. Бунунла әлагәдар олараг сијаси фәалијјәтин ихтисаслашмыш дили јараныр ки, она да јијәләнмәк сијаси һәјат мејданына чыхмағын вә орада уғурлу фәалијјәт көстәрмәјин илкин зәрури шәртләриндән бири кими чыхыш едир" [15, 26]. Дил сијасәти анлајышы барәдә мүхтәлиф фикирләр вардыр. В.Н.Григорјевә көрә, "дил сијасәти дил инкишафынын кедишинә чәмијјәтин шүурлу мүдахиләсинин нәзәријјәси вә тәчрүбәсидир" [31,8]. Башга бир мүтәхәссис белә һесаб едир ки, "дил сијасәти дедикдә бүтүн дөвләт (бүтүн өлкә, бүтүн дил коллективи) мигјасында вә мүәјјән үнсијјәт шәраитиндә мәркәзләшдирилмиш гајдада функсионал ваһид олан дилә шүурлу вә мәгсәдјөнлү тә'сир нәзәрдә тутулур" [32,34]. Дилин сосиолокијасы саһәсиндә чалышан дикәр бир алимин фикринчә исә дил сијасәти дилин ишләнмә чәһәтинә - мүәјјән һүдуд чәрчивәсиндә исә онун гурулушуна дөвләт, синиф, партија вә истәнилән ичтимаи чәрәјанларын һәјата кечирдији вә онларын үмуми сијасәтинин тәркиб һиссәси олан вә мәгсәдләринә ујғун кәлән шүурлу тә'сир тәдбирләринин системи кими мүәјјәнләшдирилә биләр [34, 150].

Дил инкишафынын кедишинә шүурлу мүдахиләнин, башга сөзлә, дил сијасәтинин, јә'ни дилә сијаси амил кими јанашманын тарихи гәдимдир. Дөвләт һәлә Рома императорлуғу заманында дил просесләрини низамламаға хүсуси диггәт јетирирди. Гәдим Рома тарихчиси вә јазычысы Гај Гранквилл Светони јазырды ки, император Клавди нүфузлу бир јунанлыны латын дилини билмәдији үчүн һакимликдән кәнарлашдырмыш, ону һәтта вәтәндашлыг һүгугундан да мәһрум етмишди [33, 224-225].

Дил вә сијасәт проблеми бизим дөврүмүздә - милли азадлыг вә мүстәгиллик уғрунда мүбаризәнин чох кәскинләндиишдији индики заманда хүсусилә диггәт мәркәзиндә олан проблемләрдәндир. Мүстәгил дөвләтин дил сијасәти онун варлығы вә инкишафы, кәләчәји мәсәләсидир. Тәсадүфи дејил ки, јашадығымыз јүзилликдә, хүсусән икинчи јарымәсрдә Азәрбајчанда дил сијасәтинә хүсуси диггәт јетирилмишдир. Бу јени дил сијасәти илк нөвбәдә Һејдәр Әлијевин ады илә бағлыдыр.

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН ДИЛ СИЈАСӘТИНИН ПРИНСИПЛӘРИ

Һејдәр Әлијевин Азәрбајчан дили вә үмумијјәтлә, дил сијасәти өзүнәмәхсус мөһкәм принсипләр әсасында гурулмушдур. Онлардан үчү үзәриндә ајрыча дајанмағы кәрәкли билирик.

1. Бу сијасәт, һәр шејдән өнчә, демократиклик принсипинә әсасланыр. Бу демократиклик исә, биринчи нөвбәдә һәр бир мәсәләнин һәллиндә халгын, о чүмләдән кениш зијалы күтләсинин рә'јинин нәзәрә алынмасы зәмининдә јаранмасы илә әламәтдардыр.

Бәлли олдуғу кими, 1992-нин 22 декабрында Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими инкишафында көзләнилмәз бир һадисә баш верди: "Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дили" ады илә гәбул едилмиш ганунун биринчи маддәси о вахта гәдәр оланлардан фәргли олараг, "Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дили түрк дилидир" шәклиндә јазылды. Тәбии, бу маддә бирмә'налы гаршыланмады. Халгын наразылығына сәбәб олан бу маддә зијалыларын чохунда е'тираз доғурду, бу барәдә рәсми вә гејри-рәсми рә'јләр сөјләнди вә үч илин мүбаһисәләр објектинә чеврилди. 50 депутаты олан парламентин бирчә күнлүк музаки-

рәсиндән сонра тәләм-тәләсик чәми-чүмләтаны 26 сәслә гәбул едилмиш бу ганун маддәси 1995-дә исә бир ајын мүзакирәләр објектинә чеврилди. Мәсәләјә бу гәдәр вахт ајрылмасы Республика Президенти вә јени Конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијанын сәдри Һејдәр Әлијевин дил сијасәтинин нәтичәси иди. Өлкә башчысы она күн кими ајдын олан мәсәләнин кениш мүзакирәсини кечирмәји вә мәсәләнин јалныз бу јолла - там демократик јолла һәлл едилмәсини зәрури сајырды.

Бәлли олдуғу кими, бу мәсәләјә даир јени конститусија лајиһәси һазырлајан комиссијанын ичласларындан сонра, елми мүәссисәләрдә вә коллективләрдә апарылан јығынчагларла јанашы 1995-чи ил октјабрын 31-дә Азәрбајчан Елмләр Академијасынын бөјүк салонунда ЕА-нын, али мәктәбләрин, Јазычылар Бирлијинин вә мүхтәлиф партија нүмајәндәләринин кениш ичласы кечирилди. Бу ичлас ики күн сонра Президент сарајында давам етдирилди. Биринчи јығынчагда 27, икинчидә 20 нәфәр чыхыш етди. Һејдәр Әлијев мәсәләјә бу гәдәр чидди дигтәт јетирилмәсини белә ачыглајыр: "Биринчиси, она көрә ки, бизим мөвчуд конститусијамызын 73-чү маддәсиндә Азәрбајчан дили јазылыб. Икинчи, она көрә ки, узун мүддәт - инди бу күн мә'лум олду, јәгин онун тарихи һагтында арајышлар да вериләчәкдир - 1936-чы илдән сонра бизим дилимиз Азәрбајчан дили јазылыб. Үчүнчүсү дә, она көрә ки, 1992-чи илин декабрында гәбул олунмуш ганун гејри-ганунидир. Анчаг буна бахмајараг, бизим бу үч зијалы, комиссија үзвү тәрәфиндән верилән тәклифи нәзәрә алараг мән мәсләһәт көрдүм ки, бу мәсәлә гој үмумхалг мүзакирәсинә верилсин. Лајиһәни вермишик ки, халг мүзакирә етсин, өз фикрини десин, анчаг бу мәсәлә илә мәшғул олан мүтәхәссисләримиз, алимләримиз, јазычыларымыз, дилчиләримиз, тарихчиләримиз вә бу даирәдә мараглы олан тәшкилатлар гој буну хүсуси мүзакирә етсинләр" [6,3]. Ашағыда јазыланлар да өлкә башчысынын сөзләридир: "Анчаг билирсиниз, - буну кечән көрүшләримиздә демишәм, - мән чалышырдым ки, башга фикир сөјләјәнләрин фикирләринин, дәлилләринин нә гәдәр әсаслы олдуғуну, тарихи, елми нөгтеји-нәзәрдән

нә гәдәр мүнасиб олдуғуну арашдыраг. Мән бүтүн бу мүддәтдә чалышмышам шәраит јарадым ки, инсанлар сәрбәст данышсынлар, һәрәнин сөзү сәрбәст мејдана чыхсын. Икинчи тәрәфдән дә бу мүзакирәләрдә, мүбаһисәләрдә мәсәләни мән шәхсән өзүм үчүн даһа да ајдынлашдырмаг истәјирдим. Бахмајараг ки, бу мәсәләнин тарихи дә мәнә мә'лумдур, халгымызын тарихини дә, дилимизи дә пис билмирәм вә дилимизин тарих боју кечдији јоллар да башгалары кими мәнә дә мә'лумдур, бәлкә бир чохларындан да аз мә'лум дејил. Она көрә дә ола биләрди ки, мән дәрһал бир мөвге тутум. Анчаг мән буну етмәдим. Һесаб едирәм ки, белә дә лазым иди, бу да һәмин саһәјә мараг көстәрәнләрин, мүтәхәссисләрин фикирләринин ачылмасына шәраит јарадачагдыр. Она көрә дә лајиһә мәтбуатда дәрч олунандан сонра биз мәсәләнин јенидән мүзакирә едилмәсини лазым билдик" [7,1].

Бунлар кәлишикөзәл сөзләр дејил. Јени Конститусијанын лајиһәсини һазырлајан комиссијанын дөвләт дилинә һәср олунмуш, демәк олар ки, бүтүн ичласларында комиссијанын сәдри өлкә президенти Һејдәр Әлијевин демократик дил сијасәти дәјишмәз галмышдыр. О, нәинки мүзакирә даирәсинин кенишлијиндә, ејни заманда, кедишиндә дә бу демократизми, бу демократик мөвгеји горујуб сахламышдыр.

"Дөзүмлү олун, һәрә өз фикрини десин. Һеч кәс дә нараһат олмасын ки, онун дедијинә көрә мәнфи, ја мүсбәт мүнасибәт бәсләнәчәкдир" [5,2]. Бу сөзләри о, 1995-ин 31 октјабрында Елмләр Академијасынын бөјүк салонундакы чыхышында дејиб, ашағыдакылар да һәмин чыхышда сөјләнилиб: "Мән буну шәхсән өзүм үчүн арашдырдым вә мә'лум олду ки, билдијимиз кими, бурада (сөһбәт дөвләт дили һагтындакы ганундан кедир - *А.А.*) өзбашыналыға, волјунтаризмә јол верилибдир. Мән буну дејәркән әввәлчәдән хаһиш вә хәбәрдарлыг едирәм ки, фикирләрим һеч кәсә өз сөзләрини демәк үчүн тә'сир етмәсин" [5,1].

Ики күн сонра јени Конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијасынын нөвбәти ичласында Һејдәр Әлијевин чыхышында онун дил сијасәтиндәки демократизмин парлаг тәзаһүрүнү көрүрүк: "Анчаг јенә дејирәм ки, бу, (дилин

ады - *А.А.*) чох һәссас, инчә мәсәлә олдуғуна көрә, әкәр бир адам да бу барәдә бир сөз дејирсә, она фикир вермәк лазымдыр вә бурада мәсәләни ади чохлуг илә, азлыг илә һәлл етмәк олмаз" [6,3].

Бүтүн бунлардан сонра, өлкә рәһбәри өз фикрини белә јекунлашдырды: "Күман едирәм, дедикләрим һәр бир шәхс үчүн, бурада сәрбәст фикир сөјләмәк үчүн шәраит јарадыр" [6,3].

Дөвләт дилинә һәср едилмиш бүтүн ичласларда сәрбәст фикир сөјләмәк үчүн һәгигәтән там демократик шәраит јарадылмышды вә бу шәраитин нәтичәси иди ки, чыхыш едәнләрин өз үрәк сөзләрини вә дүзкүн сајдыглары фикирләрини сөјләмәк имканынын олмасы нәтичәсиндә мүхтәлиф фикирләр мүзакирәјә јол тапмышды: Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дили: 1) Азәрбајчан дилидир; 2) түрк дилидир; 3) Азәрбајчан түрк дилидир; 4) азәри түркчәсидир; 5) Азәрбајчан түркчәсидир; 6) түрк дилләри аиләсинә дахил олан Азәрбајчан дилидир. Бунлардан бир нечәсинин чәми бирчә тәрәфдары вар иди.

Республика Президенти чыхышларын һәр бирини диггәтлә динләди вә јалныз ән ахырда өз фикрини билдирди.

2. Һејдәр Әлијевин дил сијасәтинин әсасландығы принсипләрдән бири дә дәгиглик, узагкөрәнликдир.

Бүтүн саһәләрдә олдуғу кими, дил сијасәтиндә дә о, глобал мәгсәдләри әсас көтүрүр вә һәр һансы бир мәсәләнин һәллиндә онун бүтүн чәһәтләрини, кечмишини, букүнүнү, кәләчәјини нәзәрә алараг, һәлл олунмасына гәрар верир. Һәр бир мәсәләни һәртәрәфли көтүр-гој етмәк, дәриндән араштырмаг, хејир вә зәрәрини дәгиг мүәјјәнләшдирмәк Һејдәр Әлијевин дил сијасәтинин маһијјәтини тәшкил едир.

Дил сијасәтинин тарихи чох гәдим заманлара кедиб чыхса да, онун сијаси амил кими фәалијјәт көстәрмәк гајдалары, конкрет десәк, дилин дөвләт дили кими конститусијада вә мүһүм ганунверичилик актларында гејд едилмәси, онун ишләнмә механизмини әкс етдирән ганунларын јарадылмасы вә рәсмән дөвләт тәрәфиндән тәсдигләнмәсинин тарихи јенидир вә даһа чох бизим јүзилликлә бағлыдыр. Бу бахымдан Азәрбајчандакы дил гуручулуғу сијасәти дә мүстәсналыг тәшкил етмир.

Республикамызда дил гуручулуғу сијасәтинин о гәдәр дә бөјүк тарихи олмамасына бахмајараг, мәһз узагкөрәнлик вә мүдриклијин чатышмамасы бу саһәдә артыг бир нечә сәһвин бурахылмасына сәбәб олмушдур. Азәрбајчанда дилимизин дөвләт дили кими конститусијада гејд олунмасы, мә'лумдур ки, 1956-чы илдән башлајыр. Һәмин ил Азәрбајчан Республикасынын Али Совети шәхсијјәтә пәрәстишин тәнгидинин тә'сири илә өлкәдә јаранмыш демократик аб-һавадан истифадә едәрәк 1937-дә гәбул олунмуш конститусијаја Азәрбајчанда дөвләт дилинин Азәрбајчан дили олмасы барәдә маддә әлавә етди. О дөвр һаггында Республикамызын Президенти дејир: "Һәмин дөврдә бу маддәнин гәбул едилмәси республикада мүәјјән мүбаһисәләр доғурду. Мән дә онун шаһидијәм. Бу ганунун гәбул олунмасындан сонра һәјата кечирилән бә'зи тәдбирләр даһа чох мүбаһисәләр вә наразылыглар доғурду. Бу, дејә биләрәм ки, о вахт республикамызы чәтин вәзијјәтә салды. Чүнки белә бир маддә гәбул едилән кими о вахт - бә'зән белә дә олур, бә'зи адамлар өзләрини һәддиндән чох вәтәнпәрвәр, милләтә һәддиндән артыг јахын көстәрмәк истәјирдиләр - дәрһал көстәришләр верилди ки, бүтүн идарәләрдә, тәшкилатларда јазышмаларын һамысы анчаг Азәрбајчан дилиндә кетсин. Макиналар дәјишдирилмәјә башланды. Шүбһәсиз ки, о вахт бизим каркүзарлыг ишләриндә, катибликдә, јазышмаларда рус дили үстүнлүк тәшкил едиб. Чүнки әсас ишләр рус дилиндә кедирди. Она көрә ишчиләрин чоху да русдилли иди, ја рус, ја да ермәни милләтиндән, јахуд русдилли азәрбајчанлылардан ибарәт иди. Онлардан бә'зиләрини ишдән чыхармаға башладылар. Бу, Азәрбајчанда бөјүк наразылыг доғурду. Бундан да о вахт Азәрбајчана пис мүнасибәт, бәлкә дә дүшмән мүнасибәти көстәрән гүввәләр истифадә етдиләр" [5,1].

Көрүндүјү кими, о вахтын республика рәһбәрләринин дил сијасәтиндә узагкөрәнлик вә мүдриклик чатышмадығындан бу бөјүк вә нәчиб тәшәббүс республикаја хејирдән чох зәрәр кәтирди. Чәмиси һеч үч ил дә кечмәди, "1959-чу илдә Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын Мәркәзи Комитәси Азәрбајчанда милләтчилик олмасы барәдә гәрар

гәбул етди. О вахт Азәрбајҹан рәһбәрлији дәјишдирилди, бә'зи вәзифәли шәхсләр бундан истифадә едиб өз шәхси мәгсәдләринә наил олдулар" [5,1]. Көрүндүјү кими, јахшы-јахшы өлчүлүб-бичилмәмиш бу дил сијасәти өлкәмизә дөвләт дили саһәсиндә де-јуре гәләбәсиндән башга бир шеј кәтирмәди. 1969-дәк јүксәк күрсүләрдән рәһбәр ишчиләрин нитгләриндә ана дилимиз ешидилмәз олду.

Өлкәмиздә дил сијасәти саһәсиндә бурахылан икинчи сәһв јашадығымыз ониллијин икинчи илиндә баш верди. Рәһбәрлијә јени кәлмиш кәнҹ демократларын әлдә етдикләри һакимијјәт ејфоријасында, онларын күчлү тәзјиги илә Милли Мәҹлисин гәбул етдији "Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт дили" адлы ганунда дөвләт дилинин Азәрбајҹан дили ады түрк дили ады илә әвәзләнди. Тәләм-тәләсик гәбул едилмиш ганунда түрк дили ады алтында Азәрбајҹан дили нәзәрдә тутулса да, күтлә буну бирмә'налы гәбул етмәди.

Мүдрик олмајан бу дил сијасәти елә о заман зијалыларын чохунун е'тиразына сәбәб олду. Бәхтијар Ваһабзадә вә Анар кими јазычылар, дилчиләрин бир гисми һәтта мәтбуатда өз наразылыгларыны билдирдиләр. Һејдәр Әлијев о заман ганунун гәбул едилмәсинә даир чыхарылмыш гәрар һаггында дејир: "Белә бир мүһүм гәрар үч-дөрд күнүн ичәрисиндә кичик груп адамын ирадәси, истәји нәтиҹәсиндә гәбул олунубдур. Бах, мән буну һеч вәҹһлә ганун һесаб етмирәм. Мән һесаб едә билмәрәм ки, бу ишә ҹидди мүнасибәт көстәрилибдир" [5,1].

Узағы көрмәјән бу ганунун да өмрү үч ил чәкди вә ганунсуз гәбул олунмуш бу ганун өмрүнү баша вурду.

Јухарыда гејд едилдији кими, Һејдәр Әлијевин дил сијасәти ардычыл олараг өз узагкөрәнлик кејфијјәти илә фәргләнир. Онун дил сијасәтиндә гәбул едилмәли олан гәрара мүнасибәт нечәдир? Өлкә башчысынын јени Конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијанын 1995-ин 2 нојабрында олан ичласында дедикләриндән: "Инди биз тарихи мәрһәләдәјик. Биз кәрәк елә бир гәрар гәбул едәјәк ки, о һәм бу күнүмүзү, һәм кечмишимизи әкс етдирсин,

һәм дә кәләҹәјимиз үчүн вә бу күн дөвләтчилијимиз үчүн јарарлы олсун. Бах, мәсәлә бурасындадыр" [18,4].

Јенә һәмин ичласда дедикләриндән: "Әлбәттә, инди көрүрсүнүз, мән буна нә гәдәр вахт сәрф едәјирәм вә һесаб етмирәм ки, мән бурада чох бөјүк иш көрүрәм. Бу мәним борҹумдур, чүнки мән буну арашдырмамыш, бу јекәликдә мәс'улијјәти өз үзәримә көтүрә билмәрәм" [18,4].

Һејдәр Әлијевин дил сијасәтиндә, көрүндүјү кими, мүдриклик, узагкөрәнлик бөјүк мәс'улијјәт һисси, ҹиддиликлә бағлыдыр. Дилимизин ады кими заһирән ади көрүнән бир мәсәләдә дә о, өз чыхышларында мәс'улијјәт һиссиндән дөнә-дөнә данышыр. Азәрбајҹан Республикасынын јени Конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијасынын 1995-чи ил нојабрын 2-дә кечирилән ичласындакы кириш сөзүндә дејир: "Анҹаг белә мәсәләнин һәлл олунмасына чох мәс'улијјәтли, чох дүшүнҹәли јанашмаг лазымдыр" [6,3]. Һиссијјата гапылараг едилән чыхышлара мүнасибәтини билдирәндә дә өзүнүн мөвгејини бир даһа бәјан едир: "Тәәссүф ки, сон илләрдә республикамызда бә'зи емосионал, һиссијјата гапылан чыхышлар вә саирә мүвәггәти олараг мүәјјән бир аудиторијаны әлә алыб, она тә'сир көстәриб. Бунлар һамысы мүвәггәти шејләрдир. Амма бизим мә'нәви дәјәрләримиз даими характер дашыјыр, онлар бәшәридир. Она көрә дә бу ишләрә чылыз јанашмаг олмаз" [6,3].

Һејдәр Әлијевин дил сијасәтиндәки узагкөрәнлик, мүдриклик мәнтигә әсасланыр. Онун бүтүн чыхышларында буну ајдын көрмәк олар. Бу онун фикирләринин тә'сир гүввәсини артырмаға, динләјәнләрдә дејиләнләрә күчлү инам һисси јаратмаға хидмәт едир: "Демәк, белә чыхыр ки, бу 60 ил мүддәтиндә јашадығымыза бахмајараг, биз һәм дилимизин адыны јенидән гојмалыјыг, һәм дә милләтимизин адыны јенидән гојмалыјыг. Онда өлкәмизин адыны да дәјишдирәк. Буну дүшүнмәк лазымдыр" [18,4].

3. **Һејдәр Әлијевин дил сијасәтинин әсасландырдығы принсипләрдән бири дә дилә бағлы бүтүн мәсәләләрә мүнасибәтдә објективликдир.**

Објективлик дил сијасәтиндә мәсәләнин гыј-гышгырыгсыз, һиссијјата гапылмадан, тәмкинлә вә ән ваҹиби, гануна

там ујғун сурәтдә һәлл етмәји нәзәрдә тутур. 1995-дә јени Конститусија лајиһәсинин һазырланмасы дөврүндә бу, өлкә рәһбәринин чыхышларында хүсусән парлаг сурәтдә өзүнү көстәрир. Дилин ады мәсәләсиндән данышаркән Һејдәр Әлијев дил сијасәтини һәјата кечирмәјин објектив јолларыны белә мүәјјәнләшдиририр: "Бир мәсәләни дә нәзәринизә чатдырмаг истәјирәм. Бу чох талејүклү, тарихи, чидди бир мәсәләдир. Бу мәсәләни һиссијјата гапылмагла, емосијаларла һәлл етмәк олмаз" [6,3]. Ејни заманда: "Бу мәсәләләри һәлл етмәк үчүн алгышлар да, гышгырыглар да лазым дејил. Тәмкинлә, сакит, сәрбәст, көләчәји дүшүнәрәк, кечмишә дүзкүн гијмәт верәрәк бу мәсәләләри мүзакирә етмәк лазымдыр" [6,3].

Милли Мәчлисин гәбул етдији "Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дили" ганунуну тәһлил едәркән, Республика Президенти бу дедикләринә тамамилә әмәл едәрәк, она објектив мүнасибәтини билдирмәкдән әввәл һәмин ганун һаггында лазыми мә'лумат верир: "1992-чи илин декабрында Азәрбајчанын Милли Мәчлисиндә дөвләт дили һаггында мәсәлә мүзакирә едилмишдир. Бу мүзакирә нәтичәсиндә гәрар гәбул олунуб ки, Азәрбајчанда дөвләт дили түрк дилидир" [5,1]. Аз сонра: "Мәсәлә белә олмушдур. Милли Мәчлисдә Азәрбајчанын дөвләт дили мүзакирә олунаркән, Мәчлис үзвләриндән бири дејиб ки, кәлин јазаг "Азәрбајчанын дөвләт дили Азәрбајчан түрк дилидир, башга бириси дејиб ки, нијә белә јазырыг? Јазаг ки, "түрк дилидир". Мүбаһисә кедибдир - мән бүтүн стенограма бахмышам. Ким нечә чыхыш едибсә, һамысы мә'лумдур" [5, 1]. Даһа сонра: "Мәсәлә Милли Мәчлисдә сәсә гојуларкән, һәмин ичласда Милли мәчлисин 50 үзвүндән 39-у иштирак едибдир. Онлардан 26-сы дилимизин түрк дили кими гәбул едилмәсинә сәс вериб, 7-си, ја 8-и әлејһинә сәс вериб, галанлары исә битәрәф олубдур. Беләликлә дә дөвләт дилимизин ады дәјишилибдир" [5,1]. Бу гыса үмуми вә там објектив мә'луматдан сонра Һејдәр Әлијев мәсәләјә өз објектив мүнасибәтини билдирир: "Һәр бир шеј етмәк олар, әкәр доғрудан да о, һәгигәт вә бизим мәгсәдләримизә ујғундурса. Анчаг белә мәс'улијјәтли ишләри чох ағыллы, бачарыглы, ејни заманда халгын ирадәсинә әсасланараг көрмәк лазымдыр" [5,1].

Бәс Милли Мәчлисин сәһвләри нә олмушдур? Бу суалын објектив чавабы мәсәләнин һәлли заманы ганунверичилијин позулмасы илә әлагәдардыр. Һејдәр Әлијев бу ганун позунтуларыны да тәмкинлә вә там објектив шәкилдә ачыглајыр: "Дөвләт дили һаггында маддә конститусијада олмалыдыр, ја да она дәјишиклик едиләрсә, һүгуга көрә, конститусија тәчрүбәсинә, ганунларын гәбул едилмәси тәчрүбәсинә көрә бу, конститусија гануну кими гәбул олунмалыдыр. Анчаг бу мәсәләнин һәллинә чох мәс'улијјәтсиз, сәтһи јанашылмышдыр" [5,1]. Вә беләликлә чох гејри-ади һадисә баш вермишдир. Бу гарышыглығын үмуми мәнзәрәсини Республика Президенти белә тәсвир едир: "Азәрбајчан Республикасынын 1978-чи илдә гәбул олунмуш конститусијасынын 73-чү маддәси Милли Мәчлисин мә'лум гәрары илә ләғв олунмур, о, гүввәдәдир. Мәчлисин гәбул етдији бу гәрар да гүввәдәдир. Бах, республикамызда белә гарышыглыг јараныб" [5,2]. Вә ичлас иштиракчыларына мүрачиәтлә белә бир тәбии суал верир: "О вахт дөвләт вә һөкумәт башчылары, бу бөјүк мәс'улијјәти өз үзәринә көтүрән адамлар белә гәрары, гануну гәбул едәркән сизинлә мәсләһәтләшибләрми? Онлар Елмләр Академијасы, Јазычылар Бирлији, бизим бу алимләримизлә, дилчиләримизлә мәсләһәтләшибләрми?" [5,2]. Бу суаллара мүсбәт чаваб вермәк чәтиндир.

Мәсәләјә објектив јанашдыгда, ганунун гәбул олунмасында ганунверичилијин бир нечә чәһәтдән позулдуғу мә'лум олур. Мә'лум олур ки, "... бу бөјүклүјүндә тарихи бир гәрар 26 нәфәр тәрәфиндән гәбул олунубдур" [5,2]. Бәлли олдуғу кими, Конститусија маддәләри сәсләрин үчдә икиси илә гәбул едилмәлидир.

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН ДИЛ СИЈАСӘТИНИН ИСТИГАМӘТЛӘРИ

Өлкә Президентинин дил сијасәти бир-бирилә гырылмаз әлагәдә олан ики истигамәти бирләшдирир: 1) Милли дил сијасәти вә 2) башга дилләрә мүнасибәтдә дил сијасәти.

1. Милли дил саһәсиндәки сијасәт илк күндән ана дилинин инкишафы, дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлмәси, дүнја меридианларына чыхмасы идејалары илә бағлы олмушдур. Бу идејалар, тәбии ки, дилин функсионал даирәсинин кенишләнмәси, дилин зәнкинләшмәси, тәчрүби чәһәтдән дәриндән өјрәнилмәси вә тәблиғ едилмәси кими, бәлкә дә, күндәлик гајғы, демократик, мүдрик вә објектив милли дил сијасәти, күчлү тәшкилати иш тәләб едән идејалардыр.

1.1. Дилин функсионал (ишләнмә) даирәсинин кенишләнмәси саһәсиндәки сијасәти Һејдәр Әлијев шәхси нүмунә көстәрмәклә башлады. Әввәлә, гејд етдијимиз кими, јүксәк сәвијјәләрдә кечирилән топлантылары Азәрбајчан дилиндә апармасы вә бу дилдә көзәл нитгләр сөјләмәси, чыхышлар етмәси ана дилинә һөрмәт вә гајғынын тәчәссүмү иди. Республика рәһбәринин һәрәкәти башгалары үчүн нүмунә олду вә тәбии олараг, ана дилинин даһа кениш даирәдә *ишләнмәсинә, фактики олараг дөвләт дили олмасына зәмин* һазырлады. Белә мүнбит дил зәмини, дил шәраити олмадан Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими 1978-чи ил Конститусијасында ајрыча бир маддә кими гејд олунмасы, бәлкә дә, мүмкүн олмазды.

1.2. Һејдәр Әлијевин ана дилинин зәнкинләшмәси саһәсиндәки сијасәти дә онун милли дил сијасәтинин әсас тәркиб һиссәләриндәндир. Республика Президенти доғма дили зәнкинләшдирмәји бүтүн халгын, илк нөвбәдә, зијалыларын ән вачиб вәзифәси сајыр.

Ана дилинә гајғы, еһтирам, онун горунмасы вә инкишафына мәс'улијјәтлә јанашмағын вачиблији һаггында данышығы да аз гала милләтчилик сајан кечмиш ССРИ-нин идеолокија мәсәләләриндә һеч бир күзәштә кетмәдији бир дөврдә - 1981-чи илдә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын VII гурултајында республикамызын рәһбәри Һејдәр Әлијев демишдир: "...мәдәнијјәт вә елмин сәвијјәси јүксәлдикчә, һәјатын ахары сүр'әтләндикчә дилин тәкмилләшмәсинә, инкишаф етмәсинә вә зәнкинләшмәсинә, онун сөз еһтијатынын кенишләнмәсинә даһа чох гајғы көстәрмәк лазымдыр. Бунунла әлагәдар олараг, мәтбуат, радио, телевизија вә

театр, кино ишчиләринә, мүһазирәчиләрә вә мүәллимләрә хүсуси тәләбкарлыгла јанашмаг лазымдыр" [4,13].

1.3. Һејдәр Әлијевин милли дил сијасәтиндә ана дилини билмәјин, ону дәриндән өјрәнмәјин вачиблији мүһүм јер тутур. Республикамызын Президенти буну әсас вәзифә билир ки, һәр бир азәрбајчанлы кәрәк "...биринчи нөвбәдә өз ана дилини - дөвләт дилини јахшы билсин" [22,4].

О, харичә тәһсил алмаға кедән кәнчләрә мурачиәт едәрәк дејир: "Амма ән әсасы ондан ибарәтдир ки, һәр бир Азәрбајчан вәтәндашы, һәр бир азәрбајчанлы өз ана дилини - Азәрбајчан дилини мүкәммәл билмәлидир. Кәнчләрә төвсијә едирәм ки, киминсә бу барәдә чатышмазлығы варса, чалышын, буну арадан галдырын. Харичи өлкәләрдә тәһсил аларкән, һәмин өлкәнин дилини өјрәнәркән, ејни заманда башга дилләри өјрәнәркән өз ана дилинизи һеч вахт унутмајын вә өз ана дилинизи һеч бир башга дилә дәјишмәјин. Халгын, милләтин, инсанын өз ана дилиндән әзиз һеч бир шеји ола билмәз" [22,4].

Һејдәр Әлијев мүстәгил Азәрбајчан Республикасы кәнчләринин биринчи форумунда да кәнчләрә һәмин мәсләһәти вермишдир: "Мән кәнчләримизә бу төвсијәни верирәм: ... өз ана дилинизи, Азәрбајчан дилини мәнимсәмәк лазымдыр, бу дилдә јахшы данышмаг лазымдыр, бу дили ана дили кими даим дујмаг лазымдыр, бу дили севмәк лазымдыр" [21, 2].

1.4. Һејдәр Әлијевин милли дил сијасәтиндә ана дилинә һөрмәт, онун инкишафына гајғы вә бу дили тәблиғ етмәк әсас јер тутур. Чүнки ана дили халгын тарихинин, мәдәнијјәтинин, милли-мәдәни ән'әнәләринин ифадәчисидир. Һејдәр Әлијев дејир: "Хатирәмдәдир. 70-чи илләрдә мән бир нечә дәфә чох нараһатчылыгла көстәришләр вердим ки, русдилли мәктәбләрдә Азәрбајчан әдәбијјатына чох јер верилсин. Азәрбајчан әдәбијјатыны, ана дилини билмәјән кәнч Низамини охуја билмәз, Фүзулини охуја билмәз, Нәсимини охуја билмәз, Вагифи охуја билмәз, Сабири охуја билмәз, Чәлил Мәммәдгулузадәни охуја билмәз вә дикәрләрини охуја билмәз. Әкәр онлары охуја билмәсә, о, тарихимизи билмәјәчәк; онлары охуја билмәсә, мәдәнијјәтимизи билмәјәчәк; мәдәни көкләримизи билмәјәчәк; милли-мәдәни ән'әнәләримизи билмәјәчәк" [21, 2].

1970-чи илләрдә тәдрис просесинә белә мүдахилә, шүбһәсиз ки, бөјүк риск тәләб едирди, бәдхаһларын әлинә милләтчилик ахтарышында әмәлли-башлы факт верә биләрди. Республиканын рәһбәри исә һеч нәјә мәһәл гојмадан, чәкинмәдән, бәлкә дә јалныз һүнәринә архаланараг, өз милли дил сијасәтини дөнмәдән һәјата кечирирди. Бу сијасәтин тәләбләри исә мә'лум иди. "Чүнки биз өз дилимизин һөрмәтини галдырмалыјыг. Она көрә ки, бизим дилә һөрмәт едилсин, дилимизи өјрәнсинләр, мәнимсәсинләр. Мән әминәм ки, башга өлкәләрдә дә бизим дилимиз нә гәдәр кениш јајылса, өјрәнилсә, Азәрбајчанын әдәбијјатыны, мәдәнијјәтини ана дилимиздә охујанлар, өјрәнәнләр республикамызын нечә зәнкин мә'нәвијјата, мәдәнијјәтә малик олдуғуну дәрк едәчәкләр" [22,4].

Һејдәр Әлијевин милли дил сијасәтиндә дилә, дилин инкишафына һөрмәт вә гајғы бир систем һалындадыр. 1970-чи илләрдә дөрдчилдлик "Мүасир Азәрбајчан дили" дәрслијинин Республика Дөвләт Мүкафаты алмасы мәһз ана дилинә гајғы вә һөрмәтлә бағлы иди. Бу барәдә Республика Президенти дејир: "Бизим дилчиләрин, алимләрин хатириндә олмалыдыр ки, - дејәсән, 70-чи илләрин ахыры иди - дөвләт мүкафатлары верилирди. Биз хүсусән Азәрбајчан дили һаггында китаб јазмыш бөјүк бир коллективә дөвләт мүкафаты вердик. Бу китабы онун мүәллифинә көрә јох, әсәрин өзүнә вә бу китабын дилимизин тәһлилинә һәср олунмасына көрә вердик. Бурада мәним шәхси тәшәббүсүм, шәхси мәгсәдим о олубдур ки, ичтимаијјәт бир даһа билсин ки, биз дилимизин инкишафына нә гәдәр фикир веририк" [5,2].

1970-дә Бакыда үмумиттифаг статуслу түрколожи журналын нәшрә башламасы да Азәрбајчан дилинин һөрмәтини галдырмаг истәјиндән ирәли кәлирди .

Һејдәр Әлијевин милли дил сијасәтиндә дилимизин тәблиғинә дә чидди диггәт јетирилир. Өлкә рәһбәринин милли телевизијанын 40 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јубилеј кечәсиндәки чыхышындан: "Азәрбајчан дилинин тәблиғи саһәсиндә телевизија чох иш көрә биләр. Тамашачылар гаршысында чыхыш едән телевизија ишчиләри

Азәрбајчан дилиндә нә гәдәр сәлис, көзәл, ширин, мәдәни данышсалар, о гәдәр дә һәр бир Азәрбајчан вәтәндашы өз дилини севәчәк, һәмин телевизија верилишләриндән өзләри үчүн нүмунәләр көтүрәчәк вә өз дилини инкишаф етдирәчәкдир. Бу, телевизија ишчиләри гаршысында дуран чох бөјүк вәзифәдир вә мән буну хүсуси гејд едирәм.

Елм, мәдәнијјәт хадимләримиз телевизија васитәсилә чыхыш едәркән, сөһбәтләр, мүсаһибәләр апараркән Азәрбајчан дилиндә нә гәдәр сәлис данышсалар, о гәдәр дә чох севиләчәкләр вә халгымызын ана дилини мәнимсәмәси, өјрәнмәси үчүн о гәдәр дә чох көмәк едәчәкләр" [9].

2. Һејдәр Әлијевин башга дилләрә мүнасибәтдә јүрүтдүјү дил сијасәти өз демократиклији, узагкөрәнлији вә објективлији илә фәргләнир.

Рәһбәрлијә башладығы илк күнләрдән индинин өзүнәчән, онун бу саһәдә апардығы сијасәт вә тутдуғу мөвге тамамилә ајдын вә бир чүр олмушдур. Өлкә рәһбәринин сөзләридир: "Мән кечмишдә дә демишәм, бу күн дә дејирәм, шәхсән арзум ондан ибарәтдир ки, һәр бир азәрбајчанлы чох дил билсин" [24,4]. Азәрбајчанлыларын өјрәнмәли олдуглары бу харичи дилләр һансы дилләрдир вә һансы дилләр олмалыдыр? Һејдәр Әлијев бу саһәдә дә өз дил сијасәтинин сәс принсипләринә, демократик, узагкөрәнлик, објективлик принсипләринә садиг галараг республика кәнчләринин биринчи форумундакы чыхышында дејир: "Билирсиниз, һәр бир азәрбајчанлы кәнч чалышмалыдыр ки, дүнјанын чох дилләрини - рус дилини дә, инкилис дилини дә, франсыз дилини дә, әрәб, фарс дилләрини дә мәнимсәсин, өјрәнсин. Бу, лазымдыр, чүнки мүасир дүнја өлкәләринин бир-бирилә сых әлагәси бу күн вә кәләчәкдә инсанлардан бир чох дили билмәсини тәләб едир" [21, 2].

Харичи дилләрин өјрәнилмәсиндә Республика Президентинин мөвгеји даими вә гәтидир. Алты ај кечир, о, башга дилләрә мүнасибәтдә апардығы дил сијасәтинин әсас мүддәаларыны кәнчләрә, бу дәфә республикамызын вә харичи өлкәләрин али мәктәбләринә гәбул олунмуш тәләбәләрә бир даһа билдирир: "Харичи дил билмәк, әлбәттә ки, лазымдыр, вачибдир. Мән бир даһа арзу едирәм ки, вәтәндашларымыз

инкилис дилини дә, рус дилини дә, франсыз дилини дә, алман дилини дә, түрк дилини дә, әрәб дилини дә, фарс дилини дә, һәтта чин дилини дә билсинләр. Көнчләримиз нә гәдәр чох дил билсәләр бир о гәдәр зәнкин дүнјакөрүшүнә малик олачаглар. Бу, мүасир дүнјанын тәләбләридир" [22,4].

Өлкәмиздә харичи дилләрин өјрәнилмәсинә милли мәһдудијјәтдән ирәли кәлән мүнасибәтә дә Республика Президенти өз дил сијасәтинин әсас принсипләриндән чыхыш едәрәк рә'јини билдирмишдир: "Биз артыг дүнјаја говушмушугса, *дүнја бирлијинә дахил олмушугса*, кәрәк инсанларымыз бир нечә дил билсинләр - инкилис дилини дә билсинләр, рус дилини дә билсинләр. Буну јасаг етмәк олмаз, бунун гаршысыны алмаг лазым дејил" [14,3].

Республика Президенти Һејдәр Әлијевин сијасәти дил вә сијасәт проблеми мәсәләләринин һәллиндә ајрыча бир мәрһәлә тәшкил едир.

ДИЛ ВӘ МИЛЛӘТ

Бәлли олдуғу кими, дил милләтин варлығы үчүн тәләб едилән илкин амилдир. Сон илләр, хүсусән шәхсијјәтә пәрәстишин тәнгиди дөврүндә бу мәсәләләр барәсиндә мүхтәлиф мүлаһизәләр ирәли сүрүлсә дә* дил амили милләтин варлығы үчүн мүһүм амилләрдән бири олараг дәјәрини итирмәмишдир.

Дил вә милләт һагтында Һејдәр Әлијевин конкрет мөвгеји беләдир: *"Дил, милләт фәлсәфи мәфһумдур, тарихи анла*јышдыр. Инсанлар дүнјада мөвчуд оландан һансыса дилдә данышыблар. Бир һалда ки, инсанлар олуб, демәк, онларын бир-бирилә әлагәси үчүн дил дә олубдур. Инсанлар дүнјада мөвчуд оландан мүәјјән тајфалар, груплар јараныбдыр, бундан сонра онлар кенишләниб, милләт шәклинә кәлиб чыхыблар. Она көрә һәм милләт анлајышы, һәм дил анлајышы, јенә дејирәм, фәлсәфи мәфһумдур, фәлсәфи-тарихи анлајышдыр. Диалектиканын ганунуна көрә, бу ики анлајыш даими инкишафда, дәјишикликдә олубдур" [7,1].

* Бу һагда конкрет мә'лумат алмаг үчүн әдәбијјат сијаһысына бах: 27, с.76-102

Дил һәр бир халгын мә'нәви симасы, онун милли варлығынын тимсалыдыр. Чох доғру дејилир ки, "Дил... һәр бир милләтин вар олма атрибутларынын әсасыдыр. Вәтәни-торпағы ишғал едилмиш милләт өзүнә кәлиб, ону кери гајтара биләр, фәгәт дилин итирилмәси милләтин јохлуғу демәкдир" [29,4].

Һејдәр Әлијевин дил вә милләт доктринасында үч мәсәлә диггәти хүсусилә чәлб едир: 1) Дил вә милләт; 2) Дил вә милли мәнлик; 3) Дил вә милли әрази.

Бунлардан <u>биринчиси</u> проблемин әсас мәсәләси олуб, дил вә милләтин бир-бири үчүн јашама, мөвчудлуг амили олмаларыны, номинатив ејнилијинин зәрурилијини шәртләндирир. Бу мәсәләдә өлкә рәһбәринин мөвгеји гәтидир: "Халгы халг едән, милләти милләт едән онун ана дилидир. Лајигли ана дили олмајан, ана дилиндән истифадә едә билмәјән, ана дилиндән бәһрәләнә билмәјән халг, милләт халг, милләт ола билмәз" [14,3]. Дил вә милләтин бу гырылмаз бағлылығы милләтин варлығыны горумаг үчүн ону бүтүн тәһлүкәләрдән горумағы, башга дилләрин мәһвеличи һакимијјәтиндән хилас етмәји тәләб едирди. Һејдәр Әлијев дејир: "Азәрбајчанда рус дили нә гәдәр һаким олдуса да, вахтилә Азәрбајчанда нә гәдәр чалышдылар ки, Азәрбајчан дилини сыхышдырыб чыхарсынлар, рус дилини кениш јајсынлар, амма биз дилимизи горудуг, сахладыг. Биз дилимизи итирмәдик" [7,2].

Дил вә милләт фәлсәфи бир мәфһум олмагла јанашы, *номинатив ејнилик (ад ејнилији) бахымындан ејни заманда* лингвистик анлајышдыр вә сонунчу, тәбии олараг, дил вә миллијјәт мәсәләсинин дә бу проблемин тәркиб һиссәси олдуғуну шәртләндирир.

Һејдәр Әлијев Азәрбајчан Республикасынын јени Конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијанын ичласларында һәмин мәсәләјә дә хүсуси диггәт јетирмишдир. Комиссијанын 1995-чи ил нојабрын 2-дә кечирилмиш ичласында Республика Президенти дејир: "Икинчи бир шеји дә истәјирәм мүзакирә үчүн нәзәринизә чатдырым. Дил илә бәрабәр миллијјәт һагтында да јазылар вар. Бу күн һәмин о тарихи сәнәдләри мәнә кәтириб көстәрдиләр. Бүтүн о

сәнәдләрдә, анкетләрдә миллијјәт јазылыр: түрк. 1936-чы илдә Советләр гурултајынын нүмајәндәләринин анкетләрини мәнә бу күн көстәрдиләр. Орада Мирчәфәр Бағыровун да, Гәзәнфәр Мусабәјовун да, Ајна Султанованын да, Һәмид Султановун да, башгаларынын да анкетләри вар. Анкетләрдә онларын миллијјәти јазылыб: түрк. Русча јазылыб: тјурок. Азәрбајчанча јазылмајыбдыр, амма русча јазылыб: тјурок. Охумушам мән. Демәк, бу мәсәләни дә, әкәр дил һаггында мүзакирә апарырыгса, ајдынлашдырмалыјыг. Биз түркүк, ја азәрбајчанлыјыг" [7,3]. Бу мәсәләни ајдынлашдырмағын дөвләт дилинин адыны мүәјјәнләшдирмәк бахымындан мүстәсна әһәмијјәти вар.

Әкәр 1936-ја кими дилимизин ады түрк дили кими милләтин адына тамамилә ујғун кәлмәклә һеч бир проблем јаратмырдыса вә дил вә милләт анлајышы илә там ујғунлуг тәшкил едирдисә, бу ујғунлуг, бу мүвазинәт 1992-нин дөвләт дили ганунунда тамамилә позулмушду. Милләт Азәрбајчан милләти, миллијјәт исә азәрбајчанлы олдуғу һалда, дөвләт дили бу тәбии ујғунлугдан кәнарда галмышды, јә'ни милләтин ады Азәрбајчан милләти, дилинин ады исә түрк дили олмушду. Бу ујғунсузлуғу арадан галдырмаг үчүн дилимизин адыны милләтин адына ујғун бәрпа етмәк зәрурәти мејдана чыхмышды.

Дил вә дөвләт проблеминин икинчи, јә'ни дил вә милли мәнлик мәсәләси дә өз актуаллығы илә сечилир. Милләтин милләт олмасында милли мәнлијин јолу, шүбһәсиз ки, дилдән кечир. ССРИ-нин перспективсизлијинин тәдричән ајдын олмасы илә әлагәдар олараг, харичдә бу өлкәдәки милли ојанышын артыг кениш мигјаслы тәдгигат објектинә чеврилдији дөврдә мәшһур советологлардан Һ.Сетон-Уотсен јазмышды: "Милли мәнлик шүурунун әсасландығы сон амил, о чүмләдән, бизим дөврүмүздә ән мүһүм амил дилдир" [15, 183]

Азәрбајчанда бу амил һәмишә, истәр совет дөврүндә, истәрсә дә мүстәгиллијимизи газандығымыз илләрдә диггәт мәркәзиндә дурса да, зәифләдији илләр дә олмуш, хүсусән дөвләт дилинин ады илә бағлы олараг, бир мүддәт проблемә чеврилмишди. Милли мәнликлә етник мәнлијин гаршылашдырылмасы 1992-дән үзү бәри тәчрүбәдә олмаса да, рәсми сәнәдләрдә үч ил чәкди вә нәһајәт, 1995-дә дөвләт

дилимизин ады мәсәләнин һәллиндә өз ролуну ојнады. Республиканын Президенти јени Конститусија лајиһәси һазырлајан комиссијанын Президент Сарајында кечирилән кениш ичласында өз јекун сөзүндә вүгарла деди: "Билин ки, биз мүстәгил дөвләт кими дүнјада артыг јеримизи тутмушуг. Она көрә һансы гәрар гәбул еләјәчәјиксә, кәрәк бу милли мәнлијимизә, милли мәғрурлуғумуза тохунмасын. Буну да билмәк лазымдыр. Буну да унутмаг олмаз. Низаминин сөзләри дә бизим үчүн әзиздир, Фүзулинин сөзләри дә бизим үчүн әзиздир, Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Мирзә Фәтәли Ахундовун сөзләри дә, Сабирин сөзләри дә бизим үчүн әзиздир, һамысы бизим үчүн әзиздир. Амма букүнкү реаллыг вар. Бу реаллығы нә Низами Кәнчәви көрә биләрди, нә Фүзули көрә биләрди, нә дә Чәлил Мәммәдгулузадә. Реаллыг бүтүн бу тарихимизин һамысындан үстүндүр вә бу, бизим үчүн кәләчәјә бөјүк бир јол ачыр. Әкәр Ерменистанын тәчавүзүндән гуртара билсәк, әкәр дөвләтчилијимизи мөһкәмләндирә билсәк, билин, Азәрбајчанын чох бөјүк кәләчәји вар.

Она көрә дә биз кәрәк өз милли мәнлијимизи һәмишә јүксәк сахлајаг. Билирсиниз, мән узун һәјат јолу кечмишәм, бу күн дә јашајырам, сизинлә бирликдә ишләјирәм. Мәним үчүн һәр шејдән үстүн мәним милли мәнлијимдир" [20,7].

Бүтүн бу сөзләри Һејдәр Әлијев Азәрбајчан дили, онун дөвләт дилимизин ады үчүн дејир. Онун сөзләри ана дилимизлә милли мәнлијимизин гырылмаз әлагәсинә бир һимн кими сәсләнир. Бу, өлкәмизин рәһбәринин дәрин инамыдыр ки, бизим "милли мәнлијимиз дә вар, онунла да биз фәхр едә биләрик" [20,4].

Нәһајәт үчүнчүсү, дил вә әрази мәсәләси дә, Һејдәр Әлијевин дил вә милләт доктринасынын ән мүһүм тәркиб һиссәләриндән олан бу мәсәлә дә дөвләт башчысынын мүдрик дил сијасәти ишығында һәлл едилир.

Бәлли олдуғу кими, Азәрбајчанда ајры-ајры милләтләрдән олан инсанлар, та гәдим заманлардан мүхтәлиф асәјлы халглар јашајыр. Онлар Азәрбајчан дилини өз доғма дилләри кими севир, бу дилдә тәһсил алмалары, елм вә мәдәнијјәт зирвәләринә бу дилдә јүксәлмәләри илә фәхр едирләр. Һејдәр Әлијев дејир: "Азәрбајчан Азәрбајчанда јашајан бүтүн милләтләрин доғма вәтәнидир. Азәрбајчан вәтәндашлары, Азәрбајчан халгы дејәндә, биз Азәрбајчанда

јашајан бүтүн милләтләрин бирлијини дәрк едирик" [21, 2]. Бу, тамамилә доғрудур вә тәбиидир ки, Президентимизин дедији кими, "...ејни заманда, Азәрбајҹан дили бизи бир-биримизә бирләшдириб. Бурада бизим бир чох етник көклү милләтләрә мәнсуб олан адамларын һамысы Азәрбајҹан дилини өз ана дили кими гәбул едиб. Азәрбајҹан дили бизи кечмишдә дә, кәләҹәкдә дә бирләшдирәҹәкдир" [28, 17-18].

ДИЛ ВӘ ДӨВЛӘТ

Һејдәр Әлијевин дил доктринасында дил вә дөвләт проблеми мәркәзи јерләрдән бирини тутур.

Дөвләт дили реал сосиал-лингвистик һадисә кими чохдан мөвҹуд олса да, сосиал-лингвистик анлајыш кими јенидир вә тарихән даһа чох јашадығымыз јүзилликлә бағлыдыр. Башга сөзлә, шифаһи әдәби дилин көзәл нүмунәси олан "Китаби-Дәдә Горгуд" дастанлары нәзәрә алынарса, халгымызын мә'нәви аләминин ифадәчиси олан әдәби дилимизин јашы 1000-и ашырса, дөвләт дилимизин һәгиги фәалијјәт илләри һеч 100-ә дә чатмыр.

Дөвләт дили нәдир вә ја дөвләт дили дедикдә нә баша дүшүлүр? Адындан да көрүндүјү кими, дөвләт дили һәр һансы бир дөвләтин онун конститусијасында вә ја һәр һансы бир ганунверичилик актында гејд олунмуш рәсми дилидир. Башга сөзлә, дөвләт дили дөвләтчиликлә бағлы олан ичтимаи һадисәдир. Јә'ни дөвләт дили һәр һансы бир дөвләтин ады илә бағлы олур. Һәр һансы башга бир дөвләтин дөвләт дилини өзүнүн дөвләт дили е'лан едән өлкәләр нәзәрә алынмазса, һәр бир дөвләтин рәсми дөвләт дили онун ады илә адланыр вә фәалијјәт көстәрир. Мәсәлән, түрк дилләри аиләсинин әски вә мәдәни, инкишаф етмиш дилләриндән олан мүасир түрк дили Османлы дөвләтинин мөвҹуд олдуғу дөврләрдә рәсми дөвләт дили олмаса да,* османлы дили адланыб вә јалныз Түркијә Ҹүмһуријјәти

* **Мә'лумдур ки, Гараманлы Меһмед бәј 1277-чи илин 13 мајында һөкмранлыг етдији Гараман бәјлији үчүн белә бир фәрман вермишди: "Шимденкеру һеч кимесне капыда, диванда, мәчлисде, сејранда Түрк дилиндән өзке сөз сөјлемесинлер"... Бу фәрман түрк дилинин дөвләт дили е'лан едилмәси күнү кими һәр ил Түркијәдә бајрам едилир. Һәрчәнд Меһмед бәјин фәрманынын өмрү чох аз олду. Һәмин ил Меһмед бәј өлдүрүлдүкдән сонра һәмин фәрман да өз өмрүнү баша вурду.**

јарандыгдан сонра 1924-ҹү илдән башлајараг, Түркијә дөвләтинин адына ујғун олараг, түрк дили адланыб. Авропада да белә олуб: мәншәҹә јухары алман диалектләри олан Норвеч, Исвеч дилләри дә өз адларыны һәмин дөвләтләр јарандыгдан сонра алыб. Чин вә с. дилләр дә беләҹә. Беләликлә, тамамилә ајдын олур ки, дөвләт дили һәр һансы бир дөвләтин дилидир, онун варлығы үчүн дөвләтин олмасы зәруридир. Һејдәр Әлијев дөвләт дили һаггында данышаркән, бу ваҹиб вә ән мүһүм шәртә дәфәләрлә ајдынлыг кәтириб: "Дөвләт дили статусу алмаг үчүн кәрәк дөвләт олсун. Әкәр бир дил бир дөвләти тәмсил етмирсә, о дилә нә дејирсән де, о, дөвләт дили ола билмәз. Һүгуги, фәлсәфи нөгтеји-нәзәрдән буну да билмәк лазымдыр" [7,2]. О, бунунла бағлы фактлар да көстәрир: " Онлар да (түркләр дә - *А.А.*) Түркијә Ҹүмһуријјәти јарандыгдан сонра индики түрк дилини формалашдырыб, дөвләт дили едибдир" [7,1] - дејир.

Азәрбајҹан дилинин ССРИ заманында дөвләт дили статусу алмасыны Республика Президенти белә ачыглајыр: "Биз Советләр Иттифагынын тәркибиндә мүстәгил дөвләт олмасаг да, онун тәркибиндә республика идик, дөвләт идик, өзүмүзүн һимнимиз, кербимиз, бајрағымыз вар иди" [7,2].

Һејдәр Әлијевин дил вә дөвләт проблеми саһәсиндәки фәалијјәтинин ики ҹәһәтини хүсусилә гејд етмәк олар: 1) Азәрбајҹан дилинин де-факто дөвләт дили олмасы уғрунда мүбаризә вә 2) дөвләт дилимизин ады саһәсиндә көрдүјү ишләр.

1. Һејдәр Әлијев республикаја рәһбәрлијә кәләркән Азәрбајҹан дилинин дөвләт дили олмасы де-јуре артыг һәлл олунмушду. 1950-чи илләрин орталарында өлкәдә јаранмыш илыг демократик иглимдә республикамызын Али Совети Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт дилинин Азәрбајҹан дили олмасы маддәсини 1937-чи илин Азәрбајҹан Конститусијасына әлавә етмәјә наил олмушду. Лакин республиканын о вахткы рәһбәрлијинин бурахдығы сәһвләр һәмин маддәни һәјата кечирмәјә нәинки имкан вермәди, әксинә милләтчилик хофу ана дилимизин идарә вә мүәссисәләрдә дөвләт дили кими ишләнмәсини бир-ики илдән сонра бир аз да мәһдудлашдырды вә һәмин маддәнин кәләҹәкдә гәбул

едиләчәк конститусијаларда өз әксини тапачағыны да шүбһә алтында гојду. Һејдәр Әлијев республикаја рәһбәрлијә белә мүрәккәб вә чәтин шәраитдә кәлди.

Дөвләт дили саһәсиндә фәалијјәтә республика рәһбәри онун ишләнмә сферасыны вә фәалијјәт даирәсини кенишләндирмәкдән башлады. Азәрбајчан әдәби вә халг данышыг дилини дәриндән билән, бу дилин зәнкин лүғәт тәркибинә јахшы бәләд олан вә грамматик имканларындан фитри истеʼдады сајәсиндә сәмәрәли истифадә етмәји бачаран Һејдәр Әлијев јүксәк сәвијјәли јығынчагларда, мәсәлән, БДУ-нун 50 иллијинә һәср олунмуш јубилеј топлантысында, јенә һәмин али мәктәбин партија конфрансында, јүксәк дөвләт сәвијјәсиндә апарылан мүшавирәләрдә ана дилиндә парлаг чыхышлар едәрәк, өзүнә бөјүк һөрмәт вә мәһәббәт газанды. О чох јахшы билирди ки, онун газандығы бу бөјүк һөрмәт вә мәһәббәт ејни заманда онун истифадә етдији, данышдығы дилә - Азәрбајчанын *дөвләт дилинә* чох бөјүк һөрмәт вә мәһәббәт газандырыр. Халгла Һејдәр Әлијев арасында ана дили үзрә гаршылыглы гырылмаз әлагә варды. Низами Худијевин китабында дејилдији кими, "О, халгла анчаг гурултај сарајларында, мүшавирәләрдә, мүхтәлиф јығынчагларда әлагә сахламырды, Азәрбајчана јалныз Бакыдан бахмаг она республикаја рәһбәрлик етдији илк илләрдән јад иди - Азәрбајчаны гарыш-гарыш кәзир, садә адамларла көрүшүр, садә халг дилини ешидир, онун көзәллијини, тәравәтини һәтта өз нитгинә дә кәтирирди. Вә мәһз халгдан тәчрид олунмамағын, халгла бир нәфәс *алмағын нәтичәси иди ки, республика рәһбәри психоложи*јасы, ичтимаи-идеоложи мөвгеји вә тәбии ки, дили еʼтибарилә Москванын дејил, нә гәдәр бөјүк чәтинликләр баһасына баша кәлсә дә, өвлады олдуғу халгын адамы кими чыхыш едирди" [30, 19].

Бүтүн бунлар тәбии олараг өлкәдә ашағыдан јухарыја вә ејни заманда јухарыдан ашағыја күчлү бир дөвләт дили аб-һавасы јаратмаға хидмәт едирди.

1977-1978-чи илләр республика рәһбәрини чәтинликләр гаршысында гојду. Мәʼлум олдуғу кими, 1977-дә ССРИ-нин јени Конститусијасы тәсдиг едилди. Һәмин конститусија

бүтүн республикаларда һазырланан јени конститусијалар үчүн бир нүмунә ролуну ојнамалы иди вә фактик олараг ојнајырды. Һәмин конститусијада исә еле әввәлдән дөвләт дили һагтында маддә јох иди вә бунун бир нечә објектив вә субјектив сәбәбләри вар иди. Објектив сәбәб, илк өнчә, бу иди ки, ССРИ алты мүхтәлиф дил аиләсинә (славјан, роман, иран, түрк, ибер-гафгаз вә һеч бир јахын гоһуму олмајан ермәни) дахил олан дилләрдә данышан халглары бирләшдирән гурама бир дөвләт иди вә өз дил доктринасында бүтүн милли дилләри мүстәгил еʼлан едән бир дөвләт һәмин маддәни өз конститусијасына сала билмәзди. Бәрабәр һүгуглу еʼлан едилән республикалардан јалныз биринин, јәʼни Русија Федератив Совет Сосиалист Республикасынын рәсми дили олан рус дилини бүтүн өлкә үчүн дөвләт дили кими тәгдим етмәк вә ја тәсдиг етмәк имкан харичиндә иди. Еләчә дә јердә галан о бири милли дилләри, јәʼни Азәрбајчан дилини, јахуд украјна, белорус, күрчү, молдав, өзбәк вә саирә 15 дилдән һансыса бирини. Бу, о дөвләтин үмуми гурулушундан ирәли кәлән, башга дөвләтләрдә (Һиндистан кими өлкәләр нәзәрә алынмазса) мүшаһидә едилмәјән објектив бир һал иди.

Мәсәләнин субјектив сәбәбинә кәлдикдә исә Совет Империјасыны бу, тамамилә тәʼмин едирди. Белә ки, рус дили фактик олараг, јәʼни ССРИ үчүн де-факто рәсми дөвләт дили вәзифәсини јеринә јетирирди. Белә бир маддәнин де-јуре гејри-мөвчудлуғу исә башга республикалара нүмунә кими көстәриләбиләрди. Һәгигәтән дә белә олду. Һејдәр Әлијев јазыр: "Мән буну билдирмәк истәјирәм ки, биз 1977-1978-чи илләрдә Азәрбајчан Конститусијасына "Азәрбајчанын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир" јазмаға чалышанда бизә Москвадан дејирдиләр ки, ахы, ССРИ Конститусијасында бу јохдур вә сиз нә үчүн јазырсыныз? Дејирдиләр ки, биздә јохдур, сиздә дә олмамалыдыр" [7, 2]. РСФСР-ин конститусијасына бу маддәнин салынмасы да башга республикалар үчүн өрнәк ролуну ојнаја биләрди вә тәбиидир ки, салмамышдылар.

Күнү-күндән зәифләдијини һисс едән Совет дөвләти үчүн бунун башга хејирли тәрәфләри дә варды. Кечмиш

ССРИ-нин бә'зи республикаларында милли дилләрин дирчәлиши вә күнбәкүн өз фәалијјәт даирәсини кенишләндирмәси ади көзлә көрүнән ичтимаи-сијаси һадисә һалыны алмышды. Харичи советологларын чешидли Бејнәлхалг елми јығынҹагларындакы чыхыш вә мә'рузәләриндә, чүрбәчүр монографијаларда вә ајры-ајры журналларда чап олунан мәгаләләрдә бу барәдә дедикләри вә јаздыглары да мәркәзи ваһимәјә салырды. Белә бир вәзијјәтдә гәбул олунма әрәфәсиндә олан милли конститусијаларда дөвләт дили һаггында ајрыча маддәнин гејд едилмәси гаты партократ М.Сусловун шовинист идеолокијасына әсла ујғун кәлә билмәзди. Мәркәз өз мәгсәдинә, демәк олар ки, наил олду. Ајры-ајры республикаларда гәбул едилмиш конститусијаларын һеч бириндә һәмин маддә өз әксини тапмады.

Азәрбајҹанда исә вәзијјәт башга ҹүр иди. Һејдәр Әлијев ана дилинин дөвләт дили олмасы уғрундакы мүбаризәсини давам етдирирди. Де-факто дөвләт дили уғрунда ардычыл мүбаризә апаран республика рәһбәри дөвләт дилинин конститусијада гејд олунмамасына дөзә билмәзди. Республиканын рәһбәри зијалылары, бүтүн халгы ана дилинин дөвләт дили кими јашамаг һүгугу уғрунда мүбаризәјә ҹәлб едәрәк бүтүн гүввәси илә мүбаризә апарды вә бүтүн чәтинликләрә вә манеәләрә бөјүк һүнәрлә синә кәрди. О илләри дөвләтимизин рәһбәри белә хатырлајыр: "Садәҹә, мән истәјирдим бизим конститусијада дөвләт дилинин Азәрбајҹан дили олмасыны јазам. Она да мане олурдулар, *истәмирдиләр. Мән буну кечән дәфә дедим - ајын 31-дә.* Нәтиҹәдә дә 15 мүттәфиг республикадан анҹаг 3 республиканын - Азәрбајҹан, Күрҹүстан, Ермәнистан конститусијаларында дөвләт дили јазылыбдыр. Украјна кими бөјүк вә Советләр Иттифагында Русијадан сонра һәгигәтән дә бүтүн саһәләрдә икинҹи јер тутан республика дөвләт дили јаза билмәди, јазмады. Белорусија јазмады, бахмајараг ки, онларын һәм әразиси, һәм әһалиси, һәм игтисади потенсиалы биздән бөјүк иди вә онларын башында дуран адамлар да о вахтлар Һејдәр Әлијевдән аз һүгуга малик дејилдиләр. Әксинә, бәлкә инди дејирләр Һејдәр Әлијев о вахтлар... Бәли, о вахтлар, мәсәлән, рәһбәрлијин гаршысында Шербитскинин бир сөзү ики олмурду. Амма буну јазмады. Өзү јазмаг истәмәди, ја јаза билмәди. Јахуд да ки, Кунајевин бир сөзү ики олмурду. Биринҹи, Газахыстан бөјүк республика иди, икинҹиси, о, чохдан ишләјән бир адам иди, һөрмәти вар иди, үчүнҹүсү дә Брежнев илә онун шәхси достлуғу вар иди. Газахыстанда бир јердә ишләмишдиләр. Она көрә дә Сијаси Бүрода онун бир сөзү ики олмурду. Рәшидов да һәмчинин. Амма бунларын һеч бириси ҹүр'әт *еләмәди көтүрсүн јазсын ки,* Газахыстанын дөвләт дили газах дилидир, јахуд Украјнанын дөвләт дили Украјна дилидир, јахуд да ки, Өзбәкистанынкы өзбәк дилидир" [20, 6].

1978-ҹи ил апрел ајынын 2-дә Доггузунҹу чағырыш Азәрбајҹан ССР Али Советинин Азәрбајҹан Совет Социалист Республикасы Конститусијасынын (әсас ганунунун) лајиһәси вә онун үмумхалг мүзакирәсинин јекунларына һәср олунмуш једдинҹи сессијасында мә'рузә илә чыхыш едән Һејдәр Әлијев деди: "Азәрбајҹан ССР-ин милли дөвләт вә инзибати әрази гурулушу" фәслинә дил һаггында хүсуси маддә әлавә етмәк мәгсәдәујғун сајылыр, 73-ҹү маддәни ашағыдакы редаксијада вермәк тәклиф олунур: "Азәрбајҹан Совет Социалист Республикасынын дөвләт дили Азәрбајҹан дилидир.

Азәрбајҹан ССР Дөвләт органларында вә ичтимаи органларда, мәдәнијјәт вә маариф идарәләриндә вә башга идарәләрдә Азәрбајҹан дилинин ишләдилмәсини тә'мин едир *вә онун һәртәрәфли* инкишафына дөвләт гајғысы көстәрир" [1, 30]. Бир күн сонра Али Советин гәбул етдији јени Азәрбајҹан Конститусијасында да ејни сөзләр јазылмышды. Дөвләт Азәрбајҹан дилинин Азәрбајҹанын дөвләт дили кими ишләнмәсини тә'мин етмәји вә онун инкишафына гајғы көстәрмәји өз өһдәсинә көтүрүрдү [25, 28].

1956-чы ил Азәрбајҹан Республикасынын Конститусијасынын дөвләт дили маддәси илә 1978-дә Али Советин тәсдиг етдији Азәрбајҹан Конститусијасындакы ујғун маддәни *мүгајисә етдикдә* бу гәләбәнин әзәмәти, мөһтәшәмлији бир даһа ајдын олур. Бәлли олдуғу кими, әввәлки конститусијанын "Дөвләт дили, керб, бајраг, пајтахт" адлы XIII

фәслиндә дөвләт дили һагтында јалныз бирчә чүмлә варды: "Маддә-151. Азәрбајчан ССР-ин дөвләт дили Азәрбајчан дилидир" [24, 24].

Һәмин маддәнин икинчи абзасы исә Азәрбајчан әразисиндә јашајыб азлыг тәшкил едән милләтләрә аид иди: "Азәрбајчан ССР әразисиндә јашајыб азлыг тәшкил едән милләтләрә, һәм өз мәдәнијјәт идарәләриндә, һәм дә дөвләт идарәләриндә ана дилини азад инкишаф етдирмәк вә ишләтмәк һүгугу тә'мин едилир" [24, 24].

Көрүндүјү кими, 1978-чи ил Конститусијасындан фәргли олараг, бурада дөвләтин өз дөвләт дили саһәсиндә тә'минаты барәдә бир кәлмә дә олсун сөз јохдур.

Беләликлә, 1978-чи ил конститусијасы һәгигәтән Һејдәр Әлијевин өз дөвләти, өз халгы, өз вәтәни гаршысында көстәрдији бөјүк хидмәт иди. Белә чәтинликлә әлдә едилмиш гәләбәјә көрә сонралар Республика Президенти ашағыдакы сөзләри демәкдә мин дәфә һаглы иди: "Она көрә дә дилимизин дөвләт дили статусу алмасы јалныз вә јалныз 1978-чи илдә гәбул едилмиш конститусијада олубдур. О вахта гәдәр бизим дилимиз дөвләт дили статусу алмајыбдыр. Һамы бу һәгигәти билмәлидир" [7,12].

1989-ун 23 сентјабрында Азәрбајчан ССР Али Советинин гәбул етдији вә ики күн сонра гүввәјә минән "Азәрбајчан ССР-ин суверенлији һагтында Азәрбајчан ССР-ин конститусија ганун"нун 13-чү маддәсиндә Азәрбајчан дили бир даһа республиканын дөвләт дили е'лан едилди: "Азәрбајчан дили Азәрбајчан ССР-ин дөвләт дилидир.

Азәрбајчан ССР дөвләт органларында вә ичтимаи органларда, мәдәнијјәт, маариф мүәссисәләриндә вә башга идарәләрдә Азәрбајчан дилинин ишләдилмәсини тә'мин едир вә онун һәртәрәфли инкишафына дөвләт гајғысы көстәрир.

Азәрбајчан ССР рус дилинин, һабелә әһалинин данышдығы башга дилләрин азад ишләдилмәсини вә инкишафыны тә'мин едир" [26,9].

Көрүндүјү кими, Конститусија ганунундакы маддә 1978-чи ил Конститусијасынын 73-чү маддәсинин уғурсуз тәкрарыдыр. Биринчиси, она көрә ки, биринчи абзасда дүзкүн олмајараг, сөз сырасы, конкрет десәк, тема вә

реманын јери дәјишдириләрәк дөвләтин атрибутларындан сөһбәт кетмәли олдуғу һалда, дилин әләмәти көстәрилиб.*

Икинчиси, 1978-чи ил Конститусијасынын 73-чү маддәсинин редактәсиндә маддәнин һансы јерә, мәкана аид олмасы көстәрилмәдијиндән дәгиглик позулуб.

Үчүнчүсү, һеч бир дилә имтијаз верилмәдијиндән, јә'ни республикада ишләнән дилләрин бәрабәрлијини нәзәрдә тутан демократик мәзмунлу дөрдүнчү абзас ихтисар едилиб.

Мүстәгил Азәрбајчанын 1995-дә үмумхалг референдумунда гәбул едилмиш Јени Конститусијасында Азәрбајчан дили дөвләт дили кими өз лајигли јерини тутур: Маддә 21. Дөвләт дили.

1. Азәрбајчан Республикасынын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир. Азәрбајчан Республикасы Азәрбајчан дилинин инкишафыны тә'мин едир".

Јени Һејдәр Әлијев конститусијасы әввәлки конститусијаларда олдуғу кими өз бејнәлмиләлчилик вә демократиклијини *јенә дә горујуб сахламышдыр*. Һәмин конститусијанын 21-чи маддәсинин икинчи бәндиндә јазылыр: "Азәрбајчан Республикасы әһалинин данышдығы башга дилләрин сәрбәст ишләдилмәсини вә инкишафыны тә'мин едир". Азәрбајчан дили сөзүн әсл мә'насында өз дөвләт дили олмаг һаггыны өз мүстәгиллијини алдыгдан сонра әлдә етмишдир. Һејдәр Әлијев Азәрбајчан јазычыларынын X гурултајындакы нитгиндә (нојабр, 1997) дејир: "Инди бахын, дөвләтин бүтүн саһәләриндә сырф Азәрбајчан дилиндә данышырыг вә лазым олан бүтүн хүсуси терминләри дә Азәрбајчан дилиндә ифадә едирик. Азәрбајчан дили республикамызда артыг өз јерини тутубдур" [14,3]. Бунунла јанашы, өз мүдрик сијасәтиндә һәмишә реалист олан, һәмишә һәгигәти сөјләјән өлкә рәһбәри һәмин нитгиндә буну да рәсми сурәтдә билдирмишдир: "Бәли, Азәрбајчанда инди дә инсанлар вар ки, әсасән рус дилиндә данышырлар. Азәрбајчан дилиндә данышмырлар. Бизим дөвләт органларында да беләләри вар. Мән дәфәләрлә хәбәрдарлыг

*** Јери кәлмишкән гејд едим ки, русчасында бу маддә дүзкүн кедиб. Демәли, һәмин чүмләнин азәрбајчанчаја тәрчүмәси дүзкүн олмајыб: "Государственным языком Азербайджанской ССР является азербайджанский язык" (26, 19).**

етмишәм ки, Азәрбајҹан дилини өјрәнин, өјрәнмәсәниз, ишдән чыхараҹағам" [14, 3].

2. Әввәлдә гејд едилдији кими, Һејдәр Әлијевин дил вә дөвләт проблеми саһәсиндәки фәалијјәтинин икинҹи тәрәфи, дөвләт дилимизин ады саһәсиндә көрдүјү ишләр дә бөјүклүјү илә диггәти ҹәлб едир.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајҹан Республикасынын Милли Мәҹлиси 1992-нин 22 декабрында "Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт дили" адлы ганунун биринҹи маддәсиндә Азәрбајҹан дөвләт дилинин адыны түрк дили кими верди: "Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт дили түрк дилидир" вә беләликлә, Азәрбајҹанда үч иллик әмәлли-башлы бир проблем јаратды.

Бу проблемин тарихиндән данышаркән, Һејдәр Әлијев дејир: "...Сизә мә'лумдур ки, 1992-ҹи илдә башга просесләр олмушдур. 1992-ҹи илин декабрында Азәрбајҹанын Милли Мәҹлисиндә дөвләт дили һаггында мәсәлә мүзакирә едилмишдир. Бу мүзакирә нәтиҹәсиндә гәрар гәбул олунуб ки, Азәрбајҹанын дөвләт дили түрк дилидир. О вахт мән Бакыда јашамырдым. Нахчыванда идим. Ешитдикләримдән, билдикләримдән белә һисс етдим ки, бу гәрар республикада бирмә'налы гаршыланмајыбдыр. Бу гәрардан чох наразы оланлар вар иди, ону чох бәјәнәнләр дә вар иди" [5, 1].

Дөвләт башчысына бу гәрарын дүзкүн олмамасы елә о вахтдан мә'лум иди. Лакин о гәрары һакимијјәтә кәлән кими ләғв етмәјә тәләсмәди. Бу барәдә о, өзү белә дејир: "Билирсиниз ки, 1993-ҹү илин ијун ајынын орталарындан Али Советә, Милли Мәҹлисә мән сәдрлик етмәјә башладым. Мән дөрд ај Милли Мәҹлисә сәдрлик етдим. О вахт Милли Мәҹлисин бә'зи үзвләри бир нечә дәфә мәсәлә галдырдылар ки, һәмин ганун дүзкүн гәбул едилмәмишдир. Ја'ни о, конститусија гануну кими гәбул олунмајыбдыр - имзаланмасына бахмајараг, бу ганун сахта ганундур. Дедиләр ки, кәлин буна јенидән бахаг. Мән буна имкан вермәдим. Чүнки әкәр бир сәһв бурахылыбса, о вахт буна ҹүрбәҹүр мүнасибәт олубдур вә мүәјјән кәркинлик јаранибдыр. Инди бу сәһви биз тәләсик дүзәлтмәјә башласаг вә ја һесаб етсәк ки, буну

дүзәлтмәк лазымдыр - бу, јени чәтинлик јарадаҹагдыр. Мән буна имкан вермәдим" [5,2].

Сонралар да Милли Мәҹлисин үзвләриндән бу мәсәләни галдыранлар олду. Јенә һәмин мәсәләнин мүзакирәсинә имкан верилмәди. Бунун сәбәби ајдын иди, бу, чох кәркин вә ҹидди ишләр көрмәји, кениш мүзакирәләр кечирмәји, сон дәрәҹә инҹә вә һәссас проблем олан бу мәсәләјә диггәтлә, мәс'улијјәтлә јанашмағы тәләб едирди. Республиканын Президенти бу чәтин вә мәс'улијјәтли иши 1995-дә өз өһдәсинә көтүрдү. Һәмин илин пајызында јени Конститусија лајиһәси мүзакирәләри заманы онун вахты артыг јетишмишди.

Һејдәр Әлијев дөвләт дилимизин адынын мүзакирәсинә кениш јер верди вә бу мәсәләјә јени Конститусија лајиһәси һазырлајан комиссијанын беш иҹласыны һәср етди. 1995-ин 31 октјабрында һәмин комиссијанын Азәрбајҹан Елмләр Академијасынын Рәјасәт Һеј'әтинин бөјүк салонунда кечирилән кениш иҹласында Республика Президенти деди: "Анҹаг инди, јени Конститусија гәбул етдијимиз заман бу мәсәләдә мөвгеләримиз мүәјјәнләшдирилмәлидир. Ајдынлашдырмалыјыг ки, һансы форманы гәбул едәк. Биз ја бу лајиһәдә олан ифадәни, ја комиссија үзвләриндән бир нечәсинин тәклиф етдији "Дөвләт дилимиз Азәрбајҹан түрк дилидир" фикрини, јахуд да Милли Мәҹлисин бир груп үзвү тәрәфиндән гејри-ганун гәбул олунмуш форманы гәбул етмәлијик" [5,2]. Бу суалын дүзкүн ҹавабы үчүн һаггында данышылан иҹласдакы "мүзакирәјә Академијанын бүтүн һуманитар институтларынын коллективләри, республика университетләринин дил вә әдәбијјат, һүгуг вә фәлсәфә, тарих, политолокија кафедраларынын мүәллимләри, јазычылар вә журналистләр бирликләринин, башга јарадыҹылыг тәшкилатларынын нүмајәндәләри, танынмыш дил-әдәбијјат мүтәхәссисләри вә зијалылар, Бакы шәһәр орта мәктәбләринин мүәллимләри дә'вәт олунмушдулар. Мүшавирәдә чыхыш етмәк үчүн 51 нәфәр јазылмыш, онлардан 27-си чыхыш етмишдир" [7,2]. Һәмин мүшавирәнин давамы кими, бир күн сонра, нојабрын 2-дә Президент Сарајында јени Конститусија лајиһәси һазырла-

јан комиссијанын даһа бир кениш ичласы кечирилди. Бу ичласда республиканын дилчиләри, тарихчиләри, әдәбијјатчылары, шаирләри, јазычылары, дөвләт хадимләри, һөкумәт ишчиләри вә башга зијалылар јахындан иштирак етдиләр.

Дөвләт дилинин ады илә бағлы мүзакирәләрдә өлкә рәһбәри бу мәсәләјә халгын, өлкәнин кәләчәји үчүн талејүклү бир мәсәлә кими бахыр, онун дүзкүн һәллини өлкәнин һәр бир вәтәндашы үчүн шәрәф сајырды. Халгын, милләтин мәнлијини тә'јин едән ән мүһүм амилләрдән олан дөвләт дили уғрунда мүбаризәдә һәр чүр чәтинликләрлә гаршылашмыш өлкә рәһбәри бу мәсәләдә сәмими мөвгедә дурмағы инсан һәјатына бәрабәр тутурду: "**Һ.Аббасзадә:** Сонра биздән хаһиш еләдиләр, мәнә дедиләр ки, Һүсејн Аббасзадә, сән ичласын сәдри кими ичласын гәрарыны (Азәрбајчан дилинин дөвләт дили кими конститусијада верилмәсиндән сөһбәт кедир - *А.А.)* јаз кәндәр. Мән дә ичласын гәрарыны јазыб көндәрдим, гол чәкдим алтында. Јә'ни Мәркәзи Комитәнин архивиндә һәмин гәрар галыр, Азәрбајчан јазычылары һәмишә Азәрбајчан дөвләт дилинин түрк дили олмасыны дәстәкләјибләр. Амма Азәрбајчан дили... Мәним әзизләрим, белә олмаз. Мәним нәвәм 4-чү синифдә охујур".

Һ.Ә.Әлијев: Һүсејн мүәллим, о вахт сән јаздын ки, түрк дили олсун?

Һ.Аббасзадә: Јох, Азәрбајчан дили.

Һ.Ә.Әлијев: Бәс нијә јазмадын?

Һ.Аббасзадә: О вахт "түрк дили" дејәнин дилини боғазындан чыхарардылар (Күлүш).

Һ.Ә.Әлијев: Чыхарајдылар да, нә олар, јазајдын да" [19,3].

Јазычы Һүсејн Аббасзадәнин чавабыны динләдикдән сонра, һәјаты халгынын, онун дилинин, мәдәнијјәтинин инкишафы јолунда мүбаризәләрдә кечмиш Республика Президенти деди: "Амма билирсән нә вар? О вахтлар биз әмәкдашлыг еләјирдик вә кечән дәфә дә мән дедим, "Азәрбајчан дили" јазмаг үчүн мән нә гәдәр орада мүбаризә апардым. Амма мән ачыг үзүнүзә дејирәм, һамыныза, сәнә дә дејирәм. Бәхтијар мүәллимә дә дејирәм, бириниз дә о

вахт мәнә кәлиб демәмишдиниз ки, "түрк дили" јазмаг лазымдыр" [19, 3].

Һејдәр Әлијев бүтүн ичласларда чыхыш едәнләри диггәтлә динләјир, мәсәләнин елми, сијаси, мә'нәви, тарихи вә с. бахымлардан мөвчуд олан, демәк олар ки, бүтүн проблемләрини еләә ичласын кедишиндәчә үзә чыхарыр вә һәртәрәфли мүзакирәсини тәшкил едирди.

Мәгсәд бу иди: чыхарылан гәрар дүзкүн олсун, онун дүзкүнлүјүнә мүхтәлиф гүтбләрә ајрыланларын һамысы инансын вә наразы галанлар олмасын.

Јухарыда дедикләримизә аид бир нечә факт көстәрмәк истәјирик. Президент Сарајында кечирилән ичласда Б.Ваһабзадәнин чыхышыны диггәтлә динләјән Республика Президенти деди: "Бәхтијар мүәллим, мән бир нечә дәфә демишәм, јенә дә дејирәм вә Сиз дә бизим чох бөјүк шаиримиз, чох бөјүк симамыз олдуғунуза көрә бир нечә мәсәләни арашдырмаг истәјирәм. Мән өзүм дә ахтарышдајам. Мән буну октјабрын 31-дә дә демишәм, бу күн дә дејирәм вә һеч бир кәсин фикринә дә тә'сир етмәк истәмирәм. Анчаг јазаг ки, Азәрбајчан түркчәси, кәлин бир аз дәриндән фикирләшәк. Биз, демәк, түркчәнин бир ләһчәсијик, бу нәдир? Дилин ады олар" [18,4]. Президент бә'зи репликалара мүнасибәтини билдириб давам едир: "Франса - франсыз дили, Испанија - испан дилидир... Јунаныстан - јунан дилидир, Чин - чин дилидир, Русија - рус дилидир, Белорусија - белорус дилидир, Украјна - Украјна дилидир, Чехословакија - инди ајрылыблар, әввәл дә белә иди, бир јердә оланда: чех дили ајры иди, словак дили ајры иди" [18, 4].

Сонра түрккөклү халглара кечәрәк: "Кәлин түркдилли халглара бахаг. Бәли, биз түркдилли халглардан биријик вә түрк мәншәли бир халгыг. Көкүмүз бирдир. Өзбәк дили вар, газах дили вар, гыргыз дили вар, татар дили вар, башгырд дили вар, түркмән дили вар, кумык дили вар. Демәк, бу түркдилли халгларын да һәр биринин дилинин өз ады вар. Түркдилли халгларда татар дили дә вар, о бири груп дилләр вар, онларын да һәр бири бу група дахилдир, амма һәр биринин өз ады вар. ...Ахы, нә тәһәр

Азәрбајҹан түркҹәси? Милләтимиз нәдир? Азәрбајҹан түркү. Нә тәһәр бу милләтин ики ады олсун? Бәс нијә өзбәк өзүнә демир ки, Өзбәкистан түркү, татар нијә демир ки, мән Татарыстан түркүјәм?" [18,4].

Башга бир факт. Јенә һәмин *ичласда дөвләт башчысы* дејир: "... талејимиз беләә кәтириб ки, мәсәлән, бизә татар дејибләр. Амма биз татар дејилик ахы. Нечә илләр бизә татар дејибләр? Елә Һәсән бәј Зәрдаби дә өзүнә татар дејибдир, о бирисиләр дә өзләринә татар дејибләр. Бу Бакыда, Азәрбајҹанда бир белә азәбајҹанлы зијалы олдуғу һалда, мәктәбләр ачылмышды - "русско-татарская школа". Бәс нијә о вахтлар Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Мирзә Әләкбәр Сабир, Үзејир Һаҹыбәјов, Мәммәдәмин Рәсулзадә, Әһмәдбәј Ағајев, Әлибәј Һүсејнзадә, башгалары дуруб демәдиләр ки, нечә јә'ни "русско-татарская школа"? Нијә буна е'тираз еләмәдиләр? Һамы да буну гәбул еләди - "русско-татарская школа". Инди мән дејә билмәрәм нијә белә олуб. Мән һеч буну тәһлил дә етмәк истәмирәм. Амма мән бунунла садәҹә демәк истәјирәм ки, бизим агибәтимиз белә олубдур, бизим талејимиз белә олубдур. Русијада бизә татар дејибләр. Русијанын бурада губернаторлары бизә татар дејибләр. Јазыларда бизә татар дејибләр. Ондан сонра 1918-ҹи илдән кәлибләр түрк дејибләр. Аллаһа шүкүр олсун, 1918-ҹи илдән 1936-чы илә гәдәр 18 ил мүддәтиндә түрк дили, түрк дејилиб. 60 илдир биз Азәрбајҹан дили, азәрбајҹанлы дејирик. Инди бәс нә едәк? Бах, бунлара ҹаваб вар, јохса јох? Ахы, бунлара ҹаваб олмаса, биз гәрар гәбул еләјә билмәрик" [18, 4].

Даһа башга бир факт. Јенә һәмин мүшавирәдә Республика Президенти дејир: "Азәрбајҹан Республикасынын 1978-ҹи илдә гәбул олунмуш Конститусијасында "Азәрбајҹанын дөвләт дили Азәрбајҹан дилидир" јазылыбдыр. 1992-ҹи илин декабр ајында исә Милли мәҹлисин 26 үзвүнүн сәс вермәси илә ганун гәбул олунубдур ки, "Азәрбајҹанын дөвләт дили түрк дилидир". Белә бир ганун гәбул едәркән 1978-ҹи илдә гәбул олунмуш конститусија гануну ләғв олунмајыбдыр. Шүбһәсиз ки, бу ганун ону ләғв едә билмәзди. О ганун да галыбдыр, јә'ни конститусијада галыб, бу ганун да гәбул олунуб. Она көрә дә ганунверичилик, ганунчулуг нөгтеји-нәзәриндән бурада бөјүк гүсурлара јол верилибдир. Бу, мәсәләнин бир тәрәфи.

Икинҹи тәрәфи ондан ибарәтдир ки, Милли Мәҹлис *тәрәфиндән гејри-ганунн гәбул олунмуш бу ганун* республикамызда бирмә'налы гәбул едилмәјиб. Әһалинин бир һиссәси, демәк олар ки, әксәријјәти, үмумијјәтлә бу ганунун гәбул едилмәсиндән наразы олубдур, ола биләр, бир һиссәси бәјәнибдир. Анҹаг ганунверичилик, үмумијјәтлә сијасәт саһәсиндә тәҹрүбәси олан адамлар бу ганун гејри-ганунн гәбул едилдијинә көрә бундан нараһат олублар.

Бах, белә бир вәзијјәт јараныб" [6,3].

Бүтүн бунлар ичласын кедишиндә мүәјјәнләшдирилиб үзә чыхарылыр, мүзакирәјә верилир вә мүзакирә олунурду. Чыхыш едәнләрә, үрәк сөзләрини дејәнләрә һәр ҹүр шәраит јарадылмышды. Мүзакирәләрин мәнтиги нәтиҹәси дөвләт дилимизин адынын Милли Мәҹлисин 1992-ҹи ил гәрарында көстәриләнин әксинә доғру кетди. Өлкә рәһбәри деди: "Биринҹи, һәм 31*-дә олан чыхышлардан, һәм букүнки чыхышлардан мән белә баша дүшдүм ки, 1992-ҹи илин декабрында Милли Мәҹлис тәрәфиндән гәбул олунмуш ганун бәјәнилмир. Чүнки һәм о күн, һәм бу күн чыхыш едәнләрин там әксәријјәти Азәрбајҹан дили әвәзинә түрк дилинин дөвләт дили гәбул олунмасыны гәбул етмир. Беләдир дә, мән белә баша дүшүрәм. Һәтта бизим Конститусија комиссијасында бу мәсәләнин бу ҹүр мүзакирәсинә сәбәб оланлар - Бәхтијар Ваһабзадә, Анар, Елчин Әфәндијев, - онлар да тәклифи галдыраркән үчү дә демәдиләр ки, Азәрбајҹан дили әвәзинә Конститусијада дөвләт дили "түрк дили" јазылсын" [20, 6].

Мәсәләләрин һәртәрәфли мүзакирәләриндән сонра Республика Президенти, конститусија комиссијасынын сәдри Һејдәр Әлијев јени Конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијанын 1995-ин 5 нојабрында кечирилән ичласында мүзакирәләрин мәнтиги нәтиҹәси кими дөвләт дилимизин ады барәдә өз гәти фикрини билдирди: "Тарихи көкләримизә тарихи кечмишимизә бөјүк һөрмәт вә еһтирамымызы

* 1995-ин 31 октјабры нәзәрдә тутулур - А.А

билдирәрәк, ејни заманда бу күн демәлијик вә мә'нәви һаггымыз вар дејәк ки, XX әсрдә бизим дилимиз өз инкишаф дөврүнү кечиб, формалашыб; өзүнәмәхсус адыны көтүрүб вә көлиб дөвләт дили сәвијјәсинә чатыб. Инди бунун адыны дәјишдириб башга ад гојмаг һеч бир нөгтеји-нәзәрдән дүзкүн дејил - һәм тарихи нөгтеји-нәзәрдән, һәм фәлсәфи нөгтеји-нәзәрдән, һәм Азәрбајҹанын дөвләтчилији нөгтеји-нәзәриндән, өлкәмизин бу күнү вә кәләҹәји нөгтеји-нәзәриндән дүзкүн дејил" [7,2].

Республика Президентинин дөвләт дилимизин ады саһәсиндә көрдүјү ишләр, беләликлә, өлкәмизин, халгымызын, милләтимизин, дөвләтимизин адына ујғун олараг дөвләт дилимизин адынын да Азәрбајҹан дили галмасы илә нәтиҹәләнди.

ДИЛ ВӘ ТАРИХ

Дил вә тарих мәсәләсиндә Һејдәр Әлијевин мөвгеји ајдындыр вә гәтидир: "Өз дилини билмәјән, өз дилини севмәјән адам өз тарихини јахшы билә билмәз" [21,2]. Бу һөкм онун дил доктринасында дил вә тарих проблеминин нә гәдәр өнәмли јер тутмасына дәлаләт едир.

Дөвләт рәһбәринин бу мәсәләдә тутдуғу мөвге, сөјләдији фикирләр вә көрдүјү ишләр ики ҹәһәтдән әламәтдардыр: 1) Дилин тарихи вә халгын тарихи; 2) Тарихи һәгигәтә сәдагәт вә тарихә објектив мүнасибәт.

ДИЛИН ТАРИХИ ВӘ ХАЛГЫН ТАРИХИ

Дил вә халг анлајышларынын гырылмаз бағлылығы дилин тарихи илә халгын тарихинин гырылмаз әлагәсини көстәрмәклә бәрабәр, онларын гаршылыглы әлагәдә олдуғуну шәртләндирир. Дил елә бир күзкүдүр ки, халгын тарихи бу вә ја дикәр шәкилдә өз әксини онда тапыр. XIX әсрин бөјүк алимләриндән В.Һумболдт дили халг руһунун харичи тәзаһүрү сајмышдыр. Фәлсәфи дилчилик мәктәбинин баниси олан даһи алман дилчисинин сөзләридир: "Халгын дили онун руһудур вә халгын руһу онун дилидир - бундан да күчлү ејнилик тәсәввүр етмәк чәтиндир" [16, 117].

Республикамызын Президенти Һејдәр Әлијевин дилимизин бүтүн проблемләринин һәллиндә тарихилик принсипинә хүсуси диггәт јетирмәси, ајдын көрүнүр ки, тәсадүфи дејил.

Дөвләтимизин рәһбәри дејир: "Биз өз әҹдадларымыза даим миннәтдар олмалыјыг, она көрә ки, торпагларымыз, әразимиз чүрбәчүр шаһлыгларын, султанлыгларын, хәлифәләрин, дөвләтләрин әлинә кечдији вахтларда да дилимиз итмәјиб, јашајыб. Ону халг јашадыбдыр" [7,2].

Тарихи дөврләрин бүтүн чәтинликләриндә мәнсуб олдуғу халгын көмәјилә өзүнү горујуб сахлајан дилимизин ады илә бағлы мүзакирәләрдә дөвләт башчысы тарихилик принсипинә даһа чох истинад етмиш вә ондан јарадыҹы истифадәнин парлаг нүмунәсини көстәрмишдир. О, мәсәләјә лап гәдимләрдән, әски дөврләрдән јанашараг ајдынлыг кәтирир: "Шүбһәсиз ки, дүнјада олан дилләрин букүнкү сәвијјәси дә сон һәдд дејил. Бәшәријјәт, инсан ҹәмијјәти даимидир, һәр шеј инкишафдадыр, јүз, ики јүз, беш јүз илдән сонра нә олаҹагдыр, - инди биз буну дејә билмәрик. Анҹаг, шүбһәсиз ки, нә дүнја белә олаҹагдыр, нә дә дүнјанын мәнзәрәси бу шәкилдә галаҹагдыр. Һәр шеј инкишафдадыр. Белә олан һалда, шүбһәсиз ки, бизим мәнсуб олдуғумуз түрк дилли халглар да шахәләниб, мәскун олдуглары јерин, әразинин тә'сири алтында, гоншуларынын, башга милләтләрин тә'сири алтында һәрәси өз истигамәтиндә инкишаф едибдир.

Анҹаг бу дилләрин, јә'ни бизим бу түрк дили групуна мәнсуб дилләрин көлиб дөвләт дилинә чатмасы XX әсрдә баш верибдир" [7,1].

Дөвләт башчысы бу фикри ики ил сонра Јазычыларын X гурултајында бир даһа тәсдиг етмишдир: "Биз түркдилли халгларын аиләсинә мәнсуб олан бир халгыг. Анҹаг бунун чох шахәләри вар. Бунун бир шахәси дә Азәрбајҹан дилидир. Биз буну тәсдиг етмишик вә бу, артыг бүтүн ичтимаијјәт тәрәфиндән гәбул олунубдур" [14, 3].

Өлкә рәһбәри буну һамы, бүтүн ичтимаијјәт тәрәфиндән гәбул едилмиш мә'лум тарихи факт кими көстәрир. Она көрә көстәрир ки, дөвләт дилини түрк дили адландырмаг истәјәнләр Азәрбајҹан дилинин мәншәҹә түрк дили олмасындан бир гајда олараг елми әсас кими истифадә едирләр.

һәр бир мәсәләнин, әләлхүсус тарихи факт тәләб едән мәсәләләрин һәллиндә өз тәмкини, дәгиглији вә објективлији илә сечилән дөвләт башчысы һәмин мәсәләни гәти шәкилдә белә һәлл едир:

"*Һ.ӘЛИЈЕВ:* Бизим тарихимиз барәдә чох фикирләр сөјләнилди. Һәтта бу күн "Милләт" гәзетиндә јазыблар ки, Низами дејибдир ки, мән түркәм, Хагани белә дејибдир, нә билим, Фүзули буну дејибдир, ондан сонра кәләнләр дә буну дејибләр. Бунлар һамысы доғрудур. Мән һесаб едирәм ки, бүтүн мүзакирәләримиз вә кедән бу мүбаһисәләр һеч вахт о гәрара кәтириб чыхара билмәз ки, биз мәншәјимизи дүзкүн билмирик. Биз билирик мәншәјимизи. Биз түрк мәншәли милләтик вә түркдилли халгларын дилинә мәнсуб олан дилимиз вар. Беләдирми?

Јердән сәс: Еләдир.

Һ.Ә.ӘЛИЈЕВ: Буну инкар едән јохдур ки?

Јердән сәс: Јохдур.

Һ.Ә.ӘЛИЈЕВ: Күман едирәм ки, буну һеч кәс шүбһә алтына алмамалыдыр. Кимсә әкәр башга фикирдәдирсә, о фикриндән чәкинмәлидир. Јә'ни бизим мәншәјимиз мә'лумдур, бизим әчдадларымыз мә'лумдур. Биз дүнјада мөвчуд олан, тарихән јашамыш вә инди дә мөвчуд олан дилләр групуна мәнсубуг, бу да мә'лумдур. Биз түркдилли халгларын дилләри групуна мәнсубуг" [20, 6-7].

Дөвләт дилинин ады мәсәләсинә даима чох чидди јанашан Республика Президенти онун тарихи һаггында һәр дәфә чох дәгиг вә конкрет данышыр: "Демәк, архивин вердији мә'луматлардан буну биз бу күн өзүмүз үчүн ајдынлашдырырыг. 1918-чи илдә Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти јаранан кими гәрар верилиб вә јахуд әмр верилиб, - инди о сәнәдин ады о гәдәр дә әһәмијјәтли дејил, - Азәрбајчанда каркүзарлыг түрк дилиндә кетмәлидир". Сонра 1921-чи илдә Нәриман Нәриманов Дадаш Бүнјадзадә илә декрет вербләр ки, Азәрбајчанын дөвләт дили түрк дили олмалыдыр. 1921-чи илдә Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын илк Конститусијасы гәбул олунуб. Орада дөвләт дили һаггында маддә јохдур. 1924-чү илдә конститусија гәбул олунмајыб. Дүнән мән телевизора бахырдым, һансыса профессор деди ки, 1924-чү илдә конститусија гәбул едилиб. Мән истәрдим о профессорун чыхышына да ајдынлыг кәтирәм ки, 1924-чү илдә конститусија гәбул олунмајыб.

Бурада Архив Идарәсинин рәиси деди ки, Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин гәрары олубдур ки, Азәрбајчанда дөвләт дили түрк дили олсун. Амма ејни заманда о, мә'лумат верди ки, ондан сонра, - о вахт Советләр Гурултајы дејирдиләр, инди бизим бу парламент әвәзидир. 1937-чи илдән Али Совет иди. О вахта гәдәр вар иди Мәркәзи Ичраијјә Комитәси вә Халг Депутатлары Советләри, - ондан сонра гурултајлар олубдур. Гурултајларда дөвләт дили һаггында гәрар гәбул олунмајыбдыр. Јә'ни 1924-чү илдә Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин гәбул етдији бир гәрар сонра о гурултајларда өз әксини тапмајыбдыр. 1936-чы илдә Азәрбајчанын Конститусија лајиһәси һазырланаркән орада Азәрбајчанын дөвләт дили түрк дили јазылыб. Анчаг 1937-чи илин апрел ајында гәбул олунубдур вә конститусијада дөвләт дили һаггында һеч бир маддә јохдур. Вә о вахтдан, јә'ни 1936-чы илдән бүтүн сәнәдләрдә Азәрбајчан дили кедиб. Анчаг конститусијада бу олмајыбдыр" [7,2-3].

Сонра 1950-чи илләрдә дөвләт дили илә бағлы һадисәләр һаггында да беләчә дәгиг мә'лумат верилир: "1956-чы илдә Азәрбајчанын 1937-чи илдә гәбул олунмуш конститусијасына маддә әлавә едилибдир ки, "Азәрбајчанын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир". О барәдә мән о күн мә'лумат вердим, бунун нәтичәләри һаггында. Нәһајәт, 1978-чи илдә гәбул олунмуш конститусијада јазылыб ки, "Азәрбајчанын дөвләт дили Азәрбајчан дилидир". Тарих будур. Хаһиш едирәм һамы билсин" [7,3].

Тарихимизлә бағлы олараг, дөвләт рәһбәри дилимизи даими инкишафда көтүрүр вә онун ән гүдрәтли инкишаф дөврүнү бизим јашадығымыз илләрлә бағлајыр: "Мән буну бир дәфә демишәм вә бу күн бир даһа демәји лүзумлу һесаб едирәм ки, 1920-чи илдә дилимиз бу гәдәр зәнкин, ејни заманда бу гәдәр садә, сәлис, бу гәдәр тәмиз вә чазибәдар олмајыбдыр. 30-чу илдә, 40-чы илдә дә белә олмајыбдыр. Демәк, һәјат инкишаф етдикчә, халгымыз

мәдәнијјәт јолу илә, елм јолу илә инкишаф етдикчә, ирәлијә кетдикчә, дүнја мәдәнијјәтиндән бәһрәләндикчә өз дилини дә илбәил инкишаф етдирибдир. Әкәр XX әсри көтүрсәк, хүсусән 20-чи илдән индијәдәк Азәрбајчанда бөјүк дилчи алимләр ордусу, бөјүк әдәбијјатчылар, шаирләр, јазычылар, журналистләр ордусу јараныбдыр" [7,2]. Бу дөвр шүбһәсиз, өлкәмизин тарихиндә парлаг тәрәгги илләри олмушдур. Һејдәр Әлијев дејир: "Беләликлә, бу дөвр бизим үчүн, әдәбијјатымыз, тарихимиз үчүн бөјүк бәһрәли, мәһсулдар бир дөврдүр вә бу дөврдә дилимиз инкишаф едибдир" [7,2].

Бу дөврүн бөјүк наилијјәтләриндән, уғурларындан ифти-харла данышан Республика Президенти дилимизә аид тарихи һәгигәти нүмунә кими көстәрир: "Индики дилимизи көтүрүн. Дилимиз нә гәдәр зәнкинләшиб, нә гәдәр дә шириндир! Бу бизим дилимиздир" [5,2].

Халгымызын тарихинин бу дөврү үчүн әламәтдар олан чәһәтләрдән бири дә одур ки, "бу мүддәтдә дилимизин бөјүк грамматикасы јараныбдыр. Бөјүк дәрсликләр, әсәрләр вар. Республикамызда бөјүк Дилчилик институту мөвчуд-дур. Бизим бөјүк дилчиләримиз вар, - јадымдадыр, академик Ширәлијев, Дәмирчизадә, мән о вахткы адамлары дејирәм, инди јашајан алимләрин адларыны демәдијимә көрә мәндән инчимәсинләр. Бәли, бизим бөјүк алимләримиз вардыр" [5,2}.

Ејни заманда, өлкә башчысы көстәрир ки, "Азәрбајчанда түркололија да чох инкишаф едибдир. Кечмиш Советләр Иттифагынын әразисиндә түркололијаја, демәк олар ки, Азәрбајчан гәдәр фикир верән олмајыбдыр. Тәсадүфи дејилдир ки, Советләр Иттифагында бурахылан јеканә "Түркололија" журналы Азәрбајчанда нәшр едилирди. Инди дә нәшр олунур. Јә'ни бу саһәдә бизим бөјүк наилијјәтлә-римиз вар. Алимләр, биликли адамларымыз вә белә зәнкин дилимиз вар" [5,2].

Бу уғурлар илк өнчә, тарихимизин даһа чох 1970-чи илләринә аид олуб, һеч шүбһәсиз, илк нөвбәдә Республика Президенти Һејдәр Әлијевин ады илә бағлыдыр.

ТАРИХИ ҺӘГИГӘТӘ СӘДАГӘТ ВӘ ТАРИХӘ ОБЈЕКТИВ МҮНАСИБӘТ

1995-ин 31 октјабрында Азәрбајчан Елмләр Академијасы Рәјасәт Һеј'әтинин бинасында Азәрбајчан Республикасынын јени Конститусија лајиһәсинин кениш мүзакирәсинә һәср едилән ичласда Республика Президенти, јени Конститусија комиссијасынын сәдри Һејдәр Әлијев демишдир: "Зоракы-лыг, волјунтаризм, вәзифәдән суи-истифадә етмәк бах, дәһшәтлиси будур. Тәәссүф ки, бизим һәјатымызда бу, чох вахтлар олуб. Ајры-ајры вәзифәли шәхсләр вәзифә тутандан сонра һесаб едирдиләр ки, халгын талеји дә онларын әлиндәдир, тарих дә онларын әлиндәдир - нә истәсәләр, ону едә биләрләр. Бах, дәрд бурасындадыр" [5,2]. Тарихә һеч бир кәләчәји олмајан белә мүнасибәтин нәтичәси мә'лумдур. Бу, тарихи јазанлар үчүн дә, позанлар үчүн дә ејни дәрәчәдә фәлакәтдир вә онлара фәлакәтдән башга бир шеј кәтирмир. Тарихи һәгигәт инсан талеји кими һагг ишдир.

Өлкә рәһбәринин дил доктринасында тарихи һәгигәтә сәдагәт вә објектив мүнасибәтә нә гәдәр дәгигликлә әмәл едилдијини бундан өндәки јарымбөлмәдә јазыланлардан ајдын көрмәк олар. Истәр бөјүк, истәр кичик, истәр өнәмли, истәр өнәмсиз, истәр сәрфәли, истәр зәрәрли олсун, - фәрги јохдур, - тарихи һәгигәтә сәдагәт, тарихи һадисәләрә објектив мүнасибәт рәһбәр үчүн дә, һөкмдар үчүн дә, алим үчүн дә, шакирд үчүн дә мүгәддәс олмалыдыр.

Һејдәр Әлијев дејир: "Бу күн, әлбәттә, өтән дөврүн репрессијалары һаггында демәк олар, инсанлара едилмиш зүлм һаггында демәк олар, әдаләтсизлик һаггында демәк олар. Бу бизим тарихимиздир. Тарихи һәгигәти һәмишә демәк лазымдыр. Анчаг бунунла јанашы, әлдә олунан наилијјәтләримизи нијә унудурсунуз? Бу наилијјәтләрин ичәрисиндә - бурада дејилди вә мән дә тәсдиг едирәм: бу, шәхсән мәним дә фикримдир, - Азәрбајчан дили.... бүтүн тарихдә бу гәдәр зәнкинләшмәјибдир, нәинки бу 60 илин ичәрисиндә бу гәдәр зәнкинләшмәјиб, бу гәдәр инкишаф етмәјиб, Азәрбајчан дилиндә бу гәдәр китаблар, бу гәдәр романлар, бу гәдәр ше'рләр, бу гәдәр һекајәләр јазылма-

јыбдыр. Бу бизим тарихи јолумуздур. Бу бизим тарихи наилијјәтимиздир" [20,7].

Бир-биринә зидд олан бу һәгигәтләрин һәр икиси тарихи һәгигәтдир, писи дә тарихи һәгигәтдир, јахшысы да тарихи һәгигәтдир. Тарихи һәгигәтин чох үзү олур, онун һәр үзүнү көрмәк, гәбул етмәк дүзкүн ишдир, савабдыр, көрмәмәк, инкар етмәк исә әјри ишдир, күфрдүр.

Тарихи һәгигәт һеч бир боја көтүрмүр. Өлкә рәһбәри дејир: "Билирсиниз ки, кечмишә гара јахмаг истәјәнләр буну бир мүддәт етдиләр. Анчаг бу әһәмијјәтсиздир. Тарихи дәјишдирмәк олмаз" [5,2]. Биз һамымыз бунун шаһиди олмушуг.

Өлкә рәһбәри үчүн тарихи һәгигәтин бир јолу вар. Истәр бөјүк олсун, истәр кичик, ону мүәјјәнләшдирмәјин бирчә јолу вар - тарихи арашдырмаг. Онун сөзләридир: "Бурада инанмырам кимсә кими мәһв еләмәк истәјир; биз садәчә тарихи арашдырмалыјыг" [19,3]. Бу сөзләри дөвләт башчысы тарихчи Играр Әлијевин чыхышына верилән реплікадан сонра дејир. Бундан әввәл исә мүнасибәтини белә билдирмишди: "*Һ.Ә.Әлијев:* ... Билирсиниз ки, мән 1969-чу илдән Азәрбајчана рәһбәрлик еләмишәм, ондан әввәлки дөврдә дә әкәр билаваситә Азәрбајчана рәһбәрлик еләмәмишәмсә, тутдуғум вәзифәләрә көрә Азәрбајчанда кедән бу просесләри һәмишә изләмишәм, хүсусән тарих саһәсиндә, әдәбијјат саһәсиндә, о чүмләдән, дил саһәсиндә. Она көрә дә, кечән дәфә дә дедим, мән чох шејләрин шаһидијәм. Инди бурада отуранларын әксәријјәти кәнчдир, онлар бу шејләри китаблардан дејирләр, амма мән бунларын чохунун шаһидијәм. Мәним өзүм дә орта мәктәбдә охујанда, һәмин 1937-чи илә гәдәр, - мән орта мәктәби 1939-чу илдә битирмишәм, әлбәттә ки, орада "түрк дили" јазылырды. Бунун һамысы мә'лумдур мәнә. Амма ејни заманда бу ишләдијим заман бир шеји дә мүшаһидә еләмишәм ки, бә'зән бизим *алимләримиз вә о чүмләдән ичтимаи елмләр* саһәсиндә фәалијјәт көстәрән јазычыларымыз бу елми мүбаһисәләри кәтириб шәхси мүнасибәтләрә бағлајырлар, бә'зән бир-биринә кәскин мүнасибәт көстәрирләр, һәтта кечмишдә, јадымдадыр, бә'зән бир-бирини тәһгир еләјирдиләр. Белә шејләрә јол вермәк лазым дејил. Һәрә өз фикрини десин, амма бизим дә мәгсәдимиз ондан ибарәт олмалыдыр ки, һәгигәти ахтараг" [19,3].

Һејдәр Әлијевин һәгигәти ахтармаг, бунунла да тарихи *һәгигәти дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк, она објектив мүнасибәт* көстәрмәк онун өз милли мәнлијинә һөрмәтиндән ирәли кәлир: "Милли мәнлијим мәни һәмишә бүтүн чәтин вәзијјәтләрдән чыхарыб. Милли мәнлијимә көрә дә мән истәдијим јолла кедә билмишәм, истәдијимә наил ола билмишәм вә халгыма хидмәт едә билмишәм. Она көрә милли мәнлијимизи кәрәк итирмәјәк" [20, 7].

Бу өзү дә тарихи һәгигәтдир.

ДИЛ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

Һејдәр Әлијевин дил доктринасында ән мүһүм проблемләрдән бири дә дил вә әдәбијјат проблемидир вә бу, онун јазычыларымыза вә онларын јаратдығы *әдәбијјата олан бөјүк һөрмәтиндән ирәли кәлир.* Онун сөзләридир: "Азәрбајчанда јазычы даим бөјүк һөрмәтә лајиг олмушдур. Бу, бизим тарихи ән'әнәмиздир, әчдадларымыздан бизә кәлиб чатмыш көзәл бир хүсусијјәтдир. Бу да тәсадүфи дејил. Чүнки бизим халгымыз, биринчиси, өз исте'дадына көрә шаир, јазычы, сөз устасы олубдур. Икинчиси, бизим халгымыз чохәсрлик тарихиндә бөјүк шаирләр, јазычылар, мүтәфәккирләр јетишдирибдир" [14,1]. Ашағыдакылары да республикамызын Президенти дејиб: "... Шәхсән мән әдәбијјаты чох севән адамам вә кәнч вахтларымдан, һәтта ушаглыгдан, мәктәбдә илк әдәбијјат нүмунәләрини охујандан әдәбијјаты севмишәм. Бу күн сизә дејә биләрәм ки, шәхсән мәним бир инсан кими формалашмағымда, тәһсилимдә, әхлагымда, мә'нәвијјатымда әдәбијјатын, мәдәнијјәтин чох бөјүк ролу олмушдур. Мән орта мәктәбдә охујаркән Азәрбајчан шаирләринин, јазычыларынын бүтүн әсәрләрини севә-севә охумушдум, онлары бу күн дә унутмамышам. Бәлкә дә бу әсәрләрин бә'зиләрини ондан сонра охумамышам, анчаг о илләрдә - о ушаглыг, кәнчлик *илләриндә онлар мәнә о гәдәр тә'сир едиб ки,* мән онлары

унутмамышам. Бу "охумушам, унутмамышам" сөзләри садәчә бир фикир дејил. Јә'ни онлар мәнә тә'сир едиб, мән онлардан бәһрәләнмишәм, мә'нәви гида алмышам, әдәбијјатла, мәдәнијјәтлә даим бағлы олмушам" [14, 1].

Өлкәмизин рәһбәри Азәрбајчанын һүдудларындан узагларда ишләјәндә дә әдәбијјата өз мүнасибәтини дәјишмәмишди: "Мән Москвада ишләркән Азәрбајчанда чыхан бүтүн гәзетләри алырдым. Онларын һамысыны охумаға шүбһәсиз вахтым олмурду. Анчаг "Әдәбијјат гәзети"ни әввәлдән ахырачан охујурдум" [30, 45].

Әдәбијјат вә ону јараданлар өлкә рәһбәринә бир дә она *көрә әзиздир, јахындыр ки, онлар билаваситә ана дили илә* мәшғул олан, өз әсәрләрини о дилдә јазан, беләликлә, о дилин инкишафы илә һамыдан чох бағлы олан зијалылардыр. Онун дилимизә, онун инкишафы вә тәрәггисинә аид мүлаһизәләриндә бу дејиләнләри ајдын көрмәк олар.

Һејдәр Әлијевин дил вә әдәбијјат мәсәләләри саһәсиндә сөјләдији фикирләри ики гисмә бөлмәк олар: 1) јазычы дили вә 2) дилин инкишафында әдәбијјатын ролу.

ЈАЗЫЧЫ ДИЛИ

Әдәбијјатымызы вә дилимизи дәриндән билән Һејдәр Әлијев шаир вә јазычыларымызын јарадычылығы һаггында данышаркән, онларын бәдии дилинә дә хүсуси диггәт јетирир. Буну онун истәр классикләримиз, истәрсә дә чағдаш јазычыларымыз һаггында етдији чыхышларда вә сөјләдији нитгләрдә ајдын көрмәк олар. 1996-нын 6 нојабрында *даһи шаир вә мүтәфәккир Мәһәммәд Фүзулинин* 500 иллијинә һәср едилмиш тәнтәнәли јубилеј кечәсиндә республиканын Президенти, Фүзули јубилеј комиссијасынын сәдри Һејдәр Әлијевин дедикләриндән: "Мәһәммәд Фүзули о дөврдә һаким олан әрәб вә фарс дилләриндә јазмышдыр. Анчаг бизим үчүн ән әһәмијјәтли чәһәт ондан ибарәтдир ки, Мәһәммәд Фүзули әсәрләринин чох һиссәсини түрк дилиндә* јазмышдыр. Бу, Мәһәммәд Фүзулини ондан әввәл

* **Фүзулинин ана дили олан Азәрбајчан дили о заман белә адланырды.**

вә сонра јашамыш, јаратмыш вә халгымыза мәхсус олан бир сыра шаирләрдән, алимләрдән фәргләндирән амилдир. Биз Фүзулинин "Лејли вә Мәчнун" поемасыны, онун түрк дилиндә јаздығы диванына бу күн дә дилимиздә раһат охујуруг, анлајырыг. Беләликлә, Фүзулинин бөјүк хидмәтләриндән бири дә өз дөврүнүн вә ондан сонракы дөврүн мүрәккәб просесләринә бахмајараг, түрк дилини, ана дилини јашатмасындан, ону јүксәкләрә галдырмасындан ибарәтдир" [11].

Һејдәр Әлијев һаггында данышдығы һәр бир Азәрбајчан шаиринин әдәби-бәдии дилимизин тарихиндә тутдуғу јери, *көстәрдији хидмәти елми дәгигликлә мүәјјәнләшдирир:* "Анчаг мән бир мәгама тохунмаг истәјирәм. Бөјүк шаиримиз Молла Пәнаһ Вагиф XVIII әсрдә ше'р дилини халг дилинә даһа да јахынлашдырды. Онун јаздығы ше'рләри халгын бүтүн тәбәгәләри һәм анлаја, һәм гавраја билди. Һәм дә севди. Беләликлә, о, Азәрбајчан ше'риндә јени бир јол ачды" [12, 1].

Көрүндүјү кими, дөвләт башчысы һәр јазычынын, шаирин дилинә үмумән Азәрбајчан дили, халг дили сәвијјәләриндән јанашыр, онлара өз ана дилләринин инкишафына, зәнкинләшмәсинә хидмәт ме'јары илә гијмәт верир., Буну республика рәһбәринин әдәбијјатымызын классики халг шаири Сәмәд Вурғунун анадан олмасынын 90 иллијинә һәср едилмиш јубилеј кечәсиндә шаирин дили һаггында дедији сөзләрдә дә ајдын көрүрүк: "Сәмәд Вурғунун ше'ри Азәрбајчан дилини зәнкинләшдирибдир, Азәрбајчан дилини һәр бир азәрбајчанлы үчүн доғма, севимли, ширин едибдир. Бу да Сәмәд Вурғунун Азәрбајчан халгы гаршысында көстәрдији бөјүк хидмәтләрдән биридир" [12, 1].

Һејдәр Әлијев ајры-ајры јазычыларын дилинә јүксәк гијмәт вермәклә јанашы, онларын дилиндәки нөгсанлары да көстәрир. Республика рәһбәри Азәрбајчан Јазычыларынын VII Гурултајындакы нитгиндә демишдир: "Јазычы дилин нитг мәдәнијјәтинин әдәби нормасынын гануневеричиси олмалыдыр. Тәәссүф, елә јазычылар вар ки, бу тәләбәләр сәвијјәсиндә дура билмирләр. Үстәлик ајры-ајры јазычылар тәкчә данышыгларында јох, һәм дә әсәрләриндә

дил хәталарына јол верирләр [Салонда чанланма. Алгышлар].

Һејдәр Әлијев јазычынын ана дилинин инкишафы вә зәнкинләшмәси саһәсиндә хидмәтләринин бөјүклүјүнү көстәрмәклә бәрабәр, онларын ана дилинин јашамасы вә варлығы үчүн дә нә гәдәр зәрури олдугларыны, дили горудугларыны, јашатдыгларыны белә ачыглајыр: "Бөјүк шairимиз, философумуз, мүтәфәккиримиз Низами Кәнчәви әсәрләринин һамысыны фарс дилиндә јазмағына бахмајараг, јенә дә түрк дили һаггында өз сөзүнү дејибдир. Бөјүк Фүзули...түрк дилиндә дә јазыбдыр вә дилимизи јашадыбдыр, Молла Пәнаһ Вагиф, Мирзә Фәтәли Ахундов, XX әсрдә дүнјаја кәлмиш бөјүк шәхсијјәтләр, јазычылар, о чүмләдән Чәлил Мәммәдгулузадә, шairләр, дөвләт хадимләри вә мүтәфәккир инсанлар Һәсәнбәј Зәрдаби, Әһмәдбәј Ағајев, Әлибәј Һүсејнзадә, Фәтәли хан Хојски, Мәммәдәмин Рәсулзадә, Нәриман Нәриманов, Дадаш Бүнјадзадә вә башгалары өз әсәрләри илә, вердикләри гәрарларла, декретләрлә, сәнәдләрлә бизим дилимизи јашадыблар" [7,2].

ДИЛИН ИНКИШАФЫНДА ӘДӘБИЈЈАТЫН РОЛУ

Һејдәр Әлијев ана дилинин инкишафында милли әдәбијјатын ролуна һәмишә чох јүксәк гијмәт вермишдир. Онун дил доктринасында әдәбијјата хүсуси диггәт јетирилир. Һејдәр Әлијев дејир: "Бизим хошбәхтлијимиз ондан ибарәтдир ки, Шәрг өлкәсинин әсарәтиндә олдуғумуз заман да, Совет империјасынын әсарәтиндә олдуғумуз заман да биз бу дилимизи јашатмышыг, ону инкишаф етдирмишик. Бу, халгымызын, хүсусән бизим сөз усталарынын, әдәбијјатчыларын, мәдәнијјәт хадимләринин ән бөјүк наилијјәтидир" [14, 3].

Азәрбајчан јазычыларынын X гурултајында Республика Президенти үзүнү јазычылара тутуб деди: "Анчаг биз дилимизи инкишаф етдирдик вә сиз, сизин әсәрләриниз, әдәбијјат олмасајды, шүбһәсиз ки, дилимиз бу гәдәр инкишаф едә билмәзди" [14,3]. Бунлар да онун сөзләридир: "Азәрбајчан дилинин формалашмасында, букүнкү сәвијјәјә чатмасында јазычыларымызын, дилчиләримизин бөјүк хидмәти вар" [14,3]. Көрүндүјү кими, өлкә рәһбәри дилимизин формалашмасы, инкишафы вә букүнкү јүксәк сәвијјәјә чатмасында хидмәт көстәрән зијалы тәбәгәсиндән биринчи јердә јазычы вә шairләримизин адыны чәкир.

Ана дилинин инкишафында јазычы вә шairләримизин көстәрдији хидмәтә даим јүксәк гијмәт верән дөвләт башчысы онларын гаршысында бөјүк вәзифәләр гојур: "Биз там инамла дејә биләрик ки, чохәсрлик тарихимиздә Азәрбајчан дили һеч вахт белә зәнкин, нүфузлу вә һөрмәтли олмамышдыр (Алгышлар). Лакин мәдәнијјәт вә елмин сәвијјәси јүксәлдикчә, һәјатын ахары сүр'әтләндикчә дилин тәкмилләшмәсинә, инкишаф етмәсинә вә зәнкинләшмәсинә даһа чох гајғы көстәрмәк лазымдыр. Бу да республиканын бүтүн әдәбијјатчыларынын, Јазычылар Иттифагынын вә ән мүһүм вәзифәләриндән биридир" [4,18]. Республика Президенти бу сөзләри 1981-ин 12 ијунунда Азәрбајчан Јазычыларынын YII гурултајында демишдир. Бу, Һејдәр Әлијевин дил доктринасынын дил вә әдәбијјат проблеминдә дәјишмәз вә даими мүддәаларындандыр. 16 ил сонра 1997-нин 30 октјабрында Азәрбајчан Јазычыларынын X гурултајында Республикамызын Президенти "мүһүм вәзифәни" "мүгәддәс борч" сәвијјәсинә галдырмышдыр. Гурултај иштиракчыларына мүрачиәтлә: "Азәрбајчан дилини даһа да зәнкинләшдирмәк, даһа да инкишаф етдирмәк сизин ән мүгәддәс борчунуздур" [14, 3].

Һејдәр Әлијев еjни көклү дилләрин бир-бири үчүн даһа анлашыглы олмасы вә даһа да инкишаф етмәсиндә дә јазычыларын хидмәтини вачиб сајыр. Түрк дүнјасы јазычыларынын 1996-нын 6 нојабрында Бакыда кечирилән III гурултајындакы нитгиндә Республикамызын Президенти дејир: "Сиз, шүбһәсиз ки, бурада бу јарадычылыг ишләринизин кәләчәкдә гурулмасы илә әлагәдар лазыми тәдбирләр көрәчәк, лазыми гәрарлар гәбул едәчәксиниз. Анчаг мәним төвсијәм ондан ибарәтдир ки, бизим халгларымызын бир-бирилә даһа да јахынлашмасы үчүн, бир-биринин билаваситә даһа да анлашмасы үчүн, дилләримизин даһа да инкишаф етмәси үчүн јазычылар өз хидмәтләрини көстәрсинләр. Бизим дилләримиз бир көкә мәнсубдур вә

бир-биримизи анлајырыг. Анчаг јахшы оларды ки, дедијим бу сөзләри мәним өзбәк, гырғыз, газах гардашларым да азәрбајчанлы кими анласынлар вә ејни заманда бу гурултајда Башгырдыстандан, Гырғызыстандан олан јазычыларын чыхышларыны бизим азәрбајчанлылар да анлаја билсинләр" [10, 1].

Көрүндүјү кими, ортаг түрк дили мәсәләсини дә дөвләтимизин башчысы јазычыларын өһдәсинә бурахыр.

ДИЛ ВӘ ӘЛИФБА

Әлифбада Азәрбајчан халгынын бәхти кәтирмәјиб. Тарих үчүн бөјүк олмајан чәми бирчә јүзилликдә - XX әсрдә халгымыз истәр-истәмәз әрәб, латын, кирил әлифбалары әсасында дүзәлдилмиш дөрд әлифбадан истифадә етмәли олуб. Әсрин биринчи рүбүндән бир аз чох әрәб графикли әлифбадан, он ил латын графикли, 1939-ун 11 ијулундан 1991-ә кими, әлли ики илдән бир аз чох, кирил графикли әлифбалардан истифадә олунуб. 1980-чи илләрин ахырларындан башлајараг, хүсусән 1990-1991-чи илләрдә јенидән латын әлифбасына кечмәк мәсәләси галхды вә мәтбуатда кениш мүзакирәләр, бәлкә дә даһа дүрүстү, мүбаризәләр објекти олду. Нәһајәт, Милли Мәчлис 1991-ин 25 декабрында Азәрбајчан Республикасынын Али Совети "Латын графикли Азәрбајчан әлифбасынын бәрпасы һаггында" Азәрбајчан Республикасы ганунунун гүввәјә минмәси барәдә гәрар верди.

Ганун еһтијатла гәбул олунмушду. Тәсдиг едилән әлифба 1930-чу илләрин латын әлифбасындан әсаслы сурәтдә фәргләнирди вә әслиндә һәмин әлифбанын бәрпасыны јох, латын графикли јени әлифбанын јарадылмасыны нәзәрдә тутурду. Дағылмыш ССРИ-дән сонра да империја хофу јашамагда иди.

Бу әлифба дәјишиминин тарихини вә индики вәзијјәтини Республика Президенти Азәрбајчан Јазычыларынын X Гурултајындакы нитгиндә белә ачыглајыр: "Биз инди латын *әлифбасына кечирик. Көрүрсүнүз ки, кечмәк дә чәтиндир.* Бу барәдә гәрар гәбул едиләркән нә гәдәр мүзакирәләр

кедирди. Кими дејирди кечәк, кими дејирди кечмәјәк. Һәтта бә'зиләри дејирди ки, кәлин әрәб әлифбасына гајыдаг. Хатириниздәдир, 1990-1991-чи илләрдә белә сөһбәтләр *кедирди.* Гәрар гәбул олунуб, анчаг биз *латын әлифбасына* кечә билмирик. Мән көстәриш вермишәм вә бүтүн дөвләт сәнәдләри латын әлифбасы илә јазылыр. Анчаг онлары башга јерләрә көндәрәндә чохлары охумагда чәтинлик чәкирләр. Нә үчүн белә олубдур?" [14, 1]. Дөвләтимизин башчысы суалын чавабыны белә верир: "Бу, тәбиидир. Чүнки бир әлифбадан башгасына кечмәк асан дејил. Мәним хатиримдәдир, 1939-чу илдә латын әлифбасындан кирил әлифбасына кечәндә нә гәдәр бөјүк чәтинликләр јаранды, - билмирәм, бурада отуранлардан бәлкә дә бир чоху ону хатырламырлар, бәли, мән орта мәктәби Азәрбајчан дилиндә латын әлифбасы илә битирмишәм, - инди дә бу, һәм тәбии, һәм дә чәтин просесдир" [14,1].

Бундан сонра, республиканын *рәһбәри латын әлифбасы*нын даһа әввәлки тарихини хатырладыр: "XIX әсрин орталарында Мирзә Фәтәли Ахундов Азәрбајчанда латын әлифбасыны тәтбиг етмәјә чалышыбдыр. Онун бу барәдә фәалијјәти мә'лумдур. Мән онун бир нечә мәктубуна бахдым, архивдәки мәктубларынын бә'зиләри илә таныш олдум. Буну кечмишдә дә билирдим, амма бу сон заманлар мән ону хатырладым. Һафизәмдә бир даһа тәзәләдим. О, нә гәдәр узагкөрән бир инсан имиш. Чүнки латын әлифбасыны тәтбиг етмәк истәмишдир.

Хатириниздәдир ки, о, Тбилисидән Истанбула кетмиш, ики ај чалышмыш, һәтта она орада бир орден дә вермишдиләр, амма латын әлифбасыны гәбул етмәмишди*ләр. Бу күн демәк лазымдыр ки, мәһз Совет* һакимијјәти дөврүндә о вахткы инсанлар 1920-чи илдә Азәрбајчанда латын әлифбасынын тәтбиг едилмәсинә наил олдулар. Лакин ондан тәхминән 10-11 ил сонра латын әлифбасыны бизим әлимиздән алдылар. Инди биз Мирзә Фәтәли Ахундовун XIX әсрин орталарындакы арзуларыны, нијјәтләрини һәјата кечиририк" [14,1].

Әлифба мәсәләси Республика Президентинин даима диггәтиндәдир. Һәмин әлифбанын һәјата кечирилмәсинин сүр'әтини артырмаг, ону бүтүнлүклә һәјата кечирмәк ишини о, мүһүм вәзифәләрдән бири сајыр.

1997-нин 2 сентјабрында јени дәрс илинин башланмасы мүнасибәтилә Бакыдакы 18 нөмрәли мәктәбдә кечирилмиш митингдә Азәрбајҹан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијев демишдир: "Биз јени әлифбаја - латын әлифбасына кечмишик. Мән һисс едирәм ки, латын әлифбасынын тәтбиги чох ләнк кедир. Һесаб едирәм ки, бу ишләри дә сүр'әтләндирмәк лазымдыр. Јашлы нәсил кирил әлифбасы илә охудуғуна көрә латын әлифбасыны охумагда чәтинлик чәкир. Билдирмәк истәјирәм ки, бурада һеч бир чәтин иш јохдур. Латын әлифбасы илә кирил әлифбасы арасында фәрг о гәдәр дә бөјүк дејилдир. Садәҹә, мән јашлы нәслә мүраҹиәт едиб дејирәм ки, бир балача өзүнүзү әзијјәтә салын вә тезликлә бу кирил әлифбасындан хилас олун" [13, 1].

Хүсусән Азәрбајҹан "кирили", јә'ни кирил әлифбасы әсасында дүзәлдилмиш Азәрбајҹан әлифбасы илә латын әлифбасы әсасында јарадылмыш әлифба арасында фәрг һәгигәтән о гәдәр дә бөјүк дејил. 32 һәрфин 7-си јазылышча вә ифадә етдикләри сәси бирләшдирмәләринә көрә тамамилә ејнидир. Галан һәрфләрин бир гисми јалныз вәзифәләринә, башга сөзлә, ифадә етдикләри сәсләрә көрә фәргләнир. Лакин мәсәлә јалныз бунда дејил. Мәсәләнин даһа дәрин көкү вар. Чүнки, дөвләт башчымызын дедији кими, "бизим бу күнүмүз, кәләҹәјимиз мәһз латын әлифбасы илә бағлыдыр" [13,1]. Она көрә дә өлкәмизин рәһбәри дејир: "Нәшријјата да бу күн мүраҹиәт едирәм ки, китабларын һамысы латын әлифбасы илә чап олунсун" [13,1].

Өз мүдрик вә узагкөрән дил сијасәтиндә һәмишә реалист мөвгедән чыхыш едән Республика Президенти әлифба дәјишими илә әлагәдар олан вәзијјәти дә нәзәрә алыр вә һәмин вәзијјәтә өз мүнасибәтини билдирир: "1939-ҹу илдән индијә гәдәр јазылан китабларын һамысы кирил әлифбасы илә бурахылыб. Бу илләрдә бизим әдәбијјатымызда, мәдәнијјәтимиздә, тарихимиздә, өлкәмиздә чох бөјүк наилијјәтләр, ихтиралар әлдә олунубдур. Бунларын һамысы өз әксини китабларда тапыбдыр. Бизим китабханалар белә китабларла долудур. Шүбһәсиз ки, бунлардан бу күн дә, он илләр сонралар да истифадә етмәли олаҹаглар" [13,1]. Лакин бу мәсәләдә, јә'ни латын әлифбасына кечмәкдә онун фикри гәтидир. Чүнки "әкәр биз тезликлә бүтүн саһәләрдә латын әлифбасына кечмәсәк, кечикмиш олаҹағыг. Бу ишләр мәктәбләрдә хүсусилә тәшкил олунмалыдыр. Мән Тәһсил Назирлијиндән, бүтүн мәктәбләрдән буну тәләб едирәм" [13,1].

Јени әлифбамыз тәләб олунан сүр'әтлә олмаса да, мүәссисә, күчә, идарә, ширкәт вә башга јер адларында артыг өз јерини тутмушдур. Нәинки республикамызын пајтахтында, һәтта ән узаг рајон вә шәһәрләриндә дә халгымыз јени әлифба мүһитиндә, әһатәсиндә јашајыр. Бу әлифба илә нәшр олунан китабларын сајы да күнбәкүн артмагдадыр. Бу әлифба телевизија екранларында мөһкәмләниб, мәтбуат сәһифәләриндә дә өз јерини алмаға башлајыб. Өлкә рәһбәринин сөзләридир:"..., буну әлимиздән даһа һеч ким ала билмәјәҹәкдир. Чүнки биз артыг мүстәгил бир дөвләтик вә мүстәгиллијимиз дә даимидир, әбәдидир" [14,3].

ӘДӘБИЈЈАТ

1. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасы конститусијасынын (әсас ганунунун) лајиһәси вә онун үмумхалг мүзакирәсинин јекунлары. - Бакы, "Азәрнәшр", 1978.

2. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Мүстәгиллијимиз әбәдидир. Биринҹи китаб. - Бакы, "Азәрнәшр", 1997.

3. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Мүстәгиллијимиз әбәдидир. Икинҹи китаб. - Бакы, "Азәрнәшр", 1997.

4. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Совет әдәбијјатынын јүксәк борҹу вә амалы (республика јазычыларынын YII гурултајында (12.06.1981) нитг). - "Азәрбајҹан" журналы, 1981, N 6.

5. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Азәрбајҹан дили милли сәрвәтимиздир (Азәрбајҹан Республикасынын јени конститусијасы лајиһәсини һазырлајан комиссијанын иҹласында нитг). - "Азәрбајҹан" гәзети, 2 нојабр 1995.

6. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Азәрбајҹан Республикасынын јени конститусијасы лајиһәсини һазырлајан комиссијанын иҹласында кириш сөзү. - "Азәрбајҹан гәзети", 4 нојабр 1995.

7. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈВ.** Азәрбајҹан Республикасынын јени конститусија лајиһәсини һазырлајан комиссијанын нөвбәти иҹласында чыхыш. - "Азәрбајҹан" гәзети, 7 нојабр 1995.

8. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Дөвләт дили милли сәрвәтимиздир (Азәрбајҹан *Республикасынын јени конститусијасы* лајиһәсини һазырлајан комиссијанын нојабрын 2-дә кечирилмиш иҹласында јекун сөзү). - "Азәрбајҹан" гәзети, 11 нојабр 1995.

9. **ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ.** Милли телевизијанын 40 иллијинә һәср олунмуш тәнтәнәли јубилеј кечәсиндә чыхыш - "Азәрбајҹан" гәзети, 18 феврал 1996.

10. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ. Түрк дүнјасы јазычыларынын III гурултајында (6.11.1997) нитг. - "Азәрбајчан" гәзети, 7 нојабр 1996.
11. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ. 1996-чы ил нојабрын 8-дә даһи шаир мүтәфәккир Мәһәммәд Фүзулинин 500 иллијинә һәср едилмиш тәнтәнәли јубилеј кечәсиндә нитг. - "Азәрбајчан" гәзети, 9 нојабр. 1996.
12. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ. Халгын гәлбиндә јашајан сәнәткар хошбәхтдир (Әдәбијјатымызын классики, халг шаири Сәмәд Вурғунун анадан олмасынын 90 иллијинә һәср едилмиш јубилеј кечәсиндә нитг). - "Азәрбајчан" гәзети, 11 март 1997.
13. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ. Јени дәрс илинин башланмасы мүнасибәтилә Бакыдакы 18 нөмрәли мәктәбдә кечирилмиш митингдә нитг. - "Азәрбајчан" гәзети, 2 сентјабр 1997.
14. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ. Бизим әдәбијјатымыз, мәдәнијјәтимиз халгымызын милли сәрвәтидир вә интеллектуал мүлкијјәтидир (Азәрбајчан јазычыларынын X гурултајында нитг). - "Халг" гәзети, 5 нојабр 1997.
15. АБДУЛЛАЈЕВ Ә.З. Дил, сијасәт, сосиал тәрәгги. - Бакы, "Азәрбајчан" 1986.
16. АҒАМУСА АХУНДОВ. Үмуми дилчилик. Дилчилијин тарихи, нәзәријјәси, методлары. - Бакы, "Маариф", 1988.
17. АҒАМУСА АХУНДОВ. Дил вә мәдәнијјәт. - Бакы, "Јазычы", 1992.
18. "АЗӘРБАЈЧАН" гәзети, 9 нојабр 1995.
19. "АЗӘРБАЈЧАН" гәзети, 10 нојабр 1995.
20. "АЗӘРБАЈЧАН" гәзети, 11 нојабр 1995.
21. "АЗӘРБАЈЧАН" гәзети, 6 феврал 1996.
22. "АЗӘРБАЈЧАН" гәзети, 31 август 1997.
23. Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы. XIII, - Бакы, 1984.
24. Азәрбајчан ССР ганунлары мәчмуәси. I чилд. - Бакы, 1966.
25. Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын конститусијасы (Әсас гануну). - Бакы, "Азәрнәшр", 1978.
26. Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын суверенлији һаггында Азәрбајчан ССР-ин Конститусија гануну. Бакы, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, 1989.
27. БАЗИЈЕВ А.Т., ИСАЕВ М.И. Язык и нация. Москва, "Наука", 1973.
28. МҮБАРИЗ ЈУСИФОВ. Даһи шәхсијјәтин нитг феноменлији. - Бакы, 1997.
29. НИЗАМИ КӘРИМБӘЈЛИ. Президентин нитгинә бир бахыш. - Бакы, "Сабаһ", 1996.
30. НИЗАМИ ХУДИЈЕВ. Һејдәр Әлијев вә Азәрбајчан дили. - Бакы, "Тәһсил", 1997.
31. ГРИГОРЬЕВ В.П. Культура языка и языковая политика - "Вопросы культуры речи", вып.4, 1963.
32. КАТАГОШИНА Н.А. Языковая политика и процесс кодификации норм письменно-литературных языков. - "Доклады советских ученых на YIII Всемирном социологическом конгрессе". - Москва, 1974.
33. ТРОНСКИЙ И.М. Очерки истории латинского языка. - Москва - Ленинград. 1953.
34. ШВЕЙЦЕР А.Д. Современная социолингвистика. - Москва, "Наука", 1976.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ

Бәшәријјәт тарихиндә гәлби халг үчүн дөјүнән елә бир көркәмли шәхсијјәт јохдур ки, о, ана дилинин гејдинә, гајғысына галмасын, онун кәләчәк инкишафы, талеји һаггында дүшүнмәсин вә нараһат олмасын. Азәрбајчанын јазычылары, тарихи шәхсијјәтләри, габагчыл зијалылары да бүтүн дөврләрдә ана дилинин инкишафына, онун сафлығына чалышмышлар, өзләринин нәзәри фикирләри вә әмәли фәалијјәтләри илә бу саһәдә һәмишә нүмунә көстәрмишләр.

Азәрбајчан дилинин фүсункар көзәллији, гәлбләри охшајан инчәлији, зәрифлији гәдим заманлардан мә'лумдур. Бу дил ата-бабаларымызын мүдриклијини, Нәсими, Фүзули зәкасынын, Вагиф гошмасынын, Әләскәр тәчнисинин, Сабир сатирасынын, Чаббарлы, Вурғун сәнәтинин сирләрини дүнјаја јајмышдыр. Бу дил Зәрдаби кәламынын, Нәриманов, М.Рәсулзадә вә Мирзә Чәлил идејаларынын халга чатмасында әвәзедилмәз хидмәтләр көстәрмишдир.

Мирзә Чәлил өз мүасирләринә мәсләһәт көрүрдү ки, ананызын сизә Азәрбајчан дилиндә лај-лај дедијини тез-тез јадыныза салын. Фирудин бәј Көчәрли ана дилини "руһун гидасы" адландырараг ону да ана вә Вәтән кими севмәји төвсијә едирди.

Нәриман Нәриманов ана дили һаггында хүсуси бир мәһәббәтлә данышырды: "Ана дили! Нә гәдәр рәфиг, нә гәдәр али, һиссијјати-гәлбијјә ојандыран бир кәлмә! Нә гәдәр мөһтәрәм, мүгәддәс, нә гәдәр әзәмәтли бир гүввә!" Н.Нәриманов ана дилинин кәләчәкдә гүввәт тапачағыны, јени Фүзулиләр, Вагифләр мејдана кәләчәјини, Пушкинлә-

рин, Толстојларын, Гоголларын, Һүголарын әсәрләрини ана дилимиздә охујачағымызы сөјләјирди.

Чар империјасынын гаты, шовинист сијасәтинин әлејһинә чыхараг, она гаршы мүбаризә едәрәк, өзүнүн дедији кими, “бир гарны ач, бир гарны тох, Азәрбајчан дилинин сәрф-нәһвини өјрәниб вә өјрәдәрәк” онун илк милли грамматикасыны јазан Нәриман Нәриманов ана дилини инкар едәнләрә, ону “лору”, “касыб” бир дил һесаб едәнләрә амансыз вә кәскин чаваб верәрәк јазырды: “Азәрбајчанлы баласы һеч вахт разы олмаз ки, ана дилинә хәјанәт етсинләр. Хәјанәт?! Бәли, хәјанәт! Бир дәфә јох, јүз дәфә, мин дәфә! "Шалтај-балтај" сөјләмәјинизи јазачағыг! Бағырачағыг! Һәр һалда мүсәлман балаларына хәјанәт етмәјинизә разы олмајачағыг, истигбалда буннларын һалыны нәзәрә алмырсыныз, ја? Еләми? Әфв единиз, әфәндим. Онлары да өзүнүзә охшатмаг истәјирсинизсә, биз мане олачағыг. Олмасаг, милләтә хәјанәт етмиш оларыг... Милләтин дилини билмәмиш онун дәрдинә дава етмәк чәтиндир" [24].

Ана дилинин сафлығы, тәмизлији уғрунда мүбаризәдә Н.Нәриманов тәк дејилди. Онун Мирзә Чәлил кими мүасирләри, гәләм достлары, әгидә гардашлары вар иди. Ч.Мәммәдгулузадә һәм бәдии әсәрләриндә, һәм дә 25 ил редактор олдуғу “Молла Нәсрәддин” журналында ана дилинин тәмизлијини, сафлығыны горумаға чағырыр, онун варлығыны инкар едәнләрә гаршы ардычыл мүбаризә апарырды. Азәрбајчан әдәби дилинин инкишафы тарихиндә тамамилә јени бир дөвр ачан Ч.Мәммәдгулузадә дилимизин лүзумсуз ишләнән әчнәби сөз вә ифадәләрдән тәмизләнмәси саһәсиндә һәгиги бир ингилаб јаратды.

“Һәр милләтин өзүнәмәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир. Ананын сүдү бәдәнин мајасы олдуғу кими, ананын дили дә руһун мајасыдыр. Һәр кәс өз анасыны вә Вәтәнини севдији кими, ана дилини дә севир”, - демәклә “Молла Нәсрәддин” журналы вә онун редактору Ч.Мәммәдгулузадә санки ана дилинә мәһәббәт һимни јазыр, халгын бу һәјат чешмәсинә бирчә дамчы да буланыг су гарышмамасына чалышырды.

Үмумијјәтлә, түрк дүнјасынын, еләчә дә Азәрбајчан халгынын тарихинә нәзәр салдыгда көрүрүк ки, түрк дилләринин бәхти кәтирмишдир, онун талеји әсрләрдән-әсрләрә һәмишә е'тибарлы әлләрдә олмушдур. Һәлә ХҮ әсрдә Шаһ Исмајыл Хәтаи тәрәфиндән дөвләт дили статусу - дөвләт тачы алмыш Азәрбајчан дили Хәтаинин ләјагәтли хәләфләринин дә диггәт мәркәзиндә дурмушдур. Түрк милләтинин мүстәгиллик мүбаризәсиндән сонра бөјүк Мустафа Камал Ататүрк бүтүн варлығы илә түрк дилинин инкишафына чалышмышды. Дүнјасыны дәјишдији заман да “дил, дил, дил” - дејәрәк көзләрини јуман Мустафа Камалын түрк халгынын хиласкары кими, онун һәјатынын башга саһәләри илә јанашы, түрк дил гуручулуғунда көрдүјү ишләр дә бүтүн түрк аләминдә әсил өрнәкдир. Мустафа Камал Ататүрк дејирди: “Өлкәсини, јүксәк истиглалыны горумағы билән Түрк милләти дилини дә јабанчы дилләр бојундуруғундан гуртармалыдыр.” О, сөзүнә давам едәрәк јазырды: “Милли һисс илә дил арасындакы бағ чох гүввәтлидир. Дилин милли олмасы милли һиссин инкишафында башлыча мүәссирдир. Түрк дили дилләрин ән зәнкинләриндәндир, јетәр ки, бу дил шүурла ишләнсин” [7, 145-146].

Ататүрк һәлә 1928-чи ил августун 9-да Сарајбурну паркында јени әлифбаја кечмәјин әһәмијјәтиндән данышаркән дејирди: “Лисанымызы мүһәггәг анламаг истәјирик. Бу јени һәрфләрлә пәк чавук, мүкәммәл бир сурәтдә анлајачағыг. Анладығымызын асарына јахын заманда бүтүн каинат шаһид олачагдыр. Мән буна гәтијјән әминәм; сиз дә әмин олунуз" [6,195]. Тарих Мустафа Камалларын, Нәримановларын ана дили һаггындакы арзуларынын һәјата кечдијинин шаһиди олду...

Әсримизин јетмишинчи илләриндән Азәрбајчан дили, онун нитг мәдәнијјәтинин инкишафынын јени бир дөврү башланды. Бу дөвр түрк дүнјасынын даһа бөјүк бир шәхсијјәти, республикамызын Президенти Һејдәр Әлијевин ады илә бағлыдыр. “Биз өз әчдадларымыза даим миннәтдар олмалыјыг, она көрә ки, ән чәтин вахтларда да дилимиз итмәјиб - јашајыб. Ону халг јашадыбдыр, ејни заманда ону

халгымызын бөјүк шәхсијјәтләри јашадыбдыр" - дејән Һејдәр Әлијев Мустафа Камалларын, Нәриман Нәримановларын лајигли хәләфи кими, гејрәтли вариси кими республикамызда дил гуруҹулуғунда, дилимизин инкишафында, халгын нитг мәдәнијјәтинин зәнкинләшмәсиндә мүстәсна дәрәҹәдә хидмәт көстәрмиш вә бу күн дә көстәрир.

Халгымызын бүтүн мә'нәви сәрвәт вә дәјәрләриндән, тарихи наилијјәтләриндән бәһрәләнән, түрк дүнјасынын вә бәшәријјәтин әлдә етдији бүтүн мә'нәви сәрвәтләрлә зәнкинләшән, бу гајнаглардан даим өјрәнән, булардан сәмәрәли истифадә етмәји бачаран Һејдәр Әлијев фөвгәл'адә исте'дада, хүсуси јаддаша, кениш ерудисијаја, дәрин мүшаһидәчилик вә идрак габилијјәтинә малик, мүстәсна бир шәхсијјәтдир. Һејдәр Әлијевин сијасәт, игтисадијјат, тарих, дипломатија, әдәбијјатшүнаслыг, ме'марлыг, инҹәсәнәт, маарифчилик, естетика, фәлсәфә, дөвләтчилик саһәләри илә јанашы дил саһәсиндә, хүсусилә јүксәк нитг мәдәнијјәти, натиглик саһәсиндә фәалијјәти дә хүсуси тәдгигата лајиг бир мәсәләдир.

Гәдим дөврләрдән башлајараг дүнјанын башга халгларынын да көркәмли натигләри олмушдур. Бәшәријјәт тарихи Демосфен, Сисерон, Аристотел, Платон, Һекел кими чох мәшһур натигләр јетишдирмиш вә бунлар һаггында бизә чох мә'луматлар чатмышдыр. Лакин бу натигләрин һеч бирини биз динләмәмишик, онлары јалныз тарихин сәһифәләриндән охумушуг, өјрәнмишик.

Һ.Әлијевин бүтүн чыхышларынын билаваситә динләјичиси олдуғумуз үчүн ондакы гејри-адилији, естетик көзәллији, мәнтиги, сәмимијјәти, тә'сир күҹүнү даһа јахшы дујуруг. "Мүстәгиллијимиз әбәдидир" китабынын мүгәддимәсиндә охујуруг: "Бу даһи шәхсијјәтин һәр бир чыхышы, нитги, мүраҹиәти улу Танрынын верки кими она бәхш етдији мүдриклијин, гејри-ади исте'дадын, һәсәд апарылачаг енсиклопедик савадын, һејрәтамиз јаддашын мәһсулудур. Дөвләт башчысы тәрәфиндән бирбаша едилмиш чыхыш, нитг вә мүраҹиәтләрин һәр бириндә Һејдәр Әлијев шәхсијјәти, мүдриклији, доғма дилин зәнкинлијиндән професси-

оналлыгла истифадә етмәк бачарығы габарыг көрүнүр" [1, 7].

Һејдәр Әлијевин нитгинин көзәллији, онун натиглик мәһарәти һаггында сијаси хадимләр, елм вә мәдәнијјәт нүмајәндәләри бу вә ја дикәр мүнасибәтлә мараглы фикирләр сөјләмишләр. Өзбәкистан президенти Ислам Кәримов Азәрбајҹанын дөвләт башчысы Һејдәр Әлијевин шәрәфинә тәшкил олунмуш рәсми гәбулдакы чыхышында онун надир јаддаша вә чох дәрин ерудисијаја малик олдуғуну, онун нитгинин психоложи тә'сир күҹүнү гејд едәрәк демишдир: "Һәр дәфә Сизин чыхышыныз мәни бир чох хүсусијјәтләри илә валеһ едир. Дүшүнүрсән - тарихи һадисәләри бу гәдәр дәгиг хатырламаг олармы. Ән башлычысы - Сизин фикриниз илк сөзләрдән башлајыб сон нәтиҹәсинә гәдәр мәнтигидир. Сиз өз фикирләринизи чох дәгиг вә ардычыл ифадә едирсиниз. ... Мән әсла мүбалиғә етмирәм. Демәк истәјирәм ки, бурада Сизин малик олдуғунуз чох бөјүк тәҹрүбә илә бәрабәр, һәм дә, көрүнүр, фитри исте'дадыныз өзүнү көстәрир. Бу, көрүнүр, илаһидән кәлир. Аллаһ веркисидир. Чүнки Сиз нәинки аудиторијаны сакитләшдирмәјә гадирсиниз, - аудиторија һәтта дүшмәнчилик әһвал-руһијјәсиндә олса белә, - һәм дә Сиз данышдыгча, әввәл о гәдәр дә хејирхаһ әһвал-руһијјәдә олмајан адамлара да фикирләринизи ајдын чатдырмаға, изаһ етмәјә гадирсиниз. Бу, аудиторијанын дигтәтини ҹәлб етмәк мәһарәтидир. Лакин ән башлычасы һәтта бу да дејилдир. Ән башлычасы одур ки, Сизин һәр бир шәрһинииздә чох дәрин фикирләр вар" [32].

Рамиз Меһдијев "Елимизин вә дилимизин хиласкары" адлы мәгаләсиндә јазыр: "Һејдәр Әлијевин натиглик исте'дады, Азәрбајҹан дилинин ифадә имканларындан истифадә мәһарәти, онун шифаһи нитгинин мүкәммәллији вә үслуб хүсусијјәтләри һәтта мүтәхәссисләри дә һејран едир. ... Һејдәр Әлијев ән мүрәккәб мөвзуларда кағызсыз-гәләмсиз сәлис вә рәван бир дилдә чыхышлары илә, нурлу зәканын вә дәгиг мәнтигин бәһрәси олан натиглик мәһарәти илә шөһрәт газанмышдыр" [12].

Халг шаири Бәхтијар Ваһабзадәнин 1997-чи ил ијунун 9-да "Зати-алиләри Һејдәр Әлијев чәнабларына мәктуб"унда *охујуруг:* "...*Бу* күн улу Танрыја чох шүкүрләр олсун ки, мәмләкәтимизин истиглалы илә јанашы, ана дилимиз дә өз истиглалыны газаныбдыр. Сиз түрк дилләри ичәрисиндә Азәрбајчан түрк дилинин даһа бөјүк имканлара вә инчәликләрә малик олдуғуну чох доғру вурғулајыб, дилимизин букүнкү сәвијјәси барәдә јазмаг зәрурәтини гаршымыза тәләб кими гојдунуз.

Һөрмәтли Президент, ана дилимизин нәләрә гадир олдуғуну биз әдәбијјат хадимләри Сизин нитгләринизин санбалында, демәк истәдијиниз фикирләрин дәгиг ифадәсиндә, ишләтдијиниз тәркибләрин образлылығында вә афоризминдә һәмишә мүшаһидә етмишик" [22].

Азәрбајчан Јазычылар Бирлијинин сәдри Анар Һејдәр Әлијевин "Мүстәгиллијимиз әбәдидир" чохчилдлијинин биринчи вә икинчи чилдләринин вә "Гајыдыш" китабынын 1997-чи ил ијунун 4-дә кечирилән тәгдимат мәрасиминдә һәмин әсәрләрдә топланмыш чыхышларын, нитгләрин бәдии әһәмијјәтиндән, үслуб көзәллијиндән данышараг демишдир: "Анчаг бу китабларын, - мән бир јазычы кими данышырам, - бәдии әһәмијјәти дә вар. Бәдии әһәмијјәти исә ондан ибарәтдир ки, *мән үслубу демирәм, Һејдәр Әлијевин бүтүн* чыхышларында көзәл үслуб, көзәл Азәрбајчан дили вар, бу, бир јана галсын, - *беш күндә бу үч китабы роман* кими марагла охудум. Чүнки һадисәләрин өзү о гәдәр *мараглы, кәркин, драматикдир ки, бәдии әсәр кими* охујурсан. Бу бәдии әсәрин сүжетини һеч бир јазычы, даһи *јазычы да гура билмәз. Чүнки ән даһи јазычы һәјат өзүдүр.* Бу әсәрин, һадисәнин сүжетини һәјат гурмушдур, баш *гәһрәманы да јазычынын, сәнәткарын јох, талејин јаратдығы* бир образдыр" [14]. Јашар Гарајев дә һәмин мәрасимдә сөјләдији нитгиндә бу китаблары мүстәгиллик һаггында елм китабы адландырыр вә дејир: "Тәсәввүр един, надир һадисәдир ки, бу галын чилдләр әлјазмасы олмајан чилдләрдир. Әлјазмасы олмајан әсәрләр әввәлләр дә олубдур. Вәһјдән јаранан сәма китабларынын мүәллиф әлјазмалары јохдур. Аристотелдән, Платондан башлајараг Һекелә гәдәр бөјүк философлар өз билкиләрини бәдаһәтән, синәдән аудиторијаја билдирмишләр вә сонралар һәмин информасијадан онларын китаблары јазылмышдыр". Јашар Гарајев сөзүнә давам едәрәк көстәрир ки, белә китаблары Алтајтонга јарадыр. Оғуз Хаган вә Билкә Хаган јарадыр. Зәрдүшт, Дәдә Горгуд јарадыр. Ататүрк вә Һејдәр Әлијев јарадыр [14].

Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијевин Газахыстанда рәсми сәфәрдә оларкән орадакы чыхышлары һаггында сөһбәт ачан Јашар Рзајев "Сөзүн гүдрәти" адлы мәгаләсиндә Һејдәр Әлијевин нитги һаггында јазыр ки, "бу чыхышларын һеч бири дикәринә бәнзәмәди. Һәр бири өз тә'сир даирәси, тутуму, орижиналлығы илә сечилирди. Бәлкә дә һәмин чыхышлар јазылы мәтнләр әсасында апарылса, бу гејдләрә еһтијач галмазды. Лакин һәр дәфә бәдаһәтән сөјләнилдији үчүн һәмин кејфијјәтләр хүсусилә нәзәрә чарпыр. Мотивләр ејни олса да, сөзләр вә фикирләр дөвләт хадимләринә вә һөкумәт үзвләринә, депутатлара, јахуд журналистләрә, профессор, мүәллим һеј'әтинә вә тәләбәләрә, иш адамларына мүхтәлиф вурғуларда вә чаларларда чатдырылды" [15]. Мүхтәлиф елм вә ихтисас саһәләринин нүмајәндәләринин Һејдәр Әлијевин нитги һаггында сөјләдикләри бу фикирләр онун нитгинин гејри-адилијини, зәнкинлијини, нүмунәвилијини вә бүтөвлүкдә Һејдәр Әлијевин натиглик мәһарәтинин хүсуси тәдгигата лајиг олдуғуну бир даһа сүбут едир. Белә тәдгигатын илк тәшәббүсчүсү профессор Низами Худијев олду. Онун "Һејдәр Әлијев вә Азәрбајчан дили" әсәри (Бакы, 1997) елми ичтимаијјәт тәрәфиндән марагла гаршыланды. Китабын икинчи һиссәси Һејдәр Әлијевин натиглик мәһарәтинә һәср олунмушдур. Китабда охујуруг: "Азәрбајчан Президенти, дүнја мигјаслы ичтимаи-сијаси хадим Һејдәр Әлијевин натиглији өз типолокијасы е'тибарилә Шәрг вә Гәрб натиглик мәктәбләринин гаршылыглы әлагә вә вәһдәтинә әсасланыр. Лакин ачыг демәк лазымдыр ки, индијә гәдәр Азәрбајчанда өз мәнтигинин мүкәммәллијинә, нитгинин әзәмәтинә, үмумән натиглик мәһарәтинә көрә онунла мүгајисә едиләчәк икинчи бир шәхсијјәт олмамышдыр" [9, 156].

Мүәллиф сөзүнә давам едәрәк Һејдәр Әлијевин натиглик мәһарәтинин, онун нитгинин поетика, нитг мәдәнијјәти бахымындан дәриндән тәдгиг едилиб өјрәнилмәсинин вачиблијини дә көстәрир: "Һ.Әлијевин натиглик мәһарәти - Азәрбајҹан халгынын милли сәрвәтидир; онун бу саһәдәки истеʼдады һәртәрәфли арашдырылмалы, өјрәнилмәли, Азәрбајҹан, үмумтүрк вә дүнја натиглик сәнәти тарихиндә лајигли јерини тутмалыдыр. Бунун үчүн даһи натигин нитг, чыхыш, бәјанат вә мүсаһибәләри инҹәдән-инҹәјә тәһлил олунуб, онларын сәнәткарлығы, манералары, поетикасы анализ едилмәлидир" [9,157]. Н.Худијев бу китабынын нәшриндән әввәл "Азәрбајҹан" гәзетиндә (22 август 1996) "Һејдәр Әлијев вә Азәрбајҹан дили мәсәләләри" адлы мәгаләсиндә Һ.Әлијевин көзәл натиглији һаггында јазырды: "Һ.Әлијев јалныз дилчилик проблемләринә професионал сәвијјәдә бәләд олан, ана дилинин лүғәт тәркибини, грамматик гурулушуну, функсионал-үслуби имканларыны дәриндән билән бир мүтәфәккир дејил, һәм дә көзәл натигдир - Аллаһ она бу саһәдә бөјүк габилијјәт вермишдир".

Мүбариз Јусифовун "Даһи шәхсијјәтин нитг феноменлији" (Бакы, 1997) китабында да Һејдәр Әлијевин нитгинин көзәллијиндән, онун еʼҹазкар гүввәсиндән, тәʼсирлилији, мәнтигилији, ардычыллығы вә ајдынлығы кими кејфијјәтләриндән, бу нитгин лексик вә грамматик хүсусијјәтләриндән бәһс олунур.

Бүтүн бу дејиләнләрдән дә бир даһа ајдын олур ки, доғрудан да Һејдәр Әлијевин нитги гејри-ади, фитри истеʼдадын мәһсулу олан бир нитгдир, јүксәк вә ајдын тәфәккүрүн тәзаһүрүдүр. Һејдәр Әлијев өзүнүн нитги илә Азәрбајҹан нитг мәдәнијјәтинин инкишафында әсл нүмунә олмушдур. Тәкҹә Азәрбајҹанда дејил, дүнјанын бир чох инкишаф етмиш дөвләтләринин мәркәзи шәһәрләринин ән јүксәк трибуналарында Азәрбајҹан дили, бу дилин ширин, мәлаһәтли нитги республикамызын Президенти Һејдәр Әлијевин дилиндән сәсләнмишдир, ешидилмишдир. Нју-Јорк, Вашингтон, Парис, Лондон, Анкара, Истанбул, Пекин, Һелсинки, Страсбург, Кишинјов, Тәбриз вә башга јүзләрлә

Азәрбајҹан бајрағынын далғаландығы шәһәрләрдә Азәрбајҹан дилиндә данышмаг, онун фүсункар көзәллијини, аһәнкдарлығыны дүнјаја јајмаг мүстәгил Азәрбајҹан республикасынын һөрмәтли Президенти Һејдәр Әлијевә нәсиб олмушдур, бу мөʼҹүзәли иши көрмәк тарихимиздә јалныз Һ.Әлијевин гисмәтинә дүшмүшдүр. Бу тарихи миссијаны мәһз о, шәрәфлә јеринә јетирә билмишдир. Азәрбајҹан дилинин, онун нитг мәдәнијјәтинин инкишафында бу, чох мисилсиз вә бөјүк бир хидмәт, шәрәфли бир ишдир.

Дүнја шөһрәтли сијаси хадим Һејдәр Әлијев өлкәмизин Президенти кими харичи өлкәләрә сәфәри заманы халгымызын, республикамызын ән мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәләләрини, мүстәгиллијини, әрази бүтөвлүјүнү, дахили вә харичи сијасәтини, дүнјәви вә һүгуги дөвләт гуручулуғуну дүнјаја бәјан етдији кими, көзәл Азәрбајҹан дилини, онун ширинлијини, ахычылығыны танытмағы да гаршысына мәгсәд гојур, буну тәблиғ едир. О, бу саһәдә әлдә олунмуш наилијјәтләрдән бәһс едәркән јазыр: "Мән һәр бир дилә өз һөрмәт вә еһтирамымы билдирирәм. Амма һесаб едирәм ки, өз дилимизлә, Азәрбајҹан дили илә һәр биримиз фәхр едә биләрик. Чүнки бу, зәнкин дилдир, артыг дүнјада танынмыш дилдир. Халгымызын ады да таныныб, республикамызын ады да таныныб, дилимизин ады да таныныб. Бу реаллыгдыр". Һ.Әлијев һансы харичи өлкәдә олурса, орада јашајан азәрбајҹанлыларла көрүшүр, онларын мәдәни мәркәзләриндә олур, милли мәдәнијјәтләрини, әдәбијјатларыны, дилләрини, милли адәт-әнʼәнәләрини горујуб сахламаг үчүн мәсләһәтләрини, төвсијәләрини верир.

***

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ ҺАГГЫНДА

Отуз илдән чохдур ки, өз нитгинин дүзкүнлүјү, камиллији, естетик, мәнтиги вә психоложи тәʼсир күчү илә динләјичиләрә, тамашачылара нүмунә олан Һејдәр Әлијев чыхышларында, мәʼрузәләриндә, нитгләриндә, мүхтәлиф көрүшләрдәки сөһбәтләриндә јери дүшдүкҹә Азәрбајҹан

дилини, нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк һаггында бир сыра мараглы нәзәри вә елми фикирләр, төвсијәләр, *мүлаһизәләр дә сөјләјир.* Вахтилә республикамызда Азәрбајчан Коммунист Партијасы МК-нын биринчи катиби ишләдији заман бүро ичласларында вә пленумларда, партија гурултајларында, јарадычы тәшкилатларын јығынчагларында, күтләви информасија васитәләри әмәкдашлары илә көрүшләриндә нитг мәдәнијјәтинин инкишафына даир фајдалы фикирләрини сөјләјир, елми төвсијәләрини, көстәришләрини верирди. Кечмиш Советләр Иттифагында чох мүрәккәб вә чәтин шәраитдә дә сијаси рәһбәр кими усталыгла республикамызда дил сијасәти апаран Һејдәр Әлијев 1990-чы илләрдән сонра да, мүстәгил Азәрбајчанын башчысы, Президенти кими бу мәсәләни јенә диггәт мәркәзиндә сахламышдыр. Һејдәр Әлијевин нитг мәдәнијјәти вә ону инкишаф етдирмәк һаггында сөјләдији фикирләри белә үмумиләшдирмәк вә сәчијјәләндирмәк олар. 1. Халгымызын мә'нәви варлығы кими ана дилини - Азәрбајчан дилини севмәк; 2. Ана дилини дәриндән вә мүкәммәл өјрәнмәк; 3. Ана дилинин тәдрисини јүксәлтмәк вә ону интенсивләшдирмәк; 4. Дилин зәнкин лүғәт тәркибиндән вә бөјүк сөз еһтијатындан бачарыгла истифадә етмәк; 5. Дилин гајғысына галмаг, онун сафлығыны горумаг, онунла фәхр етмәк; 6. Дилимизин - нитгимизин көзәллијини дујмаг, өјрәнмәк, мәнимсәмәк вә бу көзәллији һәр заман, һәр јердә тәблиғ етмәк, бу дилдә дүзкүн данышмагла һамыја нүмунә олмаг.

Һејдәр Әлијев 1981-чи илдә Республика јазычыларынын VII гурултајында әдәбијјатымызын јүксәк борчу вә амалы һаггында сөјләдији нитгиндә дејирди: "Дил халгын бөјүк сәрвәтидир. Әдәби дилин тәрәггиси олмадан мә'нәви мәдәнијјәтин тәрәггиси мүмкүн дејилдир. ...Азәрбајчан дили көрүнмәмиш зирвәләрә галхмыш, мүасир поезијанын вә нәсрин, елм вә техниканын, каркүзарлығын вә фәал ичтимаи-сијаси һәјатын һәртәрәфли инкишаф етмиш дилинә чеврилмишдир. Биз там инамла дејә биләрик ки, чохәсрлик тарихимиздә Азәрбајчан дили һеч вахт белә зәнкин, нүфузлу вә һөрмәтли олмамышдыр. Лакин мәдәнијјәт вә

елмин сәвијјәси јүксәлдикчә, һәјатын ахары сүр'әтләндикчә дилин тәкмилләшмәсинә, инкишаф етмәсинә, онун сөз еһтијатынын *кенишләнмәсинә* даһа чох гајғы көстәрмәк лазымдыр. Бу да республиканын бүтүн әдәбијјатчыларынын, Јазычылар Иттифагынын ән мүһүм вәзифәләриндән биридир. *Азәрбајчан әдәби дилинин* сафлығына, күтләләрин нитг мәдәнијјәтинә даим гајғы көстәрилмәлидир. Дилимизин жаргон, диалект ифадәләри илә зибилләнмәсинә јол вермәк олмаз. *Јазычы дилин, нитг мәдәнијјәтинин* әдәби нормасынын ганунверичиси олмалыдыр" [18, 18]. Һ.Әлијев тәәссүфлә гејд едир ки, елә јазычылар вар ки, бу тәләбләр *сәвијјәсиндә дура билмирләр,* ајры-ајры јазычылар тәкчә данышыгларында јох, һәм дә әсәрләриндә дил хәталарына јол верирләр. Натиг бунунла әлагәдар олараг, күтләләрин нитг *мәдәнијјәтини јүксәлтмәк* үчүн мәтбуат, радио, телевизија, театр, кино ишчиләринә, мүһазирәчиләрә вә мүәллимләрә хүсуси тәләбкарлыгла јанашмағы лазым билир вә *онларын гаршысында бөјүк вәзифәләр гојур.*

Ана дилини билмәмәји, ана дилини гијмәтләндирмәмәји халг гаршысында гәбаһәт һесаб едән Һејдәр Әлијев көстәрир *ки, бизим зәнкин, бөјүк сөз еһтијатына малик олан* Азәрбајчан дилимиз вар вә кәрәк "Азәрбајчан дилинин бу зәнкинлији, бу бөјүк имканлары орта мәктәбдә илк тәһсилә башлајан *һәр бир кәнч тәрәфиндән мәнимсәнилә билсин* вә кәнчләримиз артыг орта мәктәбдә өз дилини- әдәби дилини, мәдәни дилини јахшы мәнимсәсин, өз дилиндә јахшы *даныша билсин, өз дилиндә фикрини ифадә едә билсин".* Һејдәр Әлијев сөзүнә давам едәрәк дејир: "Мән нә үчүн бу мәсәләнин үзәриндә дурурам? Чүнки әлдә етдијимиз *наилијјәтләрлә јанашы, тәәссүф ки, бу саһәдә гүсурларымыз,* нөгсанларымыз да чохдур. Һәлә чох адамлар вар ки, өз ана дилиндә мәдәни, әдәби дилин ифадәләриндән истифадә *едәрәк јахшы данышмаг имканына малик дејилләр"* [2, 174]. Һејдәр Әлијев мәктәбләрдә ана дилинин тәдриси, шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин инкишафы, онларда сөзә, образлы *тәфәккүрә мәһәббәт мәсәләләринә аид* мүхтәлиф илләрдә сөјләдији нитгләриндә хүсуси диггәт вермиш вә дөнә-дөнә бу проблемләр һаггында данышмышдыр. 1978-чи

ил мајын 18-дә Азәрбајчан мүәллимләринин VI гурултајында чыхыш едәркән бунунла әлагәдар оларағ о демишдир: "Мәктәбдә ана дилинин вә әдәбијјатын тәдриси формаларыны вә методларыны даһа да тәкмилләшдирмәк, ушагларда сөзә, образлы *тәфәккүрә мәһәббәт һисси ашыламаг...лазымдыр".

Милли телевизијанын 40-чы илдөнүмүнә һәср олунмуш јубилеј кечәсиндә Һејдәр Әлијев чыхыш едәрәк телевизијанын хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирмәклә бәрабәр, онун гаршысында дуран мүһүм вәзифәләри дә көстәрмишдир. Бу вәзифәләр сырасында халгын данышыг мәдәнијјәтинин инкишафында телевизија әмәкдашларынын дилимизә гајғы көстәрмәсини, она мәс'улијјәт вә диггәтлә јанашмасыны вә бу саһәдә көрәчәји ишләри дә гејд етмишдир: "Азәрбајчан дилинин тәблиғи саһәсиндә телевизија чох иш көрә биләр. Тамашачылар гаршысында чыхыш едән телевизија ишчиләри Азәрбајчан дилиндә нә гәдәр сәлис, көзәл, *ширин, мәдәни данышсалар, о гәдәр дә һәр бир* Азәрбајчан вәтәндашы өз дилини севәчәк, һәмин телевизија верилишләриндән өзләри үчүн нүмунәләр көтүрәчәк вә өз дилини инкишаф етдирәчәкдир. Бу, телевизија ишчиләри гаршысында дуран чох бөјүк вәзифәдир вә мән буну хүсуси гејд едирәм.

Елм, мәдәнијјәт хадимләримиз телевизија васитәсилә чыхыш едәркән, сөһбәтләр, мүсаһибәләр апараркән Азәрбајчан *дилиндә нә гәдәр сәлис данышсалар*, о гәдәр дә чох севиләчәкләр вә халгымызын ана дилини, дөвләт дилини мәнимсәмәси, өјрәнмәси үчүн о гәдәр дә көмәк едәчәкләр. Күман едирәм ки, телевизијамыз бундан сонра да бу саһәјә фикир верәчәкдир" [10].

Һејдәр Әлијев көстәрир ки, *телевизија верилишләринин* апарычылары, дикторлары бу көзәл дилимиздә данышанда сөзләри, ифадәләри елә тәләффүз етмәлидирләр ки, данышығымыз, нитгимиз чазибәдар олсун. Телевизија ишчиләринин гаршысында чох бөјүк тәләбләр гојан Һејдәр Әлијев дејир: "Онлар көрәк екранда һәр бир вәтәндаш үчүн нүмунә олсунлар - һәм өз данышыглары илә, көрүнүшү илә, һәм

дә екранда өзләрини апармасы илә, үмумијјәтлә һәр бир чәһәтдән нүмунә олсунлар" [10].

Һејдәр Әлијев Азәрбајчан јазычыларынын онунчу гурултајындакы чыхышында да дил вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләринә кениш јер вермишдир. Һејдәр Әлијев көстәрир ки, һәр бир азәрбајчанлы биринчи нөвбәдә ана дилини билмәлидир. О дејир: "Бизим биринчи наилијјәтимиз о олмалыдыр ки, өз дилимизи Азәрбајчанда һаким дил етмәлијик. Һәр бир азәрбајчанлы өз ана дилини билмәлидир, бу дилдә сәлис данышмалыдыр вә бу дили севмәлидир. ... Бәли, Азәрбајчанда инди дә инсанлар вар ки, әсасән рус дилиндә данышырлар. Азәрбајчан дилиндә данышмырлар. Бизим дөвләт органларында да беләләри вар. Мән дәфәләрлә хәбәрдарлыг етмишәм ки, Азәрбајчан дилини өјрәнин". Һејдәр Әлијев сон илләр Азәрбајчан дилинин республикамызын, дөвләтимизин бүтүн саһәләриндә кениш шәкилдә ишләнилмәсиндән, артыг өз јерини тутмасындан данышараг, бу *дилин көзәллијини, нитг просесиндә ширинлијини* вә ахычылығыны хүсуси олараг вурғулады, һәтта бу дили билмәјән харичи өлкәләрин нүмајәндәләринин дә Азәрбајчан дилинин нитг көзәллијинә, аһәнкдарлығына һејран олдугларыны сөјләди: "Инди бахын, дөвләтин бүтүн саһәләриндә сырф Азәрбајчан дилиндә данышырыг вә лазым олан бүтүн хүсуси терминләри дә Азәрбајчан дилиндә ифадә едирик. Азәрбајчан дили республикамызда артыг өз јерини тутубдур. Харичи өлкәләрин нүмајәндәләри дә бизим дили билмәјәрәк, садәчә ону ешидәрәк, дәфәләрлә мәнә дејибләр ки, сизин нә гәдәр көзәл дилиниз вар! Доғрудан да, бу беләдир. Бәлкә дә биз өзүмүз дилимизин көзәллијини бир о гәдәр дә дәрк едә билмирик. Азәрбајчан дили чох көзәл *дилдир*" [38]. Һејдәр Әлијев чыхышларында, мә'рузәләриндә, мүсаһибәләриндә дөнә-дөнә демиш вә бу күн дә дејир ки, Азәрбајчан дили, онун нитги көзәлдир, "чох мүкәммәл дилдир, чох зәнкин дилдир, чох инкишаф етмиш дилдир, бөјүк сөз еһтијатына маликдир, биз дилимизлә фәхр етмәлијик". Һејдәр Әлијев бөјүк севинч һиссилә гејд едир ки, харичи өлкәләрин сәфирләри, харичи ширкәтләрин ишчиләри дә Азәрбајчан дилини һәвәслә өјрәнирләр.

"Харичи өлкәләрин республикамызда олан сәфирләри артыг Азәрбајчан дилини өјрәнирләр. Онлар мәнимлә көрүшәндә чалышырлар Азәрбајчан дилиндә данышсынлар. Мән дә бунлара чох севинирәм. Һәтта Русијанын сәфири һөрмәтли ҹәнаб Блохин бурада отурубдур, - о, Азәрбајҹан дилини *өјрәнир*, өзү дә чох јахшы өјрәнир. Будур бизим мүстәгиллијимизин нәтиҹәси" [38].

Һејдәр Әлијев нитгимизин инкишафында, сәлисләшмәсиндә, јери кәлдикҹә, мәтбуатын да ролуну гејд етмиш вә бу саһәдә өз төвсијәләрини вермишдир. Мәтбуаты сөзчүлүкдән гачмаға, дәрин елми, мәнтиги јазылары вә фикирләрилә охуҹулары дүзкүн истигамәтә јөнәлтмәјә чағыран Һејдәр Әлијев "Сәс", "Нахчыван", "Ики саһил", "Јени Азәрбајҹан" гәзетләри һаггында данышаркән дејир: "Мәнә елә кәлир ки, мәгаләләр дә әсасән республикада кедән иҹтимаи-сијаси просесләри дүзкүн тәһлил етмәк вә республикада вәзијјәти гарышдырмаға, позмаға чалышан, Азәрбајҹаны бу чәтин, ағыр вәзијјәтдән чыхармагда бизә мане олан гүввәләри ифша етмәк, өзү дә сөзчүлүклә јох, ајры-ајры кәскин *ифадәләрлә* јох, *мәнтиглә, тәһлиллә, дәрин* фикирләрлә ифша етмәк мөвгејиндән јазылмалыдыр. Беләликлә дә бу гәзетләр әһалини, республиканын вәтәндашларыны дүзкүн истигамәтә јөнәлтмәлидир" [1, 532].

Дилимиз вә нитгимиз һаггында мүхтәлиф илләрдә, мүхтәлиф мә'тәбәр мәҹлисләрдә, көрүшләрдә, јарадыҹылыг тәшкилатларында, күтләви информасија васитәләри ишчиләринин, алимләрин, бүтүн зијалыларын гаршысында сөјләдији фикирләр, төвсијәләр, көстәришләр, һеч шүбһәсиз, өз нәтиҹәләрини вә бәһрәләрини вермиш вә бундан сонра да верәҹәкдир. Һејдәр Әлијевин Вәтән, халг, милләт, дил севкиси һәр бир азәрбајҹанлы үчүн әсил өрнәкдир, фәалијјәт програмыдыр, дилә гајғы, нитгин көзәллијинә диггәт, дилдән бәһрәләнмәјин әвәзсиз нүмунәсидир. Һејдәр Әлијев Азәрбајҹаны, онун халгыны, дилини үрәкдән север. Азәрбајҹана мәһәббәт, халга мәһәббәт, дилә мәһәббәт онда үзви бир вәһдәт тәшкил едир. Бу мәһәббәт, бу сәдагәт Һејдәр Әлијевә онун сәләфләриндән кәлән бир мәһәббәтдир. С.Вурғунун анадан олмасынын 90 иллији мүнасибәти илә сөјләдији

нитгиндә дејирди: "*Сәмәд Вурғун* о вахт бизим һамымыз үчүн нүмунә - халгына, милләтинә, өлкәсинә, вәтәнинә сәдагәтликдә нүмунә иди. Сәмәд Вурғун Азәрбајҹаны, өз халгыны, өз дилини нә гәдәр севирди! Бунлары һәр дәфә јада салдыгҹа инсан ҹошур, һәјәҹанланыр" [28].

Бу сөзләри ејнилә Һејдәр Әлијевин өзүнә дә аид едирик. Онун белә јүксәк нитг мәдәнијјәтинә саһиб олмасынын бир сәбәби *кениш лексик, грамматик*, үслуби имканлара малик олан дилимизә дәрин севкисидир, сонсуз мәһәббәтидир. "Дилимиз нә гәдәр зәнкинләшиб, нә гәдәр көзәлләшибдир, нә гәдәр ҹазибәдар олубдур, нә гәдәр шириндир... Шәхсән мән бу дили севирәм" - дејән Һејдәр Әлијев дилимиз вә нитг көзәллији, нитг мәдәнијјәти һаггында сөјләдији нәзәри фикирләри өз нитгләриндә, мә'рузәләриндә әмәли олараг һәјата кечирмиш, *е'ҹазкар нитгилә* һәр заман, һәр јердә нүмунә олмушдур. О, кәләҹәк нәсилләрә дә нүмунә ола биләҹәк натиглик сәнәти јаратмышдыр. Һејдәр Әлијевин нитги, һәр шејдән әввәл, дүзкүн нитгдир... Бу нитг әдәби дилин орфоепик, лексик, грамматик вә үслуби нормалары әсасында гурулмуш вә бүтүн нитг просесиндә бу нормалара ҹидди шәкилдә әмәл олунур. Буну биз онун һәр күн ешитдијимиз вә тамаша едиб, марагла динләдијимиз нитгләриндә мүшаһидә едирик. Һејдәр Әлијевин әдәби дил нормаларына, хүсуси илә шифаһи нитг үчүн даһа ваҹиб олан орфоепија нормаларына неҹә диггәт вердијинин вә бу саһәјә неҹә мә'сулијјәтлә јанашдығынын ҹанлы шаһидләријик.

НИТГ КАМИЛЛИЛИ

Һејдәр Әлијевин нитги сөзүн һәгиги мә'насында камил *нитгдир. Бу камиллији тә'мин едән* амилләр онун дәгиглији, ајдынлығы, мәнтигилији, тәмизлији, ифадәлији вә зәнкинлијидир.

Һ.Әлијев нитгинин дәгиглији вә ајдынлығы онун әсас кејфијјәтләриндән биридир. Антик дөврдән бу күнә гәдәр нитгин ајдынлығы онун камиллији үчүн әсас тәләб олараг галыр. Аристотел ерамыздан 335 ил әввәл јаздығы "Риторика" адлы әсәриндә нитгин әсас гијмәтини *онун ајдынлы-*

ғында көрүр вә дејирди ки, нитг ајдын олмалыдыр, әкәр нитг ајдын дејилсә, демәк о, гаршыја гојдуғу мәгсәдә чата билмәјәчәкдир. Нитгин ајдынлығы онун дәгиглији илә бағлыдыр. Фикрин ајдынлығы үчүн һәр шејдән әввәл сөзләр вә терминләр дәгиг сечилмәлидир. Нитгин бир тәрәфдән керчәкликлә, о бири тәрәфдән тәфәккүрлә әлагәси нитг дәгиглијинин формалашмасынын вә гавранылмасынын әсасыдыр. Һ.Әлијевин нитгиндә денотатив (әшјави) вә сигнификатив (мәфһуми) дәгиглик өз эксини тапыр. Бурада әшјави дәгиглик нитг-керчәклик әлагәсинә әсасланыр. Нитгдә экс олунан әшјалар, реал һадисә вә фактлар нитгин мәзмунуна ујғундур. Мәфһуми дәгиглик нитг-тәфәккүр әлагәсиндән ирәли кәлир вә нитг компонентләринин семантикасынын ујғунлуғу кими мөвчуддур.

Һ.Әлијевин нитгинин ајдынлығы үчүн екстралингвистик вә лингвистик шәртләрә әмәл олунур. Бурада нитгин мәгсәди, сәвијјәси екстралингвистик шәрт кими һәмишә нәзәрдә тутулур. Лингвистик шәрт исә натигин дил системини мүкәммәл билмәсидир. Бундан башга, Һ.Әлијевин мөһкәм нитг вәрдиши вардыр. Һ.Әлијевин нитги мүчәррәдликдән узагдыр. Конкретлик, реал факт вә һадисәләр әсасында ајдын тәфәккүр вә дүшүнчә Һ.Әлијев нитгинин ајдынлығынын әсас шәртләриндән биридир. Мәшһур бир афоризмдә дејилдији кими, ким ајдын дүшүнүрсә, ајдын да ифадә едир.

Һејдәр Әлијевин нитгиндәки мәнтигилик дә дәгиглик кими керчәкликлә тәфәккүрүн әлагәси әсасында формалашыр. Дәгигликлә нитгин үмуми, бүтөв семантикасы вә мәтнин мә'насы арасында олан нисбәт гијмәтләндирилир. Мәнтигилик исә нитг семантикасынын структуруну, онун тәшкил едилмәсини характеризә едир. Нитгдә мәнтигилик нитг компонентләринин мә'на әлагәләриндә фикрин һиссә вә компонентләри арасында олан әлагә вә мүнасибәтләрин ифадәсидир. Мәнтигилик садәлик, тә'сирлилик, мүнасиблик кими нитг кејфијјәтләринин формалашмасынын базасыдыр.

Мәнтигилијин екстралингвистик шәртинә көрә дүзкүн дүшүнчәнин норма вә принсипләринин мәнимсәнилмәси әсасдыр. Лингвистик шәртинә көрә мә'на әлагәләринин

тәшкил едилмәсиндә вә нитг гурулушунун елементләринин бир-биринә зидд олмамасына көмәк едән дил үнсүрләрини билмәк вачибдир. Нитгин мәнтигилијинин конкрет лингвистик шәртләри, биринчи нөвбәдә, синтактик (синтагматик) шәртләрдир. Бу шәртләрдән бә'зиси бир чүмлә чәрчивәсиндә, бә'зиси чүмләләрин даһа мүрәккәб бирләшмәси даирәсиндә, бә'зиси дә бүтөв мәтндә нәзәрә алыныр. Чүмлә сәвијјәсиндә мәнтигилијин шәртләринә көрә сөзләрин бир-бирилә бирләшмәси зиддијјәт тәшкил етмәмәли, сөзләр дүзкүн сыраланмалы, көмәкчи сөзләр, ара сөзләр рабитәли мәтн сәвијјәсиндә ифадә васитәси кими нәзәрдә тутулмалыдыр.

Рабитәли мәтн сәвијјәсиндә мәнтигилијин шәртләринә көрә мәтндә ајры-ајры чүмләләрин әлагәси дил васитәләри илә дүзкүн вә ајдын ифадә олунмалыдыр. Бир фикирдән башга бир фикрә кечәркән буну нәзәрә чарпдырмаг, ону - мәтни абзаслара бөлмәк дә әсас рол ојнајыр. Мәнтигилик бахымындан мәтнин биткин шәклә салынмасы үчүн ифадә олунан мәзмунун характеринә адекват синтактик ваһидләрин сечилмәси хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Фикри әсассыз хырдалајыб, ону әсасән садә чүмләләрлә ифадә етмәк, јахуд еһтијач олмадан мүрәккәбләшдириб, битмиш чүмләләр групуну бир мүрәккәб чүмләдә бирләшдирмәк нитгин мәнтигилији бахымындан дүзкүн һесаб олунмур.

Бүтөв мәтн сәвијјәсиндә мәнтигилик мәтнин композисијасындан, ифадә олунан мәзмунун тәшкили үсулундан асылыдыр. Һејдәр Әлијевин нитгләринин һамысында мәнтигилијин шәртләринә вә тәләбләринә дүзкүн әмәл олунур.

Һејдәр Әлијевин нитгинин јүксәк кејфијјәтләриндән бири бу нитгин тәмизлијидир. Бурада әдәби дил нормаларына ујғун олмајан сөз вә ифадәләрин, јерсиз алынма сөз вә терминләрин, јерли диалект вә шивә үнсүрләринин, архаизмләрин ишләнилмәсинә тәсадүф етмирик. О, мөвзу илә әлагәдар олараг бә'зән бир сыра јени терминләр (диаспор, модернизм, емиссар, сепаратчы, конјунктура, плүрализм, гарант, инвестисија, миссија, консорсиум, бизнес, биржа, структур, сивилизасија, конструктив вә с.), сон дөврләрдә күтләви информасија васитәләринин дилиндә мүшаһидә

един эн үмумтүрк мәншәли сөзләр (чағдаш, дәстәк, өнчә, дәјәрләндирмәк, арашдырмаг, дурум, дөнүм, гурум, бөлкә, атәшкәс, јетәрсај, өзәлләшдирмә, өнәмли, ачыгламаг вә с.) ишләтсә дә, бунлар чох асанлыгла анлашылыр вә нитгин тәмизлијинә, сафлығына һеч бир хәләл кәтирмир. Һ.Әлијевин нитгинин башга мәзијјәтләри кими, онун тәмизлији дә тәкчә бизи јох, һамыны - республикамыза елми конфранс вә јубилејләрә кәлән елм, мәдәнијјәт хадимләрини, харичи өлкәләрдә јашајан азәрбајчанлылары да валеһ едир.

Һ.Әлијевин нитги өзүнүн ифадәлилији илә дә диггәти чәлб едир. Нитгин ифадәлилији онун гурулушунун елә хүсусијјәтләринин мәчмусудур ки, онлар динләјичинин диггәт вә марағыны нәзәрдә тутур, әсас кәтүрүр. Нитгин ифадәлилијинин әсасларындан биринчиси, үнсијјәт ситуасијасыдыр. Икинчиси, дилин структур саһәләридир. Бу чәһәтдән нитгин ифадәлик саһәләри бунлардыр: тәләффүз ифадәлилији, аксентоложи ифадәлилик, лексика, сөзјаратма вә фразеолокија ифадәлилији, морфоложи вә синтактик ифадәлилик, интонасија вә үслуб ифадәлилији. Бу ифадәлилик саһәләринин һамысы Һ.Әлијевин натиглик сәнәтиндә әһатә едилмишдир.

Һ.Әлијев нитгинин ифадәли олмасынын әсас шәртләринин биринчиси, онун тәфәккүрүнүн, дүшүнчәсинин мүстәгиллијидир. Икинчиси, онун нәдән данышдығыны, нә данышдығыны вә кимә данышдығыны мүфәссәл вә мүкәммәл билмәсидир, данышдығына лагејд олмадығы кими, һеч вахт өз аудиторијасына да лагејд галмамасыдыр. Үчүнчүсү, Һејдәр Әлијевин дили вә онун ифадә васитәләрини, имканларыны јахшы билмәсидир. Дөрдүнчүсү, әдәби дилин функсионал үслубларына - бәдии, елми, публисист, ишкүзар, данышыг-мәишәт үслубларына дәриндән бәләд олмасыдыр. Бешинчиси, нитг вәрдишләрини мүнтәзәм вә шүурлу мәнимсәмәсидир. Һ.Әлијевин һәр бир ифадәли нитги ејни заманда психоложи мәгсәд дашыјыр. Онун нитгинин ифадәлилији бәдии ифадә васитәләри адланан мәчазларла, фигурларла мәһдудлашмыр. Бу нитгдә биз дилин бүтүн сәвијјәләриндә, сәсләрдән тутмуш синтаксис вә үслублара гәдәр, ифадәлилијин ән көзәл нүмунәләрини ешидирик вә көрүрүк. Ајры-ајры лексик ваһидләрин сечилмәси, сыраланмасы, һәмчинсләшмәси, лексик-семантик сөз групплары, мәчазлар системи, грамматик васитәләр вә с. бүтүн бунларын һамысынын Һејдәр Әлијев нитгиндә кениш ифадәлилик имканларынын чанлы шаһиди олуруг. Һ.Әлијев нитгиндә ифадәлилији артыран семантик-синтактик васитәләр сырасына чүмләнин һәмчинс үзвләрини, онларын чәркәсини, һәтта һәр һансы һәмчинс конструксијалар чәркәләрини, синоним чәркәләри дә аид етмәк лазымдыр.

Һејдәр Әлијевин нитгиндә ујғунлуг (мүнасиблик) да хүсуси диггәтә лајигдир. Ујғунлуг нитгин үнсијјәт мәгсәдинә вә шәртләринә чаваб вермәсини тә'мин едән дил үнсүрләринин сечилмәсидир. Ујғун нитг мә'луматын мөвзусуна, онун мәнтиги вә емосионал мәзмунуна, динләјичиләрин тәркибинә, информасијанын тәрбијәви, естетик мәгсәдләринә мүнасиблијидир. Истиснасыз демәк олар ки, Һ.Әлијевин бүтүн чыхышларында, нитгләриндә ујғунлуғун бу шәртләринә лазыми сәвијјәдә әмәл олунмушдур.

Марк Тулли Сисеронун фикринчә, һәр һансы бир чыхышын мүвәффәгијјәти, натигин динләјичини инандырмаг вә өзүнә табе етмәк бачарығы илк нөвбәдә нитгин ујғунлуғундан асылыдыр. О јазырды: "Натиг гаршысында нечә мәгсәд варса, о гәдәр дә натиглик нөвү вардыр". "Һәјатда олдуғу кими, нитгдә дә ујғун оланы көрмәкдән чәтини јохдур... лакин нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, нә ујғундур: бу, һәм һаггында данышылан ишин мәғзиндән, һәм дә данышан вә гулаг асан шәхсләрдән асылыдыр" [4, 196].

Функсионал кејфијјәт олан нитг ујғунлуғу әдәби дилин үслубларына, онлара хас олан сөз ишләтмә ганунаујғунлугларына, дилин үслуб системинә бәләд олмағы тәләб едир. Бурада һәр һансы дил ваһидинин ишләнилмәсиндә фәрди зөвгүн дә әһәмијјәти вардыр. "Әсил зөвг филан сөзүн, филан ифадәнин кортәбии рәдд едилмәсиндә јох, јалныз ујғунлуг вә мүнасиблик дујғусундадыр" [А. С. П у ш к и н].

Нитг ујғунлуғу дилин мүхтәлиф сәвијјәләрини әһатә едир, сөз вә сөз бирләшмәләринин, грамматик категорија вә формаларын, синтактик конструксијаларын, нәһајәт, бүтөв композисија - нитг системләринин ишләдилмәси илә формалашыр. Бунунла әлагәдар, Һ.Әлијевин чыхышларында

нитг ујғунлуғунун ашағыдакы тәкмилләшмиш вә формалашмыш аспектләрини мүшаһидә едирик: үслуб ујғунлуғу, контекстуал ујғунлуг, ситуатив ујғунлуг, шәхси-психоложи ујғунлуг.

Һ.Әлијевин нитгләриндә, чыхышларында әдәби дилин бүтүн функсионал үслублары бир вәһдәтдә көтүрүлүр. О, өз нитгиндә јери кәлдикчә бүтүн үслуб нөвләриндән истифадә едир. Бунунла белә, нитгин мөвзусундан, аудиторијанын тәркибиндән вә сәвијјәсиндән асылы олараг онун нитгләриндә һәмишә үслуб ујғунлуғу көзләнилир вә бу мәсәлә натигин чидди нәзарәти алтында олур. Һ.Әлијев елми ишчиләрин јығынчағындакы нитгиндә әкәр елми үслуб үнсүрләринә, әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринин гурултајларында, тәдбирләриндә бәдии үслуб үнсүрләринә даһа кениш јер верирсә, дөвләт вә һөкумәт апаратларынын әмәкдашларынын тәдбирләриндә даһа чох ишкүзар, ичтимаи-сијаси үслуба әсасланыр. Харичи өлкәләрдә сәфәрдә оларкән мүхтәлиф халгларын мүхтәлиф сәвијјәли аудиторијаларында рәсми үслуб, дипломатија дили әсас көтүрүлүрсә, кәнд зәһмәткешләри, гачгынлар вә мәчбури көчкүнләрлә сөһбәтләриндә, онларын гаршысындакы чыхышларында, нитгләриндә мәишәт-данышыг үслубу апарычы рол ојнајыр.

Һ. Әлијевин чыхышларынын, нитгләринин јазылы мәтни олмаса да, бунларын мәзмуну, үмуми һәчми планлы шәкилдә мүәллифә әввәлчәдән, шүбһәсиз ки, мә'лумдур. *Бурада истәр-истәмәз контекстуал ујғунлуг көзләнилир*, дил ваһидләринин ујғунлуғуну контекст, јә'ни онун нитг әһатәси мүәјјәнләшдирир. Контекст ујғунлуғу үмуми шәкилдә үслуб ујғунлуғу илә дә әлагәдардыр. Дил ваһидләри нитгин үмуми мәзмунуна, контекстинә ујғун сечилмәлидир. Нитг фактынын контекст ујғунлуғу онун үслуб чаларынын чүмләнин, парчанын, мәтнин, бүтөвлүкдә нитгин үмуми үслуб тоналлығына мүвафиг олмасыны тәләб едир. Һ.Әлијевин нитгләриндә бу тәләбләрә ардычыл шәкилдә әмәл олунур, нитгин үмуми фонуна зидд сөз вә ифадәләрә јер верилмир.

Һ.Әлијевин нитгләриндә мүнтәзәм олараг ситуатив ујғунлуг мүшаһидә едилир. Онун чыхышларында, репликаларында, мүсаһибәләриндә ситуатив ујғунлуг һәмишә көзләнилир. Бу вә ја дикәр нитг, үнсијјәт ситуасијаларында Һ.Әлијев дәрһал өзүнәмәхсус бир һәссаслыгла лазыми сөзләр тапыр, мүвафиг интонасијаја мүрачиәт едир, мүсаһибләри арасында мүвәффәгијјәтли мүнасибәт јарадыр. Бир сөзлә, Һ.Әлијевин нитгиндә шәхси-психоложи ујғунлуг да башга нитг ујғунлуглары кими, үмумиликдә онун нитгинин үнсијјәт кејфијјәтләрини јүксәлдир. Һ.Әлијевин нитги лазыми информасијаны вермәк, елми, бәдии тә'сир көстәрмәк бахымындан олдуғу кими, психоложи бахымдан да тә'сирлидир. Һ.Әлијевин данышачағы мөвзуну дәриндән билмәси вә дилдән истифадә бачарығы, онун мүдрик, инсани шәхсијјәти, *јүксәк дахили мәдәнијјәти, һәссаслығы*, хејирхаһлығы, инсанлара мүнасибәти, зәнкин һәјат тәчрүбәси вә с. бу кими хүсусијјәтләри дә онун нитгиндә шәхси-психоложи ујғунлуг јарадыр.

Һејдәр Әлијевин нитгинин ән јүксәк үнсијјәт кејфијјәтләриндән вә бу нитгин камиллијини тә'мин едән шәртләрдән бири онун сәмимилијидир. Һ.Әлијевин нитгиндәки сәмимилик онун һуманизминдән, тәбиәтиндән, дахилдән, үрәкдән кәлир. Һ.Әлијевин нитгинин сәмимилији, һәр шејдән әввәл, бу нитгин һәјат һәгигәтләри вә реал һадисәләр әсасында гурулмасындадыр. Александр Будберг "Московский комсомолец" гәзетиндә дәрч етдирдији "Һәр шејә реал бахан адам" адлы мәгаләсиндә јазыр: "Һејдәр Әлијевин севимли сөзү "реализм"дир. О, истәнилән суала чаваб верәркән дејир: "һәр шејә реал бахсаг", "реаллыгдан чыхыш етсәк", "реал вәзијјәти нәзәрә алмаг лазымдыр"... Бәлкә МДБ өлкәләри президентләри арасында ағсаггалын "бөјүк сирри" анын реаллыгларындан ајрылмамаг, онларын тәләбләринә риајәт етмәк бачарығындадыр. Јәгин ки, бу бачарыг она ән горхулу, бөһранлы чарпышмалардан галиб чыхмаг имканы јарадыр. Онунла иш көрмәк истәјән адамлар исә мүтләг буну өјрәнмәлидирләр" [25]. Доғрудан да, Һ.Әлијевин чыхышларында, мүсаһибәләриндә сөјләдији реаллыглар, һәгигәтләр онун нитгинин чанлы вә сәмими олмасында чох

мүһүм амилләрдән биридир. Дикәр тәрәфдән о, һәр јердә, һәр бир аудиторијада, һәр заман мүхтәлиф мүрачиәт формаларындан, үсулларындан истифадә едәрәк динләјичиләрлә тез үнсијјәт јарадыр, онларда сәмими мүнасибәт әлагәләрини бәрпа едир. Һ.Әлијев нитгинин сәмимилијини тә'мин едән амилләрдән бири дә онун халг дилиндән, данышыг ифадәләриндән кениш шәкилдә истифадә етмәсидир, дилинин - нитгинин хәлгилијидир. Онун нитгинин штамплардан, стандарт, јоручу ифадәләрдән тамамилә узаг олмасыдыр. Һејдәр Әлијевин нитгинин хәлгилијини даһа да артыран, она чанлылыг вә ифадәлилик верән һәмин сөзләрдән, ифадәләрдән вә чүмләләрдән бир нечәсини гејд етмәк јеринә дүшәрди: "Кәнчләримиз дә чох шеји - бә'зи "јениликләри", бә'зи јени фикирләри, әһвал-руһијјәни даддылар. Лору дилдә десәк, биз чох шеји дишимизә вурдуг" [1, 166]. "Доғулдуғум Нахчыван шәһәринә сығындым", "Нә кечәм вар, нә күндүзүм", "аиләнин әркөјүн оғлу", "аиләнин шылтаг ушағы", "өзүнүзү әркөјүн ушаг кими апармајын", "Бу сөз дә бизим үрәјимиздәндир". "Бу, көнүлдән-көнүлә јоллар ачыр" [3, 592]: "Кечмиши һәддән артыг әләк-вәләк етмәк мәним хошума кәлмир" [3, 32]. "Нүфуз итәндән сонра инам да итир" [3,36}. "Хаһиш едирәм мәни дүзкүн баша дүшәсиниз" [1,68}. "Нараһат олмајын, Һејдәр Әлијевин һәјатында она күллә атмаға чалышан адамлар олуб. Нәинки күллә, әсас мә'нада, мәчази мә'нада да чох күлләләр атылыб" [16]. Даһа башга нүмунәләр.

Халгынын, милләтинин севинчинә севинән, дәрдинә, кәдәринә шәрик олан Һ.Әлијев дејир: "Һамыныз, о чүмләдән бу күн бураја топлашмыш шәһид аналары, әмин ола биләрсиниз ки, президент кими мән һәмишә сизинләјәм, мә'нәви дајағынызам вә сизин дәрдиниз мәним дәрдимдир. Азәрбајчан халгынын дәрдидир. Әмин ола биләрсиниз ки, биз бу ағыр, дәрдли күнләри кечиб кедәчәјик" [8, 185].

Һ.Әлијевин Зуғулба пансионатында мүвәггәти мәскунлашан гачгынларла көрүшдәки чыхышында бурада сығыначаг тапан дидәркинләрә мүрачиәтиндә ашағыдакы үмидверичи вә тәскинедичи чүмләләрлә ифадә олунан сәмимилик дә ајдынча һисс едилир: "Вәтәнинин мүдафиәсиндә шәһид

оланларын хатирәсини бир дәгигәлик сукутла јад етмәји рича едирәм.

Аллаһ онлара рәһмәт еләсин. Онларын валидејнләринә, бачы-гардашларына, өвладларына Аллаһ сәбр версин. Аллаһ сизә сәбр версин. Аллаһ сизи һифз етсин. Бир даһа дејирәм, әминәм ки, о шәһидләрин ганы јердә галмајачаг..." [1, 579].

Һ.Әлијевин нитгиндә тез-тез истифадә олунан мүрачиәт формалары, чағырыш нидалары, хитаблары да үмумијјәтлә онун нитгини бүтөвлүкдә сәфәрбәрлик руһу илә сәчијјәләндирир вә она сәмими бир аһәнк верир: "Әзиз халгым! Әзәмәт вә гүдрәтинә, намус вә гејрәтинә архаландығым вә күвәндијим Азәрбајчан өвладлары! Сизи бу бајрам күнләриндә бир даһа үрәкдән тәбрик едирәм..." [1, 390].

Һ.Әлијев бу вә ја дикәр мәсәләләрдән наразы галдығы заман, она өз кәскин е'тиразыны билдирдији вахтларда да онун нитгиндәки сәмимилик өз маһијјәтини сахлајыр. "Әзиз оғлум, әзиз гардашым, бу, Азәрбајчана хидмәт дејилдир. Билирсиниз, Азәрбајчанын ичәрисиндә оланлар Азәрбајчандадыр. Азәрбајчан демократик һүгуги дөвләт гурур"... [36].

Һ.Әлијевин нитгиндәки сәмимијјәти онун һәр бир чыхышынын финалында, сонунда даһа ајдын көрүрүк. Белә сонлуглар, адәтән, аудиторијада һәјәчан, инам, никбинлик һиссләри јарадыр, динләјичиләрә дәрин психоложи тә'сир едир, онлар белә көрүшләрдән узун мүддәтли, хош тәәссүратларла ајрылырлар. Бу чүр сонлуглар һәр дәфә аудиторијадакылары мә'нәвијјатча да зәнкинләшдирир, онларда хош әһвал-руһијјә јарадыр. Натигин Республика Али Советиндә кәнчләрин нүмајәндәләри илә көрүшдәки чыхышынын сонуна нәзәр салаг: "Чыхышымын сонунда бир даһа билдирирәм ки, сизинлә көрүшдән мәмнунам. Сиз бурада президент сечкиләриндән данышдыныз. Әкәр мәни Азәрбајчан Президенти сечмәк истәсәниз, мән бу вәзифәни үзәримә көтүрмәјә мәчбурам. Лакин мән дүнән зијалылар гаршысында чыхышымда да демишәм, сизә, кәнчләрә дә - һамыныза өз өвладларым кими бахырам вә һәр биринизи шәхсән өзүмә өвлад билирәм - сизә дејирәм ки, мән вәзифә һәриси дејиләм, Азәрбајчана, Бакыја бир даһа вәзифә тутмаг үчүн кәлмәмишәм. Мәним гәлбим әввәлләр дә, инди

- халгын бу ағыр вәзијјәтә дүшдүјү вахтда да халгла олубдур. Инди исә халгын ирадәси илә бу вәзифәни үзәримә көтүрмүшәм. Әкәр мәним үзәримә јени бир вәзифә дә гојмаг истәсәниз, әкәр бу, сизин истәјиниз, ирадәниз олса, мән сизин ирадәнизә табе олачағам.

Сизин һамыныза һәјатынызда сәадәт, хошбәхтлик, кәләчәк ишләриниздә уғурлар, јахшы тәһсил вә јени-јени наилијјәтләр арзулајырам. Сағ олун!" [1, 181-182]. Көрүндүјү кими, бу сонлугдакы сөзләр бир рәһбәрин, Али Советин сәдринин рәсмијјәт дәрси верән гуру, јоручу сөзләри дејил, доғма ата, мүдрик ағсаггал өјүдләридир, нәсиһәтләридир, онун сәмими үрәк сөзләридир, үрәк чырпынтыларыдыр. Һејдәр Әлијевин нитгинин сәмимилији һаггында данышаркән "Сөһбәтләримиз садә вә сәмими олмалыдыр, һеч вахт басмагәлиб олмамалыдыр" - дејән натигин Јени Азәрбајчан Партијасы јарадылмасынын икинчи илдөнүмү мүнасибәтилә кечирилмиш үмумреспублика мүшавирәсиндәки чыхышындан ашағыдакы нүмунәни хатырлатмаг јеринә дүшәр: "Әкәр әввәлдән президент кими мән Јени Азәрбајчан Партијасыны там дәстәкләмиш олсајдым, сиз елә мәним ганадым алтында јашајачагдыныз. Амма мән сизи тәкбашына бурахдым вә фикирләшдим ки, көрүм сиз нәјә гадирсиниз, нә едә биләрсиниз. Бу да сизи даһа да мәтинләшдирди, даһа да чәсарәтләндирди. Билирсиниз бу нәјә бәнзәјир? Инди бурада сәмими сөһбәт едирик, - һесаб едирәм ки, сөһбәтләримиз садә вә сәмими олмалыдыр, һеч вахт басмагәлиб олмамалыдыр, - мәсәлән, имканлы валидејнләрин ушағы јемәк ичмәјин һарадан кәлдијини билмир, јахуд мәктәбә дә асанлыгла кирир, института да нечә дахил олдуғуну билмир, вәзифәјә кечмәкдә дә она көмәк едирләр. Амма о, һәјатын чәтинликләрини көрмүр вә бу мәрһәләдән дә кечмәјәндә мүрәккәб вәзијјәтләрә дүшәркән јашамаг она чох чәтин олур. Буну һамыныз билирсиниз. Сизин дә бә'зиләринизин, профессорларын вә с. ушаглары белә олмушдур. Амма о кәнч ки, учгар кәнддән, учгар рајондан кәлиб бурада өз күчүнә, өз бачарығына али мәктәбә кирир, јатагханада јашајыр, ә'ла гијмәтләрлә охујур, чәтинликләрә бахмајараг ишә дүзәлир, мүәјјән мәрһәләјә јүксәлир, чәмијјәтдә мүәјјән јер тутур, - о, һансы чәтинликлә гаршылашса да, она дөзәчәкдир" [2, 526].

Һејдәр Әлијевин нитги, сөзүн һәгиги мә'насында, чанлы нитгдир, чанлы инсанларла сөһбәтдир, сәмими данышыгдыр. Бунлар чанлы сөһбәтләр олдуғу үчүн дә бир-бириндән көзәлдир, үрәкдән кәлән сәмими һиссләрин, дујғуларын ифадәси олан нитгләр, "үрәкдән кәлән гығылчымлардыр" (Л. Н. Т о л с т о ј), гәлбләри исиндирән кәләмләрдыр, инсанлара, елмә, сәнәтә, сәнәткара гајғы көстәрән, бир рәһбәр мүнасибәти бәсләјән шәхсин үрәк сөзләридир.

Һ.Әлијевин Азәрбајчан мусиги сәнәтинин чанлы классики, көркәмли бәстәкар Тофиг Гулијевин 80 иллик јубилејиндәки чыхышы (үзбәүз сәмими сөһбәти) бу чәһәтдән чох характерикдир:

"Әзиз Тофиг!

Мән сәнин 80 иллик јубилејин мүнасибәтилә сәнә тәбрик мәктубу көндәрдим. Ону да бил ки, мән көндәрдијим вә үмумијјәтлә јаздығым мәктубларын һамысыны әввәлдән ахырадәк өзүм јазырам (Т.Гулијев чыхышында деди ки, ... мәктубдакы көзәл сөзләри, бу мәктубун хүсусән ахырындакы бир нечә сәтри, мән јүз фаиз буна үмид едирәм ки, Һејдәр Әлирза оғлу өзү јазмышдыр). Сиз дә, һамыныз да билирсиниз ки, мәним дедијим сөзләрин дә һамысы өз бејнимдән кәлән сөзләрдир, һеч вахт әлимдә кағыз олмајыбдыр. Сәнин бу јубилејини белә тәнтәнәли шәкилдә кечирмәклә биз һамымыз борчумузу јеринә јетирмишик.

...Әзиз гардашым, 80 јашын тамам оларкән фәхр едә биләрсән ки, сән шәрәфли бир өмүр јашамысан, халгына сәдагәтлә хидмәт етмисән вә халгын үчүн көзәл әсәрләр јаратмысан. Она көрә биз һамымыз сәнә миннәтдарыг, тәшәккүр едирик.

...Тофиг, сән фәхр едә биләрсән ки, 80 јашыны белә күмраһ, сағлам, көзәл шәраитдә кечирирсән. Сән бундан сонра да јарадачагсан, јазачагсан, бизи севиндирәчәксән, јени-јени маһнылар, мусигиләр јарадачагсан. Мән сәнә чансағлығы арзу едирәм. Сәнә јени јарадычылыг уғурлары арзу едирәм. Биз һамымыз бу дүнјадан кедәчәјик. Анчаг

маһны, мусиги јашајачаг. Тофиг Гулијевин маһнылары, мусигиси даим јашајачагдыр.

Ешг олсун мусигијә!

Ешг олсун инчәсәнәтә!

Јашасын Тофиг Гулијев!" [17]

Бүтүн бу нүмунәләр Һ.Әлијев нитгиндәки сәмимилији көстәрән мараглы фактлардыр.

Һејдәр Әлијев нитгинин үнсијјәт, камиллик кејфијјәтләриндән бири дә онун зәнкинлијидир. Нитгин зәнкинлији нитг-дил вә нитг-шүур мүнасибәти әсасында баша дүшүлә биләр. Нитгин зәнкинлији дилин јалныз бир структур саһәсинә, мәсәлән, лексикаја аид дејилдир. Үмуми нитг зәнкинлијиндә лексик, семантик, синтактик зәнкинлији, интонасија зәнкинлијини, нитгдә дил үнсүрләринин тәшкил едилмә вә динамикасы зәнкинлијини, нитгин информасија долғунлуғуну нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Зәнкинлик вә рәнкарәнклик Һ.Әлијев нитгинин даһа чох диггәтәлајиг олан мәзијјәтләриндәндир. Бу зәнкинлик нәдән ибарәтдир? Һәр шејдән әввәл, онун зәнкин лүғәт еһтијатынын олмасындан, дилин грамматик ганунларыны вә кениш үслуби имканларыны мүкәммәл билмәсиндән. О, өз нитгиндә һеч бир лүзумсуз сөз тәкрарына, ејни грамматик формаларын бир-биринә јахын ишләнилмәсинә јол вермир. Онда олан сөз, ифадә еһтијаты, сөз бирләшмәләри вә чүмлә моделләри еһтијаты, интонасија типләри еһтијаты вә бунлардан өз мәгамында истифадә етмәк бачарығы, вәрдиши Һ.Әлијев нитгинин зәнкинлијини тә'мин едән әсас амилләрдәндир. Бүтүн бунларла јанашы, онун јүксәк интеллектуаллығы, аналитик тәфәккүрүнүн фәаллығы вә мүстәгиллији дә онун нитгинин зәнкинлијини вә рәнкарәнклијини тә'мин едән шәртләрдәндир. Һ.Әлијев нитгинин зәнкинлији дә кениш елми тәдгигата вә ајрыча өјрәнилмәјә еһтијач дујулан саһәләрдән биридир. Бурада исә биз бу зәнкинлијин бә'зи чәһәтләри, лексик вә фразеоложи зәнкинлији һаггында данышмағы даһа вачиб билдик. Һејдәр Әлијевин күтләви информасија васитәләриндән ешитдијимиз вә охудуғумуз нитгләринин, чыхышларынын, чохчилдлик әсәрләринин дили үзәриндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, бу

зәнкинлик синоним сөзләрдән вә фразеоложи бирләшмәләрдән истифадә етмәкдә хүсусилә диггәтәлајигдир.

СИНОНИМЛӘР

Синонимләр Азәрбајчан дилинин өзүнүн тәбиәтиндә, варлығында мөвчуд олан чох зәнкин вә чох да кениш үслуби имканлары олан лексик-семантик сөз групларындан биридир. Һ.Әлијевин нитгиндә дилимизин бу зәнкинлијиндән усталыгла истифадә олунур.

Һ.Әлијевин нитгиндә ишләнилмиш синонимләр ики чәһәтдән сәчијјәвидир. Биринчиси, онун бүтүн чыхышларында вә чап олунмуш әсәрләриндә синоним чәркәләрин зәнкинлијидир. Бу синоним чәркәләр бә'зән бир чүмләдә ики, үч сөздән ибарәт синонимләр кими, бә'зән дә ејни чүмләдә һәм тәк-тәк сөздән ибарәт, һәм дә фразеоложи бирләшмәләрдән јаранан синонимләр шәклиндә ишләдилир. Икинчиси, бу синоним чәркәләрин чох усталыгла, сөзә, дилә јүксәк гијмәт верән бир сөз сәррафынын бәдаһәтән сөјләдији өзүнәмәхсус нитгләриндә инчи дәнәләри кими дүзүлмәсидир. Өзү дә бу синонимләр ајры-ајры чүмләләрдә, тәк-тәк, бир лексик ваһид кими дејил, ән чох синоним чәркәләр шәклиндә, үслуби, мәтни синонимләр кими ишләдилир. Бу чәркәләри тәшкил едән сөзләрин бә'зиси ајрылыгда синоним, мүтләг синоним олмаса да, бунлар Һ.Әлијев нитгиндә елә сечилиб ишләдилир ки, үслуби бахымдан бунларын синоним олмасына һеч бир шүбһә галмыр. Бу синоним чәркәләр мүәллифин нитгинин лексик чәһәтдән нә гәдәр зәнкин олдуғуну, онун түкәнмәз сөз еһтијатына, дилимизин милли хүсусијјәтләринә, бүтүн лексик лајларына, бәдии-публисист, ичтимаи-сијаси, етнографик лексикаја вә мәишәт лексикасына јахындан бәләд олдуғуну вә мүкәммәл билдијини көстәрдији кими, Азәрбајчан дилинин лексик-үслуби имканларынын кениш вә түкәнмәз хәзинә олдуғуну да бир даһа нүмајиш етдирир.

Һ.Әлијевин 1993-чү ил октјабрын 10-да Азәрбајчан Республикасынын Президенти кими андичмә мәрасиминдә-

ки чыхышындан ашағыдакы нүмунәләрә диггәт верәк: "Белә бир јүксәк вә мәс'улијјәтли вәзифәни өз үзәримә көтүрәркән, биринчи нөвбәдә, Азәрбајчан халгынын зәкасына, мүдриклијинә, гүдрәтинә күвәнирәм, архаланырам" [1,201], "...Аәрбајчан халгы да бу просесләрдән кәнарда галмамыш, нәһајәт, әсрләрдән бәри бәсләдији үмидләринә, арзуларына чатмыш, өз мүстәгиллијинә наил олмушдур" [1,201]. "...*Ејни заманда, бу мүһарибәдә* Азәрбајчан халгынын күчү, гүдрәти, гәһрәманлығы, мүдриклији бир даһа бүтүн дүнјаја нүмајиш етдирилди" [1,203].

Бу чүмләләр һәмин нитгин әввәлиндән көтүрүлмүшдүр. Көрүндүјү кими, бу үч нүмунәдә ишләнилмиш зәка, мүдриклик, гүдрәт; күвәнмәк, архаланмаг; үмидләр, арзулар; күч, гүдрәт, гәһрәманлыг, мүдриклик кими синоним чәркәләр нитгдә хүсуси аһәнкдарлыг вә ахычылыг јаратмышдыр. Јахуд нөвбәти чүмләдә синонимләрин сечилмәсинә, сыраланмасына вә ишләнилмә үсулуна диггәт јетирәк: "...Бир сөзлә, һамыја мүрачиәт едирәм вә бу ағыр күндә һамыдан мәтанәт, дәјанәт, чәсарәт, гәһрәманлыг, намус, гејрәт көзләјирәм" [2,360].

Мараглыдыр ки, бу синоним чәркәләрин мә'нача сыраланмасында да бир ганунаујғунлуг вардыр. Бурада үслуби синонимлик бахымындан алты сөз синонимләшир, бу чәркәләрдә һәр ики сөз бир-биринә даһа јахын мә'нача синонимдир: мәтанәт - дәјанәт; чәсарәт - гәһрәманлыг; намус-гејрәт. Мәнтиги дүзүм әсасында белә бир дәгиг сыраланма јазылы мәтндә асандыр, мүмкүндүр, дүнја әдәбијјаты классикләринин, Азәрбајчан әдәбијјаты классикләринин, публисистләримизин әсәрләриндә белә нүмунәләр чохдур. Лакин шифаһи нитгдә белә бир үслуби еффект *јаратмаг, сөз сәнәткарлығы нүмунәси көстәрмәк, нитгин ән* һәјәчанлы анларында, нитгин кулминасија нөгтәләриндә белә мә'на дүзүмү, мәнтиги ардычыллыг көзләмәк јалныз гејри-ади исте'дадын, фитри габилијјәтин бәһрәсидир, мө'чүзәсидир. "Әлими Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасына басараг анд ичирәм" - сөјләјән Президент јенә дә башга бир синоним чәркәнин бәдии, естетик вә психоложи тә'сириндән, гүдрәтиндән истифадә едир, "...билијими,

тәчрүбәми, гүввәми Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан Республикасынын рифаһына һәср едәчәјәм" [1,207] - дејир.

Синоним сөзләр Һ.Әлијевин нитгләринин е'тираз билдирмәк анларында, инкар етмәк, һәгигәти сөјләмәк кими *емосионал мәгамларында* да тә'сирини көстәрир: "Әлбәттә, мүхалифәт игтидара гаршы өз фикрини билдирмәлидир. Амма бу, доғру-дүзкүн, әдаләтли олмалыдыр, бөһтан јох! Бөһтан јох, *јалан* јох, ујдурма јох! Сахталашдырма јох! Бурада јазылан фактлар тамамилә ифтирадыр, јаландыр" [36].

Һ.Әлијев Јени Аәрбајчан Партијасы јарадылмасынын илдөнүмү мүнасибәтилә кечирилмиш үмумреспублика мүшавирәсиндәки нитгиндә дејир: "Биз театрын о сојуг бинасыны ачдыг, орада тә'сис конфрансы кечирдик. Јадымдадыр, һамы палтода отурмушду. Чохлары палтодан әлавә, башга шејлә дә бүрүнмүш, папагларыны да чыхармамышды. Бах, биз белә бир шәраитдә тә'сис конфрансы кечирдик.

Мән бунлары нә үчүн хатырлајырам? Чүнки о күнләр мәним үчүн әзиз күнләрдир. Она көрә јох ки, Јени Азәрбајчан Партијасы јараныбдыр. Бу, шүбһәсиз, мәним үчүн әзиз бир һадисәдир. Она көрә ки, бу бизим Азәрбајчан вәтәндашларынын, бу партијаја һәвәс көстәрән, бу партијаја үзв олмаг истәјән, бу партијаны гурмаг истәјән, бу партијаны јаратмаг истәјән адамларын нә гәдәр чәсарәтли, фәдакар, чәфакеш олдугларыны көстәрир" [2,522-523].

Азәрбајчан халгынын хошбәхт һәјаты наминә јарадылмыш бу партијанын тә'сис конфрансындан белә хош хатирә кими, емосионал тонла бәһс едилмәсиндә синонимләр хүсуси еффект јарадыр. Бир синоним чәркә гуртарыр, икинчиси башлајыр. Беләчә тәәссүратлар, дүшүнчәләр, хәјаллар вә *инсанлара мүнасибәт, ичтимаи тәшкилатлара мүнасибәт,* инсанларын гәһрәманлығы, вәтәнпәрвәрлији һагтында фикирләр бир-бирини тамамлајыр, образлы шәкилдә силсилә тәшкил едир.

Нөвбәти нүмунәдә дә, јенә ејни просеси, сөзләрдән, ифадәләрдән, онларын синонимлијиндән усталыгла, шифаһи нитгин имканлары дахилиндә, истифадә етмәк бачарығыны, мәһарәтини көрүрүк. Ашағыда исә фразеоложи бирләшмә-

ләрин синонимлијини сөзләрин синонимлији әвәз едир. "Дүздүр, сиз габаға дүшмүшдүнүз, тәшәббүс көстәрирдиниз, бу саһәдә фәдакарлыг, ҹәфакешлик едирдиниз. Ҹәсарәт көстәрирдиниз, һеч нәдән горхмурдунуз. Бакыда митингләр кечириб Һејдәр Әлијевин гајытмасыны тәләб едәндә сизи дөјүрдүләр, көзүмчыхдыја салырдылар, говурдулар, һәтта һәбс едирдиләр. Мән бунлары билирәм, гијмәтләндирирәм. Сизи дөјән, сизә тәзјигләр көстәрән, сизи тә'гиб едән адамлара мән нифрәт едирәм" [2,525].

Һ.Әлијев нитгиндә ишләнилмиш синоним ҹәркәләрин зәнкинлијини даһа ајдын көрмәк үчүн ашағыда вердијимиз нүмунәләр, шүбһәсиз, охуҹулар үчүн дә мараглы олаҹагдыр.

Мүстәгиллик - јенилмәзлик - мүбаризлик - принсипиаллыг.

"Буна көрә дә онун өзүнәмәхсус кејфијјәтләри, хүсусијјәтләри, јә'ни мүстәгиллији, јенилмәзлији, мүбаризлији, принсипиаллығы бә'зи адамларда она, шүбһәсиз, гејри-објектив, мәнфи мүнасибәт доғуруруду" [27].

Фәал - принсипиал - мәрд - објектив - "Милли Мәҹлисин депутаты олдуғу вахтларда Зија Бүнјадов фәал, принсипиал, мәрд, објектив олмушдур" [27].

Достлуг-гардашлыг-меһрибан-сәмими (әлагәләр) "...Бә'зи гүввәләр Түркијә илә Азәрбајҹан арасында достлуг вә гардашлыг әлагәләринә, халгларымыз арасындакы меһрибан вә сәмими әлагәләрә өз шәхси мәгсәдләри үчүн мүәјјән гәдәр зәрәр вурмаға чалышырлар..." [1,355].

...Јахшысы-сәмәрәлиси-үстүнү. "Тәәссүф ки, һазырки кечид дөврүндә узун илләр әрзиндә јаранмыш, мөвҹуд олмуш формалар, системләр тәдриҹән дағылмыш, анҹаг бунун јериндә онлардан јахшысы, сәмәрәлиси, үстүнү гурулмамышдыр" [1,167].

Чәкишмәләр - чарпышмалар - интригалар. "Бу парламент системи дөвләтин јашамасына имкан вермәди вә ајры-ајры груплар, партијалар арасында кедән чәкишмәләр, чарпышмалар, интригалар өзү-өзлүјүндә бу дөвләтин адына ләкә вурду" [1,154].

Ағыллы-зәкалы-елмли-зијалы. "Лакин бу принсипләри һәјата кечирмәк үчүн халгын, милләтин габагҹыл гүввәләри, ағыллы, зәкалы, елмли адамлары, зијалы адамлары сијаси мејдана чыхыблар, сијаси, ичтимаи фәалијјәтдә олублар" [1,152].

Ҹошғунлуг-һәјәҹан-нараһатлыг. "Торпаглары горумаг әзми илә јашајан Азәрбајҹан халгынын өз тәзаһүрүнү мејданларда тапан ҹошғунлуғу, һәјәҹаны, нараһатлығы бундан сонра ајры-ајры гүввәләр тәрәфиндән бир јандан сөндүрүлдү, бир јандан да тәзјиг алтына алында" [1,152].

Арзу-истәк, дујғу-һисс. "Биз истәјирик ки, бурада да, Азәрбајҹанда да, бүтүн дүнјада да азәрбајҹанлылар бир олсунлар. Бизим арзумуз, истәјимиз будур. Мән бу дујғуларла, бу һиссләрлә јашајырам" [1,398].

Көмәк-гајғы-мә'нәви дајаг. "Бу бахымдан Түркијәдә јашајан азәрбајҹанлыларын республикамыза көстәрдикләри көмәк, гајғы, мә'нәви дајаг чох өнәмли вә әһәмијјәтлидир" [1,396].

Доғру-дүзкүн-објектив-дәгиг. "Бунларын һамысы мә'лумдур. Күман едирәм ки, тәдгигатчыларымыз, тарихчиләримиз, сијасәтчиләримиз бүтүн бунлара доғру-дүзкүн, објектив, дәгиг тәһлил вә гијмәт верәҹәкләр" [2,549].

Мө'тәбәр-ағыллы-танынмыш-ағсаггал. "Бу просесләр давам едир вә тәәссүф ки, беләә шәраитдә Азәрбајҹанын мө'тәбәр, ағыллы, танынмыш, ағсаггал адамлары бә'зән кәнарда галыблар" [2,549].

Дәјәрли-биликли-савадлы. "Бу ордунун дәјәрли, биликли, савадлы забит һеј'әти олмалыдыр, һәрби мүтәхәссисләри олмалыдыр, һәрби техникадан истифадә етмәји баҹаран мүтәхәссисләр, әскәрләр, забитләр олмалыдыр" [1,178].

Чалышмаг-чарпышмаг-вурушмаг. "Шүбһәсиз ки, сиз о вахтлар торпағы горумаг, халгы хилас етмәк үчүн чох ишләр көрмүсүнүз, чалышмысыныз, чарпышмысыныз, вурушмусунуз..." [31].

Гүдрәт-ҹәсарәт-сәриштә. "Бу бөһранын гаршысыны алмаг үчүн дөвләтдә вә дөвләт башчыларында гүдрәт, ҹәсарәт, сәриштә чатмады" [2,550].

Сәрвәтләнмәк-зәнкинләшмәк-ганунсуз пул (имкан) әлә кечирмәк. "Бу, анҹаг өз шәхси мә'нафеләри, јә'ни ганунсуз

олараг сәрвәтләнмәк, зәнкинләшмәк, ганунсуз пул, имкан әлә кечирмәк мәгсәди дашыјырды" [2,550].

Әдаләтсизлик-һагсызлыг-вичдансызлыг. "Мән сизә ачығыны дејәчәјәм, о илләрдә Москвада ишләјәркән бүтүн бу әдаләтсизликләри, һагсызлыглары, вичдансызлаглары көрдүкдә чох әзаб чәкирдим".

Билики-тәчрүбәли-сәриштәли. "Өтән илләр вә онилликләр әрзиндә республикамызда дөвләт идарәетмә, игтисадијјат, елм, мәдәнијјәт вә сосиал саһәләрдә кифајәт гәдәр биликли, тәчрүбәли, сәриштәли, јүксәк мәдәнијјәтә малик кадрлар һазырланмышдыр" [3,444].

Һөрмәт-еһтирам-миннәтдарлыг. "...Азәрбајчан Республикасынын бүтүн вәтәндашларына өз һөрмәт вә еһтирамымы, дәрин миннәтдарлығымы билдирирәм" [1,201].

Раһат-сакит-әмин-аманлыг. "Она көрә дә Аәрбајчан Республикасынын мүһарибә шәраитиндән чыхмасы, вәтәндашлар үчүн раһат, сакит, әмин-аманлыг шәраити јарадылмасы гаршымызда дуран әсас вәзифәдир". [1,202].

Гәһрәманлыг-чәсурлуг-мәтанәт. "Бу дөвр Азәрбајчан халгынын гәһрәманлығыны, чәсурлуғуну, мәтанәтини әкс етдирән вә милли мәнлијини, торпагларыны горумасы илә әлагәдар олан дөврдүр" [2,183].

Миннәтдарлыг-һөрмәт-мәһәббәт. "Мәнә көстәрилән бу бөјүк е'тимада көрә Аәрбајчан вәтәндашларына, Азәрбајчан халгына бир даһа дәрин миннәтдарлығымы, һөрмәтими, мәһәббәтими билдирирәм..." [1,207].

Намус-шәрәф-гејрәт. "Лакин биз нә гәдәр мүбаризә апарсаг да, - мән буну өз һәјат тәчрүбәмә әсасән дејирәм, - әкәр инсанларын мә'нәвијјатында дәјишиклик олмаса, позулмуш мә'нәвијјат бәрпа едилмәсә, инсанларда вәтәнпәрвәрлик, намус, шәрәф, гејрәт һисси баш галдырмаса, биз һеч нә едә билмәрик" [1,235].

Ағыллы-камаллы, *һәмрә'јлик-бирлик*. "Бу *ағыр* күндә сизи ағыллы, камаллы олмаға, һәмрә'јлијә вә бирлијә чағырырам".

Вурушмаг-дөјүшмәк-шәһид олмаг. "Сизин университети, бүтүн али мәктәбләримизи битирәнләрин бир гисми вурушмуш, дөјүшмүш, торпагларымызын горунмасы јолунда шәһид олмушдур" [2,546].

Күчлү-гүдрәтли-мөһкәм. "Бизим күчлү ордумуз олмалыдыр. ...Бизим гүдрәтли, мөһкәм ордумуз олмалыдыр" [2,84].

Јаланчы-бөһтанчы-халгын бејнини зәһәрләјән. "Амма бири вар ки, сијаси мүхалифәт әдаләтли олсун, бири дә вар ки, бөһтанчы, јаланчы, халгын бејнини зәһәрләјән мүхалифәт" [2,530].

Дујғу-фикир-истәк. "Бунларын һамысы халгын өзүндән, онун үрәјиндән кәлән дујғулар иди, фикирләр иди, истәкләр иди. Онда халг ојанырды, ајаға галхырды" [1,194].

Ағыр-чәтин (дөвр). "Ондан сонракы илләр мәндән өтрү ағыр, чәтин дөвр олмушдур" [1,162].

Фикир-арзу. "Она көрә дә һеч вахт јенидән Азәрбајчанда дөвләт вәзифәси тутмаг фикриндә вә арзусунда олмамышам" [1,163].

Ағыллы-сәриштәли. "Республикамызын мүстәгиллијини мөһкәмләтмәк үчүн әсас вәзифәләрдән бири Азәрбајчанын мәнафејини дүнја миғјасында мүдафиә едә билән *ағыллы*, сәриштәли харичи сијасәтин олмасыдыр" [1,205].

Һүгуг-сәлаһијјәт. "Мәним белә бир һүгугум, сәлаһијјәтим варса, ондан истифадә едиб, бу чүр гәрар чыхарырам вә хаһиш едирәм, ону елә бу күн һәјата кечирәсиниз" [1,195].

Достлуг-гардашлыг. "Әмин олун ки, Азәрбајчанла Түркијә арасындакы достлуг вә гардашлыг әлагәләрини даһа да мөһкәмләндирәчәк, инкишаф етдирәчәјик" [1,398].

Ағыллы-дүшүнүлмүш. "Анчаг ејни заманда бу ислаһатлар, хүсусән тәһсил, елм саһәсиндә ислаһатлар чох ағыллы, дүшүнүлмүш шәкилдә һәјата кечирилмәлидир" [2,545].

Шанлы-шәрәфли. "Бир сөзлә, 75 иллик јол шанлы јолдур, шәрәфли јолдур" [2,545].

Фираван-хошбәхт. "Әминәм ки, Азәрбајчан халгы өз мүстәгил дөвләтиндә, өлкәсиндә мадди вә мә'нәви мәнбәләриндән бәһрәләнәрәк фираван вә хошбәхт јашајачагдыр" [2,83].

Горхаглыг-ирадәсизлик. ..."Тәәссүф ки, арамызда еләләри дә вар, халгыны, торпағыны мүдафиә етмәкдән чәкинир, гачырлар, горхаглыг, ирадәсизлик көстәрирләр, өз шәхси

мәнафеләрини милли мәнафедән, халгын, вәтәнин мәнафејиндән үстүн тутурлар" [2,184].

Диггәт-гајғы. "Анчаг кәнчләрә диггәт, гајғы бу күн даhа чох лазымдыр" [2,546].

Мүгәддәс-шәрәфли. "...Азәрбајчанын дөвләт органлары гачгынлара гајғы көстәрмәји, онларын проблемләри илә мәшғул олмағы өзләринин ән мүгәддәс, ән шәрәфли вәзифәси hесаб етмәлидир" [2,507].

Достлуг-меhрибанлыг. "Биз сүлhсевәр сијасәт апарырыг вә истәјирик ки, гоншу дөвләтләрин hамысы илә достлуг, меhрибанлыг әлагәләримиз олсун..." [29].

Севиндирмәк-шадландырмаг. "...Бунлар hамысы мүасирләримизә, кәнчләримизә руh верир, онлары севиндирир, шадландырыр" [28].

Чәсарәт-гејрәт. "...Президент апаратынын гаршысына кәлин. Өз чәсарәтинизлә, гадынлыг гејрәтинизлә бу вәзијјәтдән чыхмаға көмәк един" [2,359-360].

Дујғу-hисс; дөзүм-дәјанәт. "Белә бир шәраитдә, дөврдә бу дујғуларла, hиссләрлә јашамалыјыг. Бу ағыр вәзијјәтдән чыхмаг үчүн халгымыза дөзүм, дәјанәт лазымдыр" [2,83].

Кин-күдурәт-әдавәт. "Бә'зи адамларда бир-биринә гаршы кин-күдурәт, әдавәт, гысганчлыг hиссләри јараныб" [2,85].

Севинч-хошбәхтлик. "Ушагларым мәнә hеч нараhатчылыг кәтирмәјибләр. Әксинә. Һәмишә мәнә севинч, хошбәхтлик кәтириблар" [35].

Гуран-јарадан. "Тарих, инсанлар исә hәмишә гуранлары, јараданлры гијмәтләндирир" [1,162] вә с.

Бүтүн бу нүмунәләрдән көрүндүјү кими, Һ.Әлијевин нитгиндә ишләнилмиш зәнкин синоним чәркәләрин чоху үч сөзлү вә ики сөзлү үслуби синоним чәркәләрдир. Бу синоним чәркәләрин чоху адлар әсасында јаранмышдыр. Фе'ли синоним чәркәләр адлара, исим вә сифәт бирләшмәләринә нисбәтән азлыг тәшкил едир. Синоним чәркәләрин бә'зисинә бир чох hалларда фразеоложи бирләшмә дә гошулур.

***

ФРАЗЕОЛОЖИ БИРЛӘШМӘЛӘР

Һејдәр Әлијевин нитгинин зәнкин вә рәнкарәнк олмасынын әсас амилләриндән бири дә онун дилимизин фразеоложи бирләшмәләриндән мәгсәдәујғун шәкилдә истифадә етмәсидир. Фразеоложи бирләшмәләр дилимизин милли руhуну, әлванлығыны, ифадәли вә образлы олмасыны әкс етдирән лексик ваhидләрдир. Һ.Әлијев дилимизин бу милли ифадәләриндән өзүнүн фәрди нитг үслубуна мүвафиг шәкилдә истифадә едәрәк биринчи нөвбәдә нитгин образлылығыны вә ифадәлилијини тә'мин едир. Һ.Әлијевин чыхышларынын, нитгләринин, мүсаhибә вә бәјанатларынын дил вә үслуб бахымындан тәhлили көстәрир ки, онун нитгләринин мөвзусундан асылы олмајараг фразеоложи зәнкинлик бу нитгләрин әсас кејфијјәтләриндән биридир.

Һ.Әлијевин 1996-чы ил јанварын 31-дә Академија рәhбәрлији, hәгиги вә мүхбир үзвләри, ЕА институтларынын директорлары, апарычы алимләри илә көрүшүндәки чыхышында ишләтдији фразеоложи бирләшмәләрә, мараг үчүн, статистик нәзәр салдыгда ајдын олду ки, hәчмчә чох да бөјүк олмајан бу чыхышда алтмышдан чох фразеоложи бирләшмә ишләнмишдир. Бунлардан бә'зиси (баш вермәк, фәхр етмәк, әлдә етмәк, гаршысыны алмаг, гарант вермәк, нәзәрдә тутмаг, јол вермәк вә с.) бир нечә дәфә ишләнилмишдир.

Үмумијјәтлә, Һ.Әлијевин нитгиндә "мәмнун олмаг", "тәшәккүр етмәк", "миннәтдар олмаг", "мүрачиәт етмәк", "тәбрик етмәк", "тә'сир көстәрмәк", "мәс'улијјәт дашымаг", "тәдбир көрмәк", "хидмәт етмәк", "hөрмәт, еhтирам билдирмәк", "јол көстәрмәк", "сәлаhијјәт вермәк", "ашкара чыхармаг", "бәраәт газандырмаг", "төhфәләр вермәк", "мүнасибәт доғурмаг", "гаршысыны алмаг", "hиссијјата гапылмаг", "ајаға галхмаг" (сәфәрбәр олмаг), "баш әјмәк" (шәhидләрин руhу гаршысында), "дидәркин дүшмәк", "башсағлығы вермәк", "гајғы көстәрмәк" вә с. бу типли фразеоложи бирләшмәләрин ишләнилмәси даhа сәчијјәвидир. Бу да онун натиглик сәнәтинин рәсми, сијаси саhәси илә бағлыдыр. Һ.Әлијевин нитгиндә ишләнилмиш фразеоложи бирләшмәләр әдәби дилин функсионал үслубларына

мәнсублуғуна көрә мүхтәлифдир. Онун нитгләриндә бәдии фразеолокија, ичтимаи-сијаси, публисистик фразеолокија, мәишәт фразеолокијасы, данышыг дили фразеолокијасы *синтетик шәкилдә ишләдилир. Мүәллифин аналитик* вә гејри-ади тәфәккүрүнүн мәһсулу олан бу бирләшмәләр онун нитгиндә бир бүтөвлүк тәшкил едир вә бир-бирини тамамлајыр. Мәсәлән, "үзүнү гара булудлар тутмаг" фразеоложи бирләшмәсини мүәллифин нечә вә һансы мәгсәдлә ишләтдијинә диггәт верәк. "Бурада мәндән сорушдулар ки, Нахчыванда чыхышларымын бириндә ишләтдијим "Азәрбајчанын үзүнү гара булудлар тутуб" ифадәси илә нә демәк истәјирәм. "Гара булудлар" дејәндә мән Ермәнистан Республикасында гејри-гануни јаранмыш вә фәалијјәт көстәрән силаһлы дәстәләри, Азәрбајчан халгы һаггында Москвада вә өлкәнин дикәр шәһәрләриндә пис фикир *јараданлары нәзәрдә тутурам. Онлар белә рә'ј јарадырлар* ки, куја ермәниләр һаглыдырлар. Бу исә ағ јаландыр" [3,43]. Јахуд башга бир мисал. Натигин о вахт Азәрбајчанын дүшдүјү ағыр вәзијјәти көстәрәркән вә ону бу бәладан хилас етмәк үчүн бирлијә чағыраркән ишләтдији "ган ичиндә", "буланыг су" бирләшмәләри нитгә хүсуси образлылыг вермишдир: "Анчаг һамымыз кәрәк биләк ки, инди Азәрбајчан Республикасы ган ичиндәдир" [1,150].

"Һеч дә бу фикирдә дејиләм ки, Азәрбајчаны бүрүмүш буланыг су инди артыг дурулуб, јох, бу су һәлә чох буланыгдыр. Бәли, һамымызын күчү илә кәрәк бу палчыгдан, буланыг судан чыхаг, тәмизләнәк" [1,149]. 1994-чү *ил октјабрын 16-да Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллији* күнү мүнасибәтилә Һ.Әлијевин халгымыза тәбрикиндән вердијимиз ашағыдакы чүмләләрдә фразеоложи бирләшмәләрин нитгдә јаратдығы образлылыг, експрессивлик ајдынча һисс едилир: "...Әминәм ки, талејинә дүшмүш ағры-ачылара, әзаб-әзијјәтә мәтанәтлә синә кәрән, үз-үзә кәлдији чәтинликләри чәсарәтлә дәф едән халгымызын полад ирадәсини *нә дүшмән һәдә-горхусу, нә дә нанкор өвладларынын* бәд әмәлләри сарсыда билмәз. Гуруб-јаратмаг ешги, гәләбә әзми илә јашајан вә дөјүшән инсанларын сарсылмаз инамы

гаршысында һеч бир гүввә дура билмәз. Буну һамы билмәлидир.

Гәләбәмизин јахынлашмасы, мүстәгиллијимизин реаллашмасы вә халгымызын бу тарихи сынагдан шәрәфлә чыхмасы үчүн милли бирлијимиз, вәтәндаш һәмрә'јлији бу күн һәмишәкиндән даһа вачибдир" [2, 389].

Бурада, кичик бир мәтндә ишләнилмиш, "талејинә дүшмәк", "синә кәрмәк", "үз-үзә кәлмәк", "полад ирадә", "гуруб-јаратмаг ешги", "тарихи сынагдан шәрәфлә чыхмаг" кими ифадәләр нитгин тә'сирини, емосионаллығыны, бүтөвлүкдә онун үнсијјәт еффектини хејли артырмышдыр.

Һ.Әлијев 1990-чы илин фачиәли 20 јанвар дәһшәтләриндән данышаркән халгымыза гаршы төрәдилән чинајәтләри *"онун синәсинә сүнкү санчылыб"* фразеоложи бирләшмәси илә даһа тә'сирли шәкилдә, үрәк ағрысы илә ифадә едир: "һәмин күн, јә'ни јанварын 20-нә кечән кечә Азәрбајчан халгына гаршы һәрби, сијаси, мә'нәви тәчавүз едилиб, онун синәсинә сүнкү санчылыб, халгымызы әзмәк, тапдаламаг, онун мәнлијини тәһгир етмәк үчүн дәһшәтли чинајәтләр төрәдилиб" [1,338]; "Халгымыз ајаға галхмалы, дирчәлмәлидир" [1,332]. "...О Ганлы јанвар күнү халгымыз өз әзиз вәтәндашларыны итирсә дә, өз намусуну, шәрәфини горуја билмишдир" [1,338]. Сонракы чүмләләрдә исә "ајаға галхмаг", "вәтәндашларыны итирмәк", "намусуну, шәрәфини горумаг" фразеоложи бирләшмәләри мүәллифин *чағырыш вә милли гүрур һиссләринин ифадәси* үчүн чох дүзкүн сечилмишдир.

Үмумијјәтлә, Һејдәр Әлијевин нитгләриндә, чыхышларында, мә'рузәләриндә чох аз чүмлә тапмаг олар ки, орада фразеоложи бирләшмә ишләнилмәмиш олсун. Мүшаһидәләр көстәрди ки, Һ.Әлијев нитгинин фразеолокијасынын ајрыча тәдгиги, онун фразеоложи лүғәтинин тәртиби дилчилијимиз, хүсусилә лексикографијамыз үчүн фајдалы бир иш оларды. Зәннимизчә, натигин дилимизин лүғәт тәркибини, хүсусилә онун милли руһуну тәшкил едән фразеолокијасыны белә дәриндән билмәси Һ.Әлијевин милләт, халг севкисинин, һүдудсузлуғу илә бағлыдыр. Нәриман Нәриманов вахтилә дејирди ки, *"милләтин дилини билмәмиш онун дәрдинә*

дава етмәк чәтиндир". Бу күн хиласкарлыг гүдрәти дә, дил, *милләт мәһәббәти дә* Азәрбајчан халгынын *үмиди, пәнаһы,* Н.Нәримановларын лајигли, гәдирбилән хәләфи Һ.Әлијевин шәхсиндә бирләшмишдир. Бу мәһәббәт ана сүдү, ана лајласы васитәсилә, ган јаддашы илә онун гәлбинә һопмушдур. Һ.Әлијев Вәтән, халг севкили сәләфләримиздән, милли дәјәрләримиздән гидаланмыш, бәһрәләнмишдир.

Һ.Әлијевин нитгиндә ишләнилмиш фразеоложи бирләшмәләрин әксәријјәти синоним чәркәләр шәклиндәдир. Бу синоним бирләшмәләрдән ејни чүмләдә истифадә едилир вә бунлар әсасән мәтни синонимлик маһијјәти кәсб едир. Онун чыхышларында, нитгләриндә, бәјанат вә мүсаһибәләриндә, мәктубларында мүшаһидә етдијимиз фразеоложи бирләшмәләрин зәнкинлијини әјани шәкилдә көрмәк үчүн бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк:

Шәһид олмаг - чанларыны гурбан вермәк. "...Азәрбајчан халгы әсрләр боју торпағыны горудуғу кими, инди дә Азәрбајчанын гејрәтли, намуслу, чәсарәтли оғуллары Вәтәнини горујараг шәһид олурлар, чанларыны гурбан верирләр" [26].

Һөрмәт газанмаг - еһтирам газанмаг. "...Бүтүн дүнјада Зија Бүнјадов өз елми објективлији илә, елми билији илә, елми әсәрләри илә бөјүк һөрмәт вә еһтирам газанмышды вә бурада да гәһрәманлығыны көстәрирди" [27].

Гәлбинә чатмаг-бејнини фәтһ етмәк - тә'сири алтына салмаг. "Сәмәд Вурғун ше'ринин бөјүклүјү, ејни заманда көзәллији ондан ибарәтдир ки, онун һәр кәлмәси, һәр сәтри һәр бир азәрбајчанлынын гәлбинә чатырды, онун бејнини фәтһ едирди, ону өз тә'сири алтына салырды" [28].

Әгидәсинә хидмәт етмәк - әгидәсинә садиг галмаг. "Сәмәд Вурғун комсомола һәср етдији поемасында да, Коммунист Партијасына һәср етдији "Заманын бајрагдары" поемасында да өз әгидәсинә хидмәт едиб, өз әгидәсинә садиг галыбдыр" [28].

Имтаһандан чыхмаг-ирадәси гырылмамаг-әгидәсиндән дөнмәмәк. "Анчаг бу ағыр, чәтин дөврдән, имтаһанлардан да чыхдым, ирадәм гырылмады, әгидәмдән дөнмәдим" [1,162].

Јол ачмаг - е'тимад көстәрмәк. "Азәрбајчан халгы мәни бөјүдүб, кениш ичтимаи-сијаси фәалијјәтлә мәшғул олмағым үчүн јол ачмыш, узун илләр мәнә бөјүк е'тимад көстәрмишдир" [1,162].

Шәһид олмаг-чанларындан кечмәк. "Онларын бөјүк бир һиссәси торпагларымызы ермәни ишғалчыларындан горумаг үчүн, ишғал олунмуш әразиләримизи азад етмәк үчүн чәбһәләрдә вурушур, шәһид олур, мүстәгил Азәрбајчан әрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк, мүстәгиллијини мөһкәмләндирмәк үчүн чанларындан кечирләр" [1,355].

Зәрәр вурмаға чалышмаг - ләкәләмәјә чан атмаг. "Тәәссүфләр олсун ки, бә'зи гүввәләр Түркијә илә Азәрбајчан арасында достлуг вә гардашлыг әлагәләринә, халгларымыз арасындакы меһрибан вә сәмими әлагәләрә өз шәхси мәгсәдләри үчүн мүәјјән гәдәр зәрәр вурмаға чалышыр вә чүрбәчүр шајиәләрлә, мүхтәлиф бөһтанларла бу әлагәләри ләкәләмәјә чан атырлар" [1,355].

Һамар јол-дүз јол. "...Кәрәк елә едәк ки, мүстәгил дөвләтимиз кәләчәкдә һамар јолла, дүз јолла кедә билсин, кәнчләримизин гаршысында дашлар-гајалар олмасын" [1,167-168].

Гамәтини дүзәлтмәк-ајаға галхмаг-күчүнү бирләшдирмәк. "Азәрбајчан халгы өз гамәтини дүзәлдәчәк, ајаға галхачаг, күчүнү бирләшдирәчәк, мүасир ордусуну јарадачаг вә мүстәгил дөвләтини, өз әразисини бундан сонра көз бәбәји кими горујачагдыр" [1,203-204].

Шәһид олмаг-чанындан кечмәк-һәјатларыны гурбан вермәк. "Кәлин, торпагларымызы, вәтәнимизи горујараг шәһид олмуш, чанларындан кечмиш, һәјатларыны гурбан вермиш һәмвәтәнләримизин хатирәсини бир дәгигәлик сүкутла јад едәк" [1,179].

Бел бағламаг-күвәнмәк - е'тибар етмәк. "АТӘМ-ин имканларына чох бел бағлајырыг, күвәнирик, АТӘМ-ин Минск групунун фәалијјәтинә чох е'тибар едирик" [1,180].

Әлил олмаг-хәсарәт алмаг. "Анчаг бүтүн бунлара бахмајараг, шәһид аиләләринә, Вәтәни мүдафиә едәркән әлил олмуш, хәсарәт алмыш адамлара, ордумуза хүсуси гајғы көстәрилмәлидир" [2,185].

Дәрк етмәк-баша дүшмәк. "Сиз кәрәк буну биләсиниз, дәрк едәсиниз вә дүзкүн баша дүшәсиниз" [2,524].

Габаға дүшмәк-тәшәббүс көстәрмәк. "Дүздүр, сиз габаға дүшмүшдүнүз, тәшәббүс көстәрирдиниз, бу саһәдә фәдакарлыг, чәфакешлик едирдиниз" [2,525].

Таныш олмаг-фикирләри мәнимсәмәк-рәһбәр тутмаг. "Әкәр биз бу тарихи јахшы тәһлил едә билсәк, кәнчләримиз онунла јахшы таныш олсалар, адларыны чәкдијим шәхсләрин вә јүзләрлә башгаларынын әсәрләриндән мә'нәвијјата даир фикирләри мәнимсәсәләр, һәјатларында рәһбәр тутсалар, Азәрбајчан халгы дүз јолла кедәчәкдир" [1,175].

Намусуну-гејрәтини көстәрмәк - мәнликләрини горумаг. "Мән кәнчәлиләрә үмид бәсләјирәм, онлара инанырам вә күман едирәм ки, кәнчәлиләр өзләринин намусуну, гејрәтини көстәрәчәкләр, мәнликләрини горујачаглар вә баш вермиш бу һадисәнин өһдәсиндән кәләчәкләр" [2,359].

Һејдәр Әлијев нитгиндә фразеоложи бирләшмәләр, әсасән, ашағыдакы мәгсәдләр үчүн ишләдилмишдир.

1. Милли бирлијә, милли ојанышa, азадлыға, һәмрә'јлијә, мәдәнијјәтә чағырыш мәгсәдилә ишләнән фразеоложи бирләшмәләр.

Бир-биринин әлиндән тутмаг. "Биз нә гәдәр бир олсаг, бир-биримизин әлләриндән нә гәдәр мөһкәм тутсаг, бир-биримизә нә гәдәр јахын олсаг, мүстәгил Азәрбајчанын јашамасына о гәдәр чох наил олачаг, халгымыз онун башына кәлән букүнкү бәлалардан хилас олачаг, торпагларымыз Ермәнистанын ишғалындан азад олачаг" [2, 85].

Ајаға галхмаг. "Ајры-ајры дүшмән гүввәләр, силаһлы гүввәләр дөвләт чеврилишинә башламышлар. Она көрә дә нә гәдәр кеч олса да, чәтин олса да, мән сизи ајаға галхмаға дә'вәт едирәм. Әзиз бакылылар, әзиз Бакы сакинләри! Сизин һамынызы бизим бу кәрәкли ишимизә гошулмаға чағырырам" [2,358].

Һәјатыны гурбан вермәк. "Әкәр Һүсејн Әрәблински о дөврдә бөјүк театр, мәдәнијјәт хадими кими фәалијјәт көстәрәрәк бу јолда өз һәјатыны гурбан вермишсә, инди мәдәнијјәт хадимләри нә үчүн һәјәчан тәбили чалмырлар ки, мәдәнијјәтимиз батыр, дағылыр" [1,160-161].

Садиг галмаг. "...Үмидвар олдуғуму билдирмәк истәјирәм ки, Азәрбајчанын кәнчләри аталарынын, бабаларынын адәт-ән'әнәләринә, онларын кечдији јола садиг галачаглар" [2,546].

Бир һәдәфә вурмаг. "Бунун үчүн һамы бирләшмәли, Азәрбајчан халгынын күчү бир јерә топланмалы, һамы бир һәдәфә вурмалыдыр" [1,149].

Милли ојаныш, милли дирчәлиш. "Лакин Зија Бүнјадов бизим үчүн чох вачиб олан бу милли ојаныш, милли дирчәлиш һиссләринин инкишаф етмәсинә бир тәрәфдән өз әсәрләри илә, дикәр тәрәфдән исә мәһз ичтимаи-сијаси фәалијјәти илә хидмәт етмишдир" [27].

Милли азадлығын чүчәрмәси-бој атмасы. "Она көрә дә о илләрдә милли азадлыг һәрәкатынын чүчәрмәсиндә, бој атмасында, инкишаф етмәсиндә Зија Бүнјадовун әсәрләринин бөјүк тә'сири, бөјүк хидмәти вар" [27].

Вәтәндаш бирлијинә, вәтәндаш һәмрә'јлијинә, милли һәмрә'јлијә дә'вәт етмәк. "Она көрә мән сизи, бир президент кими бүтүн халгы да вәтәндаш бирлијинә, вәтәндаш һәмрә'јлијинә, милли һәмрә'јлијә дә'вәт едирәм" [2,529].

2. Азәрбајчан халгынын гәһрәманлығыны, чәсурлуғуну, икидлијини, шүчаәтини вә башга кејфијјәтләрини көстәрмәк вә бу һагда данышмаг мәгамларында ишләдилән фразеоложи бирләшмәләр.

Намусуну, шәрәфини горумаг. "Билдирирди ки, Азәрбајчан халгы өз намусуну, шәрәфини горуја билән, милли азадлыға наил олмаг, торпагларыны горумаг истәјән халгдыр" [1,174].

Шүчаәт көстәрмәк. "1945-чи илдә бу академијаны јарадан адамлар, Азәрбајчанын бөјүк алимләри чох бөјүк шүчаәт көстәрмишләр" [1,161].

"Мән јенә дә дејирәм: Мәммәдәмин Рәсулзадә вә онунла бәрабәр Азәрбајчан Республикасынын бөјүк шәхсијјәтләри XX әсрин әввәлиндә вә хүсусән 1918-чи илдә, Азәрбајчан Демократик Республикасы гураркән бөјүк шүчаәт көстәрмишләр, бөјүк иш көрмүшләр" [1,156].

Гүрурлу олмаг. “Халгымыз һәмишә гүрурлу олмушдур. Бу күн дә гүрурлу олмалыјыг ки, халгымызын Таһир Һәсәнов кими гәһрәманлары минләрлә, он минләрләдир” [2,186].

Сынагдан чыхмаг, имтаһандан чыхмаг, талејинин саһиби олмаг. “Шүбһә етмәјин ки, Азәрбајчан халгы бу ағыр сынагдан да чыхачаг, өз торпагларыны азад едәчәк, өз мүстәгиллијини горујуб сахлајачаг, халгымыз өзүнүн бүтүн әразисиндә өз талејинин саһиби олачагдыр” [1,395].

“Халгымыз әсрләр боју чох имтаһандан, чох сынагдан чыхмышдыр” [1,510].

Чәсарәт, гәһрәманлыг көстәрмәк. “Онларын чоху дөјүшәрәк, чәсарәт, гәһрәманлыг көстәрәрәк, халгына, торпағына сәдагәтли олараг дүнјасыны тәрк едиб” [26].

Рәшадәт көстәрмәк. “Икинчи дүнја мүһарибәсиндә иштирак едиб, алман фашизминин гаршысыны алмагда рәшадәт көстәрәрәк јүксәк адлар аланлары, һәмвәтәнләримизи, Совет Иттифагы Гәһрәманы адына лајиг көрүлән инсанлары һәмишә јүксәк гијмәтләндирмишик” [27].

Из гојмаг-тарихдә галмаг-гәлбимиздә јашамаг. “Таһир Һәсәнов 23 иллик өмүр сүрсә дә, һәјатымызда бөјүк из гојмушдур. ...Шүбһәсиз ки, белә гәһрәманлыг Азәрбајчан торпагларынын мүдафиәси салнамәсиндә хүсуси јер тутачаг вә Таһир Һәсәновун ады тарихимиздә галачаг, гәлбимиздә јашајачагдыр” [2,183-184].

Гәһрәманлыг көстәрмәк. “Икинчи дүнја мүһарибәси, Вәтән мүһарибәси башлајан кими ордуја кедиб, мүһарибәнин әввәлиндән сонуна гәдәр чәбһәдә олуб, дөјүшүб гәһрәманлыг көстәрибдир. Чох јүксәк гәһрәманлыг көстәрибдир” [27].

Фыртынадан чыхмаг, фыртынаја таб кәтирмәк. “Сиз артыг бу фыртыналардан чыхмысыныз. ...Сиз артыг бу фыртыналара таб кәтириб саһилә чыхмысыныз, бәркимисиниз, ајаг үстә мөһкәм дајанырсыныз” [2,527].

3. Азәрбајчан Республикасынын мүстәгиллији вә халгын инкишафы һаггында сөз демәк мәгамларында ишләнән фразеоложи бирләшмәләр.

Дүнјаја ачылмаг. “Анчаг инди биз дүнјаја ачылдыг, бизим алимләримиз, университетин мүәллимләри, профессорлары дүнјанын бир чох өлкәләринә кетдиләр, кәлдидәр” [2,545].

Гапылары дүнјанын үзүнә ачылмаг. “...Бәјан етмишик вә бу күн дә бәјан едирәм ки, Азәрбајчанын гапылары бүтүн дүнјанын үзүнә харичи сәрмајәләр үчүн ачыгдыр” [36].

Дүнјаја чар чәкмәк. “1973-чү илдә биз бүтүн дүнјаја чар чәкдик вә бөјүк ифтихар һисси илә Шәргдә илк мүсәлман театрынын јүз иллијини гејд етдик” [1,160].

Мүстәгиллији горумаг. “Али Советин сәдри кими Азәрбајчан халгынын тарихи наилијјәти олан Азәрбајчан Республикасынын дөвләт мүстәгиллијини горумағы, мөһкәмләндирмәји, инкишаф етдирмәји өзүм үчүн ән әсас вәзифәләрдән бири һесаб едирәм” [1,9].

Өмрүнү һәср етмәк. “Бу саһәдә мән даим чалышачағам вә һеч кәсин шүбһәси олмасын ки, өмрүмүн бундан сонракы һиссәсини һарда олурса-олсун, јалныз вә јалныз Азәрбајчан Республикасынын мүстәгил дөвләт кими инкишаф етмәсинә һәср едәчәјәм” [1,9].

Үзәринә көтүрмәк, әлиндән кәләни етмәк. “Бу вәзифәни үзәримә көтүрәрәк өз мәс’улијјәтими анлајырам вә бунларын һамысыны рәһбәр тутараг әлимдән кәләни едәчәјәм” [1,9].

Әлдә сахламаг. “Она көрә дә инди, мүһарибә кетдији бир дөврдә Азәрбајчанын мүстәгиллијини әлдә сахламаг асан бир иш дејилдир” [1,395].

Әлдә етмәк. “Чалышырыг ки, мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра Өзбәкистанла Азәрбајчан арасында дипломатик мүнасибәтләр, дөвләтләрарасы сых мүнасибәтләр јарадаг” [33].

4. Вәтәнимизин, торпагларымызын горунмасы илә әлагәдар ишләдилән фразеоложи бирләшмәләр.

Јол вермәмәк. “Анчаг мән Азәрбајчанын рәһбәри кими Ермәнистанын Дағлыг Гарабағын ишләринә гарышмасына јол вермирдим. Вә буну бир вәтәндаш, бир азәрбајчанлы кими өз борчум билирдим” [3,82].

Зәрбә вурмаг. “Белә бир заманда, белә күнләрдә чинајәткар дәстәләрин, чинајәткар груплары - бу фүрсәтләрдән өз шәхси мәнафеләри үчүн истифадә етмәк истә-

јәнләрин фәалијјәти Азәрбајчана чох зәрбәләр вурубдур. Бу, бәлкә дә ермәни ишғалчыларынын вурдуғу зәрбәләр кими зәрбәләрдир" [2,549].

Көз бәбәји кими горумаг. "Азәрбајчан халгы ...өз әразисини бундан сонра көз бәбәји кими горујачагдыр" [1,204].

Ганы јердә галмамаг. "Мән бу күн бәјан едирәм ки, шәһидләримизин ганы јердә галмајачаг, онларын хатирәси гәлбимиздә әбәди јашајачаг, кәнчләримиз вә кәләчәк нәсилләр онларын гәһрәманлыгларындан нүмунә көтүрәчәкләр" [1,203].

Әлдән кетмәк. "Бир мүддәт бир нечә сәһв бурахылыб. Мәсәлән, 1988-чи илин март ајында ...Гарабағын әлдән кетмәси үчүн биринчи аддымы атыблар" [3,81].

Әлдән чыхмаг. "...Ән биринчи кобуд аддым, Азәрбајчана хәјанәт бу иди. Дғлыг Гарабағын әлдән чыхмасына јол орада ачылды" [3,82].

...Кешијиндә дајанмаг. "Бир гисми һазырда орду сыраларында, торпагларымызын кешијиндә дајанмышдыр, мүстәгиллијимизи, Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү горујурлар, Азәрбајчаны ермәни ишғалчыларындан горујурлар" [2,546].

Мәнлијини, шәрәфини горумаг. "О вахтдан Азәрбајчан халгы бу дәһшәтли һадисәјә көрә даим нараһатлыг һисси кечирир вә әразисини, торпагларыны горумаг, өз мәнлијини, шәрәфини горумаг әзминдә олубдур" [2,548].

5. Халга вә Вәтәнә мәһәббәт, инсанлара гајғы һиссләринин ифадәси илә әлагәдар ишләнилмиш фразеоложи бирләшмәләр.

Үстүн тутмаг. "Анчаг кәлин, вәтәндашлыг һиссини, бизим үмуммилли һиссимизи һәр шејдән үстүн тутаг" [2,563].

Кешијиндә дурмаг. "Рәһбәрлијин кәрәк ирадәси олсун, ИРАДӘ! Кәрәк һәр бир рәһбәр адам белә һесаб етсин ки, онун борчу халгынын, өз торпағынын, рәһбәрлик етдији вилајәтин, республиканын мүгәддәслијинин кешијиндә дурмагдыр" [3,36].

Гајғы көстәрмәк. "Чүнки о фачиәли, ағыр шәраитдә сизин чәсарәтли, әдаләтли сөзләриниз Вәтәнә, халга, милләтимизә нә гәдәр бөјүк гајғы көстәрмәјинизи сүбут едир. Она көрә дә мән чох мәмнунам" [31].

Мә'нәви гајғы көстәрмәк. "...Шәһид аиләләринин проблемләри илә јанашы, онлара даим мә'нәви гајғы да көстәрилмәли, бу аиләләр һөрмәт вә еһтирамла әһатә олунмалыдырлар" [2,185].

Хидмәт көстәрмәк. "Азәрбајчан Республикасынын мүстәгил бир дөвләт кими јашамасы үчүн өз хидмәтләрини көстәрәчәкләр" [2,546].

Гәлби, үрәји Вәтәнлә, халгла... бағлы олмаг. "Чүнки узун мүддәт белә бир имкандан мәһрум олмушдум. Јалныз гәлбим, үрәјим һәмишә Вәтәнлә, халгымла вә халгымызын габагчыл дәстәси олан зијалыларла, онларын јарадычылығы, ишләри илә бағлы олмушдур" [1,148].

Диггәт јетирмәк, јол вермәмәк. "Чәтинликләр нә гәдәр чох олса да, мәдәнијјәтә, мәдәни ирсимизә, мә'нәвијјата даим хүсуси диггәт јетирмәли вә бу саһәләрин кери галмасына јол вермәмәлијик" [2,91].

Үрәји јанмаг. "Бунлар һамысы мәнә мә'лумдур вә күман едирәм ки, Азәрбајчана үрәји јанан вә Азәрбајчанда кедән просесләрә диггәт едән инсанлара да, хүсусән, бу салонда оланларын әксәријјәтинә дә мә'лумдур" [2,551].

Сыхынты кечирмәк. "Она көрә дә һәјатымызын бу кечид дөврүндә, ағыр дөврүндә, мә'нәвијјатымызын мүәјјән дәрәчәдә сыхынты кечирдији дөврдә белә бир јубилејин тәшкили һәјатымызы зәнкинләшдирәчәкдир" [2,92].

6. Өјүд, нәсиһәт вермәк, дүзкүн јола чағырмаг вә ислаһ етмәк мәгсәдилә ишләдилән фразеоложи бирләшмәләр.

Ағылларыны башларына јығмаг, һәрәкәтләриндән әл чәкмәк. "Она көрә дә мән бу күн, бу дәгигә, кечәнин бу вахтында биринчи нөвбәдә... хүсуси тә'јинатлы полисләрә бир даһа мүрачиәт едирәм. Мүрачиәт едирәм ки, онлар ағылларыны башларына јығсынлар, һәрәкәтләриндән әл чәксинләр. Билсинләр ки, Азәрбајчан халгы гаршысында нә гәдәр тарихи мәс'улијјәт дашыјырлар" [2,357].

Доғру јол көстәрмәк - мәсләһәт вермәк. "Она көрә дә, онлара бир даһа сүлһ јолу, доғру јол көстәрирәм, мәсләһәт верир вә тәләб едирәм ки, јаранмыш бу ағыр вәзијјәтдә

өзләринин вәтәнпәрвәрлијини, вәтәндашлығыны баша дүшсүнләр" [2,358].

Бөһтан атмаг - өзүнү ләкәләмәк. "Одур ки, сиз кәлин бу бәрабәр һүгуглар шәраитиндә, конститусија чәрчивәсиндә һәрәкәт един. Бөһтанлар да атмајын. Рәгәмләр кәтириб, онлары шиширтмәкдән, фикир јаратмагдан һеч бир шеј чыхмаз. Бунунла сиз өзүнүз-өзүнүзү ләкәләјирсиниз" [1,195].

...Борчуну јеринә јетирмәк - ...мәс'улијјәтини дәрк етмәк.

"...Бунларын һамысыны тә'мин етмәк үчүн кәрәк һәр бир вәтәндашымыз өз вәтәндашлыг борчуну јеринә јетирсин, өз вәтәндашлыг мәс'улијјәтини дәрк етсин" [2,84].

7. Һөрмәт вә еһтирам билдирмәк мәгсәдилә ишләдилән фразеоложи бирләшмәләр.

Баш әјмәк. "Биз Сәмәд Вурғунун руһу гаршысында баш әјәрәк дејә биләрик: Әзиз шаиримиз, сәнин чанын гәдәрсевдијин Азәрбајчан бу күн азаддыр" [28].

Фәхр етмәк. "Биз Сәмәд Вурғун илә фәхр едирик" [28].

Јад етмәк, баш әјмәк. "Она көрә бүтүн Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан Республикасынын, о чүмләдән онун елминин, тәһсилинин XX әсрдәки тарихи бөјүк һөрмәт вә еһтирама лајиг тарихдир. Биз бу тарихин һәр бир сәһифәсини, һәр вәрәгини һөрмәт вә еһтирамла јад етмәлијик, бу тарихин гаршысында, Азәрбајчан Республикасыны јарадыб, јашадыб, Азәрбајчан елмини, тәһсилини бу сәвијјәјә кәтирән инсанларын һамысынын гаршысында баш әјмәлијик" [2,545].

Миннәтдар олмаг, миннәтдарлыг билдирмәк. "Бу күн биз азад, мүстәгил өлкәмиздә јашајаркән кечмиш нәсилләрә миннәтдар олмалыјыг, биздән габаг јашамыш, јаратмыш инсанлара даим миннәтдарлығымызы билдирмәлијик" [28].

Һөрмәт вә еһтирам билдирмәк. "...Орду сыраларында олан бүтүн кәнчләримизә саламымызы көндәрирәм, онлара һөрмәт вә еһтирамымы билдирирәм" [2,546].

Өмрүнү мәш'әлә чевирмәк - өмрүнү гәтрә-гәтрә әритмәк. "Өмүрләрини мәш'әлә чевириб кәнч нәслин тә'лим тәрбијәсиндә гәтрә-гәтрә әридән профессор вә мүәллим һеј'әтини, Азәрбајчанын сабаһынын е'тибарлы тә'минатчысы олан букүнкү тәләбәләри, гәлбиндә Университет севкисини әбәди јашадан мә'зунлары, республикамызын елм вә маариф хадимләрини, зијалыларыны - белә бир әвәзсиз милли сәрвәтин саһиби олан бүтүн Азәрбајчан халгыны ...үрәкдән тәбрик едир, ишыглы сабаһлар наминә һамыја чансағлығы вә уғурлар диләјирәм" [2,539].

8. Халга, көкә бағлылыгла әлагәдар вә халгын гүдрәтини көстәрмәк үчүн ишләнән фразеоложи бирләшмәләр.

Көкүнү хатырламаг. "Халг кәрәк даим өз көкүнү хатырласын, тарихини өјрәнсин, милли мәдәнијјәтиндән, елминдән һеч вахт ајрылмасын" [2,92].

Төһфәләр вермәк. "...Азәрбајчан халгынын дүнја мәдәнијјәтинә нечә төһфәләр вердијини бир даһа дәрк етмәсинә шәраит јарадачаг" [2,92].

Һөрмәтини галдырмаг. "Нәсими кими надир бир шәхсијјәти дүнја ичтимаијјәтинә, елминә, дүнја мәдәнијјәтинә танытмаг, шүбһәсиз ки, халгымызын һөрмәтини галдырмаг демәкдир" [1,157].

Сынагдан чыхмаг. "Гејд етмәк лазымдыр ки, беш ил әрзиндә кедән мүһарибә нәтичәсиндә Азәрбајчан халгы бөјүк сынаглардан чыхыб, гәләбәнин дә, уғурсузлуғун да нәтичәләрини көрүбдүр" [1,203].

Гурбанлар вермәк. "Бу мүһарибәдә халгымыз бөјүк гурбанлар вермишдир" [16].

Дүнја мигјасына чыхмаг. "Севинирдим ки, нәһајәт, Азәрбајчан Республикасынын, Азәрбајчан халгынын да истеһсал етдији мәһсуллар дүнја мигјасына чыхыб" [1,196].

9. Әмин олмаг, үмид бәсләмәк, инам јаратмаг мәгсәдилә ишләнән фразеоложи бирләшмәләр.

Әмин етмәк. "Мән сизи әмин едә биләрәм ки, Милли Ордумузун сыраларында олан кәнчләрин там әксәријјәти белә әһвал-руһијјә илә, вәтәнпәрвәрлик руһу илә, чәсарәт, гәһрәманлыг руһу илә јашајыр вә хидмәт едир" [2,546].

Үмид бәсләмәк. "Азәрбајчан халгы онлара, јә'ни ордумуза, Милли Орду сыраларында олан кәнчләрә үмид бәсләјир" [2,546].

Әмин олмаг. “Әмин ола биләрсиниз ки, Елмләр Академијасы да, институтлар да фәалијјәт көстәрәчәкләр вә биз буна имкан јарадачағыг. Азәрбајҹан елми инкишаф етмәлидир” [1,162].

Садиг галмаг, ишыг салмаг. “Әминәм ки, Бакы Дөвләт Университети өз зәнкин ән’әнәләринә бундан сонра да садиг галачаг, елм вә тәhсил мә’бәди кими сабаhа узанан јоллара кур ишыг салачагдыр. Она бу јолда уғурлар арзулајырам” [2,539].

...Јолла кетмәк-сәhвләрә јол вермәмәк. “Мән бу арзуларымы сизә билдирирәм вә күман едирәм ки, сиз дә белә дүшүнүрсүнүз, сиз дә мәhз бу јолла кедәчәк вә сәhвләрә јол вермәјәчәксиниз” [2,545].

10. Халга, Вәтәнә, милләтә, дилә лагејдлији, нанкорлуғу тәнгид етмәк мәгсәдилә ишләнилмиш фразеоложи бирләшмәләр.

Тарихә хор бахмаг, тарихә дүшмән чыхмаг. “Азәрбајҹанын маарифләнмәсиндә, Азәрбајҹан халгынын савадланмасында, елмимизин инкишафында, Азәрбајҹан дилинин бу күнкү јүксәк сәвијјәјә кәлиб чатмасында бу дөврүн нә гәдәр бөјүк мә’насы, нә гәдәр бөјүк хидмәти вар. Буну нә позмаг олар, нә дә унутмаг олар. Буну етмәк истәјәнләр тарихинә хор бахан, тарихинә дүшмән чыхан адамлардыр” [2,544].

Өзүнү кәнара чәкмәк. “Кәлин ачыг данышаг. Азәрбајҹанда сијаси өзбашыналыглар олдуғуна көрә кәнҹләрин бир һиссәси өлкәнин бу фәлакәтли вәзијјәтиндә өзүнү кәнара чәкмишдир” [1,176].

Милләти сатмаг - милләтин гајғысына галмамаг, ...мүстәгиллијини горуја билмәмәк. “Бәли, бах, сатгынлыг, милләти сатмаг будур. Шүбһәсиз ки, белә адамлар нә милләтин гајғысына гала, нә дә республикамызын мүстәгиллијини горуја биләрдиләр” [26].

Бөһтан атмаг. “Республиканы бу вәзијјәтә саланлар мә’нәви әзаб чәкмәк әвәзинә, мәс’улијјәт дашымаг әвәзинә чүрбәчүр бөһтанлар атмагла мәшғул олурлар” [1,276].

Араны гарышдырмаг. “Белә бир вәзијјәтдә бир груп орада, бир груп бурада топлашыр ки, араны гарышдырсын” [2,535].

Һејдәр Әлијев өз нитгинин тә’сирли вә образлы олмасы үчүн бәдии ифадә васитәләри, фразеоложи бирләшмәләрлә јанашы, јери кәлдикҹә, аталар сөзләриндән, мүдрик кәламлардан нитгин мөвзусуна вә мәгсәдинә мүвафиг шәкилдә истифадә едир.

Бејнәлхалг Аһыллар күнү мүнасибәтилә ағсаггал вә ағбирчәкләримизә мүрачиәтиндә дејир: “Бабаларымызын тарихин сүзкәчиндән кечән белә бир мүдрик кәламы вар: **"Гибләсиз јердә отур, бөјүксүз јердә отурма"** [1,198].

“Јаман күнүн өмрү аз олар”, “Гара күнүн өмрү аз олар”. Бу аталар сөзләри гачгынлар вә мәҹбури köчкүнләрә мүрачиәтләриндә тез-тез ишләдилир.

“Әзиз бачы-гардашлар! Сизи үрәкдән тәбрик едирәм, һамыныза даhа да дөзүмлү, дәјанәтли олмағы арзулајырам! Әмин олун ки, **јаман күнүн өмрү аз олур.** Биз бу ағыр күнләрдән чыхачағыг вә сиз өз евинизә, доғма торпағыныза гајыдачагсыныз!” [1,483]. Јахуд: “Азәрбајҹан Республикасынын дөвләти гачгынларын вәзијјәтини јахшылашдырмаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјәчәк, **гара күнүн өмрү аз олачагдыр**” [2,506].

Ајағыны јорғанына көрә узат. “Нечә дејәрләр, кәрәк һәрә ајағыны јорғанына көрә узатсын” [2,490].

Һејдәр Әлијев халг дилиндә, халг арасында мөвҹуд олан бир сыра мәсәл вә аталар сөзләрини өз чыхышларында, сөhбәтләриндә јада салыр, аудиторијаја хатырладыр. О, кәнҹ јазычыларла көрүшүндәки сөhбәтиндә дејир: “Азәрбајҹанда бир мәсәл вар, дејир, бәркимәмиш гатығыг. Билмирәм бу сөз ишләнир, јохса јох? Гатығы чаланда бир вар ки, кәрәк о тутсун, бир дә вар ки, бәркисин. Бу сөз халг арасында вар” [37].

Ел күчү-сел күчү. Бу аталар сөзүнү Нахчыванда дөвләт чеврилишинә чәһд көстәрән Халг Ҹәбһәсинин нүмајәндәләринә вердији һәјәҹанлы хәбәрдарлыг бәјанатында ишләтмишдир. “Бәјан етдим ки, гој ҹамаатын ичәрисиндә олан Халг Ҹәбһәсинин нүмајәндәләри кедиб рәhбәрләринә чатдырсынлар ки, әкәр бир саата онлар орадан чыхмасалар, бураја топлашан халг силаhсыз, анчаг өз мә’нәви күчү илә - ел күчү илә, сел күчү илә ҹәбһәчиләри орадан

чыхармаға гадир олачагдыр. Ола билэр ки, бурада тоггушма баш версин. Анчаг бунун башга јолу јохдур, чүнки белә гејри-гануни һәрәкәтләрә биз јол верә билмәрик" [16].

Нечә дејәрләр, јанлыш да бир нахышдыр. Бу аталар сөзүнү 1996-чы ил јанварын 31-дә Академијанын рәһбәрлији, һәгиги вә мүхбир үзвләри, ЕА Институтларынын директорлары, апарычы ишчиләри илә көрүшүндәки чыхышында сөјләмишдир. Һ.Әлијев халгымызын дүзкүн, објектив тарихини јазмаг зәруријјәтиндән данышаркән дејир: "Башга республикаларда тарихчиләр пис дә, јахшы да олса, һәр һалда өз халгларынын тарихини јаза билдиләр. Биз буну едә билмәдик. Анчаг инди бир тәрәфдән бәлкә јахшыдыр ки, буну едә билмәмишик. Чүнки етсәјдик дә, ону јенидән јазмалыјдыг... Нечә дејәрләр, јанлыш да бир нахышдыр. Инди олан олуб, кечән кечиб. Мән садәчә олараг бу кечмиш һаггында дејирәм ки, бу сәһвләри бундан сонра тәкрар етмәјәк" [21].

ҮСЛУБИ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘР

Һејдәр Әлијев нитгинин үнсијјәт кејфијјәтләрини тә'мин едән вә онун нитг үслубуну мүәјјәнләшдирән бир сыра амилләр вә васитәләр вардыр ки, натиг бунлардан өзүнәмәхсус бир шәкилдә вә систем һалында истифадә едир. Белә истифадә үсуллары Һ.Әлијев нитгинин үнсијјәт кејфијјәтләринин, камиллијинин әсас шәртләри кими диггәти чәлб едир. Бу бөлмәдә дә мәһз бунлардан, Һ.Әлијев нитгинин бә'зи үслуби хүсусијјәтләри кими, лексик, синтактик тәкрарлардан, риторик суаллардан, полемикадан, исимләрин, хүсусилә тарихи шәхсијјәт адларынын сыраланмасындан, классикләрин мүдрик кәламларыны, јери кәлдикчә, нитгә дахил етмәсиндән, тарихи фактлара әсасланмасындан вә с. бу кими характер чәһәтләрдән бәһс етмәји лазым билдик.

Һејдәр Әлијевин нитгиндә ән чох ишләнән вә үслуби еффект кәсб едән васитәләрдән бири тәкрарлардыр. Үмумијјәтлә, дилдә кениш јајылмыш тәкрарларын һәм дә зәнкин үслуби имканлары вардыр. Тәкрар емосионал вәзијјәти ифадә етмәк үчүн дилдә олан васитәләрин

типикләшдирилмиш үмумиләшмәсидир; "...емосионал вәзијјәт исә, мә'лумдур ки, емосијанын дәрәчә вә характериндән асылы олараг нитгдә мүхтәлиф васитәләрлә ифадә олунур" [5,258]. Тәкрарлар фикрин ифадәсини емосионал, тә'сирли едир, бу вә ја дикәр просеси, һадисәни диггәт мәркәзинә кәтирир, даһа ајдын нәзәрә чарпдырыр. Һ.Әлијевин нитгләриндә тәкрарлар да мәһз бу мәгсәдләр үчүн ишләнилмишдир.

Һ.Әлијевин чыхышларында, нитгләриндә, мүсаһибәләриндә мүшаһидә етдијимиз тәкрарлар һәм лексик ваһидләр, һәм сөз бирләшмәләри, һәм дә синтактик ваһидләр шәклиндә ишләнилмишдир. Башга фәрди нитг үслубларындан фәргли олараг Һ.Әлијевин нитгиндә бир инандырычылыг күчү, сүбутедичи бир мәнтиг вардыр. О, һәр һансы бир фикри, проблеми даһа габарыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн бу фикрин ифадәсиндәки әсас сөзү, апарычы сөзү бир нечә дәфә лексик тәкрар кими ишләдир. Һ.Әлијев нитг просесиндә инандырмаг, мәсәләләрин изаһына ајдынлыг кәтирмәк мәгсәдилә һәр һансы бир вачиб вә аудиторијаја чатдырмаг истәдији фикри бир дәфә сөјләмәклә кифајәтләнмир. О, һәмин фикри ардычыл шәкилдә ишләнән гыса чүмләләрдә тәкрар едир. Бу чүр мәгамларда әсас фикри ифадәедичи сөз дә өн плана чәкилир. Һ.Әлијев Республика Али Советиндә кәнчләрин нүмајәндәләри илә көрүшүндәки чыхышында дејир: "Әсрләр боју инкишаф етмиш дүнја сивилизасијасы мөһкәм тәһсил вә елм үзәриндә гурулмушдур, јүксәк тәрбијә үзәриндә гурулмушдур. Мән бизим кәнчләримизи дә бу јола дә'вәт едирәм. Күман едирәм ки, мүстәгил Азәрбајчан Республикасы кәнчләринин јолу да бу јолдур, онлар бу јолла кетмәлидирләр. Биз дә бу јолла кетмәкдә сизә көмәк едәчәк, шәраит јарадачағыг. ...Кәнчләримиз үчүн бүтүн дүнјаја кениш јол ачмаг лазымдыр" [1,169-170]. Бурада тәкрар едилән "гурулмаг" вә "јол" сөзләринин апарычы ролу ајдынча көрүнүр.

Ашағыдакы нүмунәдә исә натигин аудиторијаја, бүтүн динләјичи вә тамашачылара (мә'лумдур ки, Һ.Әлијевин чыхышлары, нитгләри телевизија, радио васитәсилә верилир вә мәтбуатда дәрч олунур) чатдырмаг истәдији фикир

"инчимәк" вә "һиссләр" сөзләринин тәкрары илә нәзәрә чарпдырылыр: "Билирсинизми халгдан һеч кәс инчијә билмәз. Ола биләр, ајры-ајры адамлардан инчијәсән. Анчаг инчиклији сахламаг лазым дејил, кинли олмаг лазым дејил. Чүнки халгымызын бу ағыр дөврүндә кәрәк бу һиссләр кәнара атылсын. Лабүдлүк һиссијаты вар. Һамымызын шүурунда бу һиссијјат кәрәк һаким мөвге тутсун. Биз бу үлви һиссијјатла јашамалыјыг" [1,153].

Нөвбәти мисалда "мүстәгиллик" сөзү *апарычы лексик* ваһид кими тәкрар олунур. Бу сөз нитг просесиндә бир нечә дәфә ишләнилмәклә онун сијаси мә'насы вә маһијјәти шәрһ едилир. "Мүстәгиллик, мүстәгиллик" - дејә бағыранлары, өзләрини мүстәгиллијин "гәһрәманы" һесаб едәнләри кәскин тәнгид едән Һејдәр Әлијев мүстәгиллијин әсас маһијјәтини ачыглајыб көстәрир ки, ..."Мүстәгиллији әлдә етмәк сијаси нөгтеји-нәзәрдән о демәк дејил ки, мүстәгиллик тамамдыр вә дөнүлмәздир. Мүстәгиллији инкишаф етдирмәк, мөһкәм сахламаг, бүтүн саһәләрдә тәтбиг етмәк лазымдыр. Бу саһәдә чох иш көрмәлијик" [1,150].

Һ.Әлијев мүстәгиллијин ичтимаи, сијаси маһијјәтини, онун әһәмијјәтини шәрһ етмәк үчүн бу сөздән истәдији шәкилдә, истәдији мәгамларда усталыгла истифадә едир. Јери кәлмишкән дејәк ки, Һ.Әлијевин чохчилдлик әсәрләринин дүзкүн олараг "Мүстәгиллијимиз әбәдидир" адландырылмасы да диггәтә лајигдир. Сөзүн һәгиги мә'насында мүстәгиллијә һәср олунмуш бу китабларын адлары онун мәзмунуну там шәкилдә әкс етдирир. Бу әсәрләрдә башланғычдан сона гәдәр мүстәгиллик, онун ичтимаи-сијаси әһәмијјәти, дөнмәзлији, әбәдилији әсасландырылыр. Бу әсәрләри "Мүстәгиллик һаггында елм китаблары" (Ј.Гарајев) адландыранлар чох һаглыдырлар. Ашағыдакы мәтндә дә "мүстәгиллик" сөзүнүн тәкрары илә фикрин ајдын ифадәсинә вә изаһына диггәт верәк: "Анчаг һамымыз кәрәк биләк ки, инди Азәрбајчан Республикасы ган ичиндәдир. Республикамыз өз мүстәгиллијини горумаг үчүн чох ишләр көрмәлидир. Мүстәгиллик тәкчә сијаси характер дашымыр. Мүстәгиллик тәк ондан ибарәт дејилдир ки, бизи бејнәлхалг тәшкилатлар танықыблар. Мүстәгиллик биринчи нөвбәдә

одур ки, ишғал олунмуш торпагларымыз кери гајтарылсын. Она *кәрә дә һамы бирләшмәлидир. Һамы ајағы* галхмалыдыр. Һамы сәфәрбәр олмалыдыр" [1,150]. "...Инди Азәрбајчан мүстәгил дөвләтдир. Мүстәгиллик Азәрбајчан үчүн бөјүк тарихи бир һадисәдир, талејин халгымыза вердији бөјүк бир фүрсәтдир. Шүбһәсиз ки, биз бунунла фәхр етмәлијик. Ејни заманда бу тарихи наилијјәти гијмәтләндирмәлијик, әлимиздә мөһкәм сахламалыјыг. Бу мүстәгиллик дүнјада, о чүмләдән кечмиш советләр бирлијиндә әсрин икинчи јарысында, хүсусән 70-чи, 80-чи иллэрдән башлајараг кедән ичтимаи сијаси-просесләрин мәнтиги нәтичәсидир" [1,150].

"Биз мүстәгиллији силаһла, дава илә, үсјанла әлдә етмәмишик. Бу мүстәгиллик тарихи просесдир, ону ичтимаи-сијаси просесләр әсасында әлдә етмишик. Гој һеч кәс демәсин ки, кимсә бир гәһрәман кими бу мүстәгиллијин сәркәрдәсидир, јахуд мүстәгиллији әлдә едән бир сијаси хадимдир. Мүстәгиллик һеч кәсә, һеч бир тәшкилата мәнсуб дејилдир. Мүстәгиллик халга мәнсубдур. Бу, тарихин, талејин халга бәхш етдији бөјүк бир не'мәтдир. Биз буну гијмәтләндирмәлијик" [1,150].

Һ.Әлијев 1993-чү ил сентјабрын 21-дә Азәрбајчан Республикасы Елмләр Академијасында зијалыларла көрүшүндә етдији тарихи әһәмијјәтли чыхышында зијалыларын гаршысында дуран вәзифәләрдән данышаркән һәр бир азәрбајчанлынын әсас борчуну - вәтәндашлыг борчуну көстәрәркән "саһиб" вә "борч" сөзләриндән бир нечә, бир-биринин ардынча кәлән, чүмләдә тәкрар шәклиндә истифадә едир: "Бир дә дејирәм, халгымыз гүдрәтли халгдыр, әсрләр боју чидди имтаһанлардан кечмишдир, бу имтаһанлардан да чыхачагдыр вә мән буна шүбһә етмирәм ки, Азәрбајчан бир мүстәгил дөвләт кими өз талејинин саһиби, өз торпагларынын саһиби, өз һүгугларынын саһиби олачаг вә кәләчәк фираван һәјатыны өзү гурачагдыр.

Анчаг бу о гәдәр дә асан иш дејил. Бунун үчүн һамы бирләшмәли, Азәрбајчан халгынын күчү бир јерә топланмалы, һамы бир һәдәфә вурмалыдыр. Инди кәрәк һәр кәс Вәтән, торпаг, намус јолунда өз пајыны версин, өз борчуну

версин. Һамы борҹлудур, һеч кәс дејә билмәз ки, борҹлу дејил. Халгын өвладлары бу торпагда доғулуб дүнјаја кәлибләрсә, аталарымызын, бабаларымызын руһу бизим үчүн мүгәддәс вә әзиздирсә, өз борҹумузу вермәлијик. Бу, һамынын борҹудур. Тәәссүф ки, бә'зи адамлар белә һесаб едирләр ки, кимсә ҝој кедиб торпағы мүдафиә етсин, амма о бириси өз шәхси иши илә мәшғул олсун. Кимсә вурушсун, о бириси исә кәнарда дурсун, көзләсин көрәк нә олур" [1,149].

Јахуд, "горумаг" сөзүнүн ишләнмә мәгамыны, нитгин тә'сирини артырмаг вә онун мәзмунуну конкретләшдирмәк имканыны нәзәрдән кечирәк: "Сон илләрин ән әҹајиб һадисәси ондан ибарәтдир ки, Азәрбајҹанын бу ағыр дөврүндә бирләшиб торпагларымызы горумаг, милләтимизин, халгымызын шәрәфини горумаг, тарихимизи горумаг әвәзинә ајры-ајры група, ајры-ајры шәхсләр бу фүрсәтдән истифадә едибләр, вәзифә, мәгам һәрислијинә дүшубләр, өз шәхси мәнафеләринә, шәхси мәгсәдләринә наил олмаға чалышыблар" [1,149].

Ајры-ајры лексик ваһидләрин ҹүмләнин хәбәри вәзифәсиндә тәкрары вә вурғунун бу тәкрар олунан сөзләрин үстүнә дүшмәси дә нитгә хүсуси бир еффект верир:

"Түркијә бизим үчүн гардаш өлкәдир. Она көрә дә бүтүн бу мәсәләләрин һәллиндә Түркијәнин јардымына күвәнирик, онун мә'нәви дајағына күвәнирик. Ејни заманда Түркијәдә јашајан азәрбајҹанлыларын көмәјинә күвәнирик" [1,397].

Һејдәр Әлијевин нитги үчүн даһа сәҹијјәви олан тәкрар үсулларындан бири дә ҹүмләнин хәбәрләриндән биринин кечмиш, јахуд индики заманда, икинҹисинин ҝәти кәләҹәк заманда ишләнилмәсидир. Әввәлки ҹүмләдә фикрини бир дәфә демәклә кифајәтләнмәјән натиг ону икинҹи дәфә фе'лин башга заман шәкилчисилә тәкрар етмәклә өз һөкмүнү ҝәтиләшдирир, динләјиҹидә дөнмәз бир инам јарадыр.

Белә нүмунәләрдә дилимизин үслуби имканларынын кенишлији вә бундан истифадә едән мүәллифин исте'дад вә бачарығы, сөздән бәһрәләнмәк мәһарәти хүсусилә диггәтәлајигдир: "Кәлин, ачыг данышаг. Мән бүтүн һәјатым боју рүшвәтхорлуға гаршы мүбаризә апармышам вә бундан сонра да апараҹағам. ...Мән рүшвәтхорлуға гаршы амансыз олмушам вә јенә дә олаҹағам... Мән һеч вахт шәхси мәнафе далынҹа кетмәмишәм, бундан сонра да кетмәјәҹәјәм. Анҹаг сиз дә белә олмалысыныз, бүтүн халг да белә олмалыдыр" [1,255].

Бә'зән тәкрар олунан хәбәрләрдән бири ваҹиб формасында олан фе'лләә, икинҹи хәбәр јенә ҝәти кәләҹәк заманда ишләнән фе'лләә ифадә олунур: "Биз бу јолла кетмәлијик вә кедәҹәјик" [1,197].

Јахуд, башга бир мисал. "Сәмәд Вурғунун бүтүн әсәрләри илә Азәрбајҹан халгы әввәлдән ахырадәк фәхр едир, бундан сонра да фәхр едәҹәкдир" [28].

Һ.Әлијевин нитгиндә ишләдилән тәкрарларын бир гисми дә сөз бирләшмәләри шәклиндәдир. Белә бирләшмәләрин бә'зән биринҹи, бә'зән дә икинҹи тәрәфиндәки сөз бир нечә дәфә тәкрарланыр. Сөз бирләшмәләринин тәкрары да башга тәкрарлар кими, нитгдә емосионаллығы артырыр, ахычылыг вә аһәнкдарлыг јарадыр. Ашағыдакы нүмунәдә бирләшмәнин биринҹи тәрәфинин тәкрарына диггәт верәк: "Һамымыз бирликдә Азәрбајҹаны бөјүк бир демократик республика кими дүнја демократијасына ујғун сәвијјәјә чатдырараг дүнја мәдәнијјәтинә, дүнја иҹтимаијјәтинә танытдыра биләҹәјик" [1,153]. "Мән күман едирәм ки, сағлам дүшүнҹәли, сағлам фикирли, сағлам әхлаглы, сағлам әһвали-руһијјәли кәнҹләр Азәрбајҹан Республикасы кәнҹләринин *бөјүк әксәријјәтини тәшкил едирләр*" [1,181].

Һ.Әлијевин нитгиндә сөз бирләшмәсинин бүтөвлүкдә тәкрары даһа тә'сирли олур: "Бә'зән о, кимсә ачы сөз дејә биләрди, лакин ону анламаг лазым иди ки, о ачы сөзүн ичиндә хејирхаһ мүнасибәт варды, онун архасында вәтәндашлыг варды, онун архасында Азәрбајҹан халгына севки, мәһәббәт варды, онун архасында бөјүк инсан дурурду" [27].

Натигин нитгиндә тәкрарларын анафора шәклиндә ҹүмләләрин әввәлиндә ишләнилмәси даһа характерик сәҹијјә дашыјыр: "Бахын, бир һәфтә ичәрисиндә нә гәдәр һадисә баш вериб. Бунлар һамысы мүстәгил Азәрбајҹан үчүн

тарихи һадисәләрдир. Бунлар һамысы Азәрбајҹан халгынын гәлбиндән кәлән һиссләрдир. Бунлар һамысы Азәрбајҹан халгынын, Азәрбајҹан Республикасынын Гәрбә, АБШ-а олан һөрмәт вә еһтирамынын әламәтидир. Бунлар һамысы халгларымыз арасында јаранан достлуғун илк көрпүсүдүр" [2, 324-325]. Јахуд: "Әкәр сиздә Вәтән севкиси, Вәтән мәһәббәти олмасајды, өз тәшәббүсүнүзлә бураја топлашмаздыныз. Әкәр сиздә Вәтән ешги олмасајды, белә нараһатлыг кечирмәздиниз" [1,245].

Һ.Әлијевин нитгиндә белә сөз бирләшмәләринин тәрәфләринин тәкрары бир чох һалларда нөвбәләшдирилир, белә ки, бирләшмәнин биринчи тәрәфинин тәкрарындан сонра икинчи тәрәфи тәкрар едилир, нөвбәти ҹүмләдә јенә биринчи тәрәфин ифадә олундуғу сөз тәкрарланыр. Белә бир тәкрар үсулу нитги јекнәсәгликдән азад етмәклә она хүсуси бир рәнкарәнклик верир: "Биз Азәрбајҹанда чохпартијалы систем, чохпартијалы ҹәмијјәт үчүн шәраит јаратмалыјыг. Әмин олун ки, мән бу мөвгејимдән дөнмәјәҹәјәм. Азәрбајҹанда инсан азадлығы, тәшәббүс азадлығы, дин азадлығы, дил азадлығы, саһибкарлыг азадлығы - бүтүн азадлыглар тә'мин олунуб. Инсан һүгуглары, инсан һаглары горунмалыдыр" [1,151].

Сөз бирләшмәләринин истәр биринчи, истәрсә дә икинчи тәрәфинин тәкрары, бүтүн һалларда нитгин тә'сир күчүнү артырыр, она хүсуси еффект верир. "Бу мәдәнијјәтимизи, онун гәдимлијини, дүнја мигјасында бөјүк шөһрәтә малик олдуғуну халгымыза нә гәдәр дәриндән чатдыра билсәк, бир о гәдәр дә халгымызда вәтәнпәрвәрлик һиссини, һәгиги вәтәндашлыг һиссини, азәрбајҹанлылыг һиссини јүксәлдәрик" [1,156]. Тәкрар едилән тәрәфләрин хәбәр шәкилчиси илә ишләнилмәси нитгин емосионаллығыны бир гәдәр дә артырыр. "Инди дүнја мәдәнијјәт дүнјасыдыр, интеллектуал дүнјадыр, елми-техники тәрәгги дүнјасыдыр" [1,172].

Һ.Әлијевин нитгиндә мүшаһидә етдијимиз тәкрарларын бир гисми риторик суаллар әсасында гурулмушдур. Белә тәкрарларда әсасән "ким", "нә", "нә гәдәр", "һансы" суал әвәзликләри ишләдилир.

Јери кәлмишкән дејәк ки, риторик суаллы тәкрарларын классик публисистикамызда ишләнилмәсинә аид көзәл нүмунәләр вардыр. Н.Нәримановун 1906-ҹы илдә "Һәјат" гәзетинин 154-ҹү нөмрәсиндә дәрҹ олунмуш мәгаләсиндән көтүрдүјүмүз ҹүмләләр риторик суаллы тәкрарын классик нүмунәләриндән биридир: "Бәли, ҹәнаб гаре! Белә бир "һәкиманә" сөзләринизә дә кенә дә тәәҹҹүб етмәјириз. Нә вермишик ки, нә дә тәләб едәк? Нә вахт биз сизә һүрријјәт нә олмағыны сөјләдик? Нә вахт јахшыны јамандан ајырыб сизә тәрбијә вердик? Нә вахт јараларынызы ачыб да әлачыны көстәрдик?

Бизә белә суаллары вермәкдә һаггыныз вар? Лакин әсил сәбәб ким олду? Ким иди бизим ағзымызы јүз илләрлә бағлајан? Ким иди бизи ана дилинә һәсрәт гојан? Ким иди милли һиссијјатымызы мүрур илә пуч едән?... Ким иди сәни өзүнә гул едиб ҹәми ихтијарыны чығнајан? Бизми, ја биздән бир гејриси?"

Халгымызын јаратмыш олдуғу бүтүн мә'нәви сәрвәтләри, бәдии, елми, тарихи сәрвәтләри гијмәтләндирән, гајнаглары дәриндән мәнимсәјән, классик ән'әнәләримизи өзүнүн ичтимаи-сијаси, дипломатик, публисист фәалијјәтиндә ләјагәтлә давам етдирән Һејдәр Әлијевин нитгләриндә дә үслуби еффектли, мараглы тәкрар нөвләрини тез-тез ешидирик: "Кәрәк нә гәдәр вәһши оласан, нә гәдәр имансыз оласан, халгына нә гәдәр дүшмән оласан ки, бу ҹүр гатиллик едәсән. Гатил гатилдир. Һәр бир инсаны гәтлә јетирән инсан гатилдир. Анҹаг бу ҹүр гатиллик һәдсиз-һүдудсуз гатилликдир. Кимә гаршы? Зија Бүнјадов кими шәхсијјәтә гаршы!" [27].

Һ.Әлијевин суал ҹүмләләриндән-риторик ҹүмләләрдән истифадә етмәсинин бир үсулу да онун тәкзиб олунмаз фактлар, дәлилләр әсасында әсас фикрини сөјләјиб тамамладыгдан сонра суал ҹүмләләрини јекунлашдырыҹы васитә кими ишләтмәсидир: "Јенә дә дејирәм, дағытмаг бөјүк ағыл тәләб етмир. Дағыданлар һәмишә ағылсызлар, халга хәјанәт едән адамлар олублар. Онлар о илләрдә республиканын кәнд тәсәррүфатыны дағыдыблар. Амма јаратмаг үчүн, шүбһәсиз ки, сә'ј, иш, халга сәдагәтлә хидмәт етмәк

лазымдыр. Дағылмыш шејләри бәрпа етмәк даһа чәтиндир. Әкәр вахты илә јени торпаглар истифадәјә вериб үзүм бағлары әкирдиксә, јени бир шеј јарадырдыг. Амма инди дағылмыш бағларда јени бир шеј јаратмаг асан дејил. Сиз тәсәввүр един, үзүм тәнәкләрини орадан чыхармаг үчүн нә гәдәр вәсаит сәрф етмәк лазымдыр. Бу гәдәр дә чинајәт, халга хәјанәт етмәк олардымы?".

Гачгынлар һаггында ганунверичилик, инсан һүгуглары вә миграсија мәсәләләринә даир Бакыда кечирилән бејнәлхалг конфрансда Һ.Әлијев чыхыш едәрәк [14 нојабр 1994] көстәрир ки, о, ајры-ајры өлкәләрдә ајры-ајры шәхсләрин, фәрдләрин инсан һүгугларынын позулмасынын дикәр өлкәләрдә бөјүк сијаси хадимләр тәрәфиндән, јахуд да өлкәләрин парламентләриндә вә ја јүксәк бејнәлхалг тәшкилатларда писләнмәсинин вә бу һүгугларын горунмасы үчүн лазыми тәдбирләр көрүлмәсинин шаһиди олмушдур. Бу, һәгигәтән демократијанын, инсан һүгуглары һаггында Һелсинки актынын горунмасыдыр. "Белә олан һалда бир милјон вәтәндашын - азәрбајчанлынын һүгугларынын күтләви суретдә позулмасы һаггында нә үчүн һәјәчан тәбили вурулмур, нә үчүн һај-күј галхмыр, нә үчүн бу, парламентләрдә мүзакирә олунмур? Бејнәлхалг тәшкилатлар нә үчүн бу барәдә өз чәсарәтли фикирләрини билдирмирләр? Буну анламаг мүмкүн дејилдир" [2,509]. Бу риторик суаллы тәкрарлар силсиләси гуртардыгдан сонра нитгин аһәнки дәјишир, интонасија нисбәтән ашағы дүшүр вә јени бир тәкрар силсиләси башланыр, нөвбәти тәкрар да әввәлки фикрин тамамланмасына хидмәт едир. "Мән бу фүрсәтдән истифадә едәрәк, бүтүн дүнја ичтимаијјәтинә, бејнәлхалг тәшкилатлара мүрачиәт едирәм, инкишаф етмиш демократик өлкәләрин парламентләринә, дөвләт башчыларына мүрачиәт едирәм, дүнјада демократија јолунда фәдакар фәалијјәт көстәрән мәшһур ичтимаи-сијаси хадимләрә мүрачиәт едирәм, дүнјадакы бүтүн инсанлара, бәшәријјәтә мүрачиәт едирәм вә бир милјондан артыг азәрбајчанлынын һүгугларынын позулмасыны бәјан едәрәк бу һүгугларын бәрпа олунмасына дә'вәт едирәм. Күман едирәм ки, бу конфрансы тәшкил едән Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын Гачгынларын Иши Үзрә Али Комиссарлығы, БМТ-нин, бејнәлхалг тәшкилатларын нүмајәндәләри мәним сәсими бүтүн дүнјаја, өз тәшкилатларына чатдырачаглар" [2,509].

Синтактик тәкрарлар да, башга тәкрар нөвләри кими, Һејдәр Әлијевин нитгиндә ифадәлилик јаратмаг мәгсәди илә ишләдилир. Нитгин тә'сирлилијини, аһәнкдарлығыны артыран синтактик тәкрарлардан нитгин ән һәјәчанлы мәгам вә анларында истифадә олунур: "Мән Милли Мәчлисин ичласларында да өз фикрими билдирмишәм, сизин гаршынызда да буну демәји өзүмә борч билирәм ки, Азәрбајчан мүстәгиллик јолундан дөнмәмәлидир. ...Бизим јолумуз демократија јолудур, биз демократија јолундан дөнмәмәлијик. Бизим јолумуз сијаси плүрализм јолудур, биз бу јолдан дөнмәмәлијик" [1,151].

Һ.Әлијевин нитгиндә ән чох табели мүрәккәб чүмләләрин баш чүмләләри тәкрар едилир: "Әминәм ки, биз бунлара наил олачағыг. Инанырам ки, бизим зијалылар да, алимләр дә, мүәллимләр дә бу дујғуларла јашајырлар вә әминәм ки, бу дујғулар бизи даһа да мөһкәмләндирәчәк, даһа да бирләшдирәчәк, сыраларымызы даһа да сыхлашдырачаг вә биз мүстәгил Азәрбајчанын хошбәхт кәләчәјинә бирликдә наил олачағыг" [2,547]. Көрүндүјү кими, бурада тәкчә синтактик ваһидләр (әминәм ки) дејил, сөз бирләшмәсинин (бу дујғулар), гүввәтләндиричи әдатын (даһа да) тәкрары да фикрин гүввәтләнмәсинә хејли имкан јаратмышдыр.

Натиг 1993-чү ил нојабрын 4-дә кечмиш бејнәлмиләлчи дөјүшчүләрлә көрүшүндәки чыхышында јенә дә әминлик, инам вә үмид һиссләри ашылајан синтактик тәкрарлардан истифадә едир, нитгини нәтиҹәјә вә инам доғуран белә сөзләрлә јекунлашдырыр: "Там әминәм ки, сиз өз сөзүнүзүн вә вә'дләринизин саһибисиниз. Мән сизә инанырам. Она көрә ки, сиз дөјүшләрдән, туфанлардан, сынаглардан кечмиш адамларсыныз. Она көрә инанырам ки, сиз о ағыр мүһарибәдән кечиб өз Вәтәнинизә гајытмысыныз. Она көрә инанырам ки, сиз Вәтәнинизи севән адамларсыныз" [1,245]. Һ.Әлијевин 1993-чү илдә октјабрын 10-да Бакы Республика Сарајында андичмә мәрасиминдә сөјләдији тарихи нитгинин

сонунда ишләнилмиш синтактик тәкрарлар (табели мүрәккәб чүмләләрин "анд ичирәм ки", баш чүмләси) нитги хүсусилә тә'сирли, һәјәчанлы вә емосијалы етмишдир. "Әлими Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасына басараг анд ичирәм ки, билијими, тәчрүбәми, гүввәми Азәрбајчан халгынын, Азәрбајчан Республикасынын рифаһына һәср едәчәјәм.

Анд ичирәм ки, *Президент* вәзифәсини али мәгсәдләр, амаллар наминә јеринә јетирәчәк, Аәрбајчан Республикасынын там мүстәгиллијини, суверенлијини, әрази бүтөвлүјүнү тә'мин етмәк үчүн әлимдән кәләни әсиркәмәјәчәјәм.

Анд ичирәм ки, Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасы вә ганунларынын һәјата кечирилмәсинин тә'минатчысы олачаг, миллијјәтиндән, дини е'тигадындан вә сијаси әгидәсиндән асылы олмајараг Азәрбајчан вәтәндашларынын һүгугларынын вә азадлыгларынын горунмасынын, мүдафиә едилмәсинин тә'минатчысы олачағам. Азәрбајчан Республикасында азадлығын, демократик дәјишикликләрин, Азәрбајчан Республикасынын демократик һүгуги дөвләт кими инкишаф етдирилмәсинин тә'минатчысы олачағам.

Анд ичирәм ки, Азәрбајчан Республикасына, Азәрбајчан халгына ләјагәтлә хидмәт едәчәјәм, мүстәгил дөвләтимизин сивилизасијалы дүнја дөвләтләри арасында, дүнја бирлијиндә ләјагәтли јер тутмасына чалышачағам.

Әлими Гур'ани-Шәрифә басараг анд ичирәм ки, Азәрбајчан халгынын милли вә мә'нәви ән'әнәләринә даим садиг *олачаг вә бу ән'әнәләрин мүстәгил дөвләтимиздә бәргәрар* олмасыны, јашамасыны вә инкишаф етмәсини тә'мин едәчәјәм" [1,207-208].

Бу көстәрилән тәкрар нөвләриндән башга Һ.Әлијевин нитгини сәчијјәләндирән вә бүтөвлүкдә она хас олан үмуми тәкрарлар да вардыр. Она көрә үмуми тәкрарлар дејирик ки, белә тәкрарлар онун мә'рузәсинин, нитгинин вә чыхышларынын әксәријјәтиндә тез-тез мүшаһидә олунур. Бу тәкрарларын бә'зиси аудиторијанын диггәтини чәлб етмәк функсијасы дашыјыр, тамашачы вә динләјичи илә јахындан үнсијјәт јарадыр, онларын диггәтини нитгин мүвафиг мәрһәләләринә чәлб едир вә сәмими әлагәләри,

мүнасибәтләри артырыр. Белә *тәкрарлар,* әсасән, ифадә вә синтактик ваһидләр шәклиндәдир: "Билирсинизми...", "Хатиримдәдир...", "Хаһиш едирәм мәни дүзкүн баша дүшәсиниз"..., "Мән сизинлә ачыг данышырам"..., "Инди сиз фикир верин", "Тәсәввүр един", "Бахын", "Кәлин, сәмими данышаг", "Кәлин, ачыг данышаг" вә с.

Белә үмуми характерли тәкрарларын бир гисми дә фикрин јекунлашдырылмасы мәгамларында ишләдилир. Натиг һәр һансы бир мәсәләдән, проблемдән, мөвзудан данышыб ону тамамлајаркән "Инди бу да һәгигәтдир"; "Бу бир реаллыгдыр"; "Инди бу һәгигәти дә е'тираф етмәк лазымдыр"; "Бунлар да олубдур"; "Бу да олубдур"; "Буну инкар етмәк олмаз" вә с. бу кими чүмләләрлә фикрини *јекунлашдырыр. Белә үмуми тәкрарларын бир функсијасы* да кичик фасилә јарадыб, нөвбәти мәсәләјә кечмәк үчүн зәмин һазырламагдыр.

Һејдәр Әлијевин нитгинин, натиглик мәһарәтинин мәзијјәтләриндән, диггәти чәлб едән хүсусијјәтләриндән бири дә онун чыхышларында, нитгләриндә полемикаја кениш јер верилмәсидир. Һејдәр Әлијевин нитгләринин бир чоху полемик характер дашыјыр. Бурада бир мәгамы гејд етмәк лазымдыр ки, тарихдән бизә мә'лум олан бир сыра ичтимаи, сијаси хадимләрин, публисистләрин полемикаларынын чоху тарихи сәнәдләр әсасында, јә'ни полемиканын әсас објекти заһирдә олмадан онларын јазылы әсәрләринин үзәриндә гурулурса, Һејдәр Әлијевин нитгиндәки полемикалар билавасит онун мүсаһибинин - полемик тәрәфин өзүнүн иштиракы илә гурулмуш, сөјләнилмиш полемик фикирләрдир, һөкмләрдир. Елми фактлар вә мәнтиги әсаслар үзәриндә гурулмуш бу һөкмләр һәмишә әлејһдарларыны тәрксилаһ едир, онлары инандырыр вә сусдурур. 1993-чү ил сентјабрын 29-да Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин Республикада ганунсуз һәбсләр олуболмамасы һаггында мәсәлә мүзакирә етмәси илә бағлы чыхышы әввәлдән сона гәдәр полемик характер дашыјыр. Һејдәр Әлијевин бу нитгинин белә чидди полемик характер алмасынын сәбәби Милли Мәчлисин үзвләриндән бә'зиләринин Азәрбајчанда демократијанын куја олмадығы, јахуд

она диггәт јетирилмәдији барәдә фикир сөјләмәләридир. "...Белә һесаб едирләр ки, онлар Азәрбајчанда демократијанын Аллаһыдырлар, дедикләри Гур'ан ајәсидир, јалныз вә јалныз онлар демократик адам ола биләрләр, башгалары әсла ола билмәз вә онларын көрдүјү бүтүн ишләр демократик ишләрдир. Бу, сизин бәдбәхтлијиниздир, Ибраһим бәј. Мән сизә дәфәләрлә демишәм, бә'зән мәним сизә јазығым кәлир. Она көрә ки, сиз өзүнүз һаггында елә фикирдәсиниз ки, куја сиз бөјүк һүнәр көстәриб, дағы-дағ үстә гојмусунуз. Ахы белә дејил! Јохса, једди милјон әһалиси олан Азәрбајчанда тәкчә сиз демократсыныз, галан һамымыз антидемократыг? Ганун тәрәфдарлары тәк бир сиз олдунуз, галанларын һамысы конститусијанын әлејһинә чыхан адамлардыр? Ахы белә олмаз! Бу иддиалардан әл чәкин! [1,190]. "...Сиз дә билин ки, ганун нә демәкдир, ганунун һүдуду һарададыр, инсан һүгугларынын һәдди һарададыр. Бунлары билин вә өзүнүзү әркөјүн ушаг кими апармајын, өзүнүзә истисна сәлаһијјәт тәләб етмәјин, бунлар доғру дејилдир" [1,193].

Полемикада истифадә олунан синтактик васитәләрдән бири дә риторик суал чүмләләридир. Суал чүмләләри, адәтән, нитгдә һәм емосионаллыг јарадыр, һәм дә она кәскин тәнгиди тон верир, интонасијанын јүксәлмәсинә зәмин һазырлајыр. Һ.Әлијевин нитгиндә ишләдилән риторик чүмләләр дә мәһз бу мәгсәдләрә хидмәт едир. Јухарыда адыны чәкдијимиз чыхышындан көтүрдүјүмүз суал чүмләләринә диггәт верәк. Һәм суал интонасијасы, һәм тез-тез тәкрар олунан "нә", "һансы" суал сөзләри илә мүшајиәт олунан вә ардычыл шәкилдә ишләнән бу чүмләләрин нитгдә јаратдығы полемик чалар, емосионал аһәнк ајдын дујулур. Бурада мүәллифин тәнгиди мүнасибәтинин кәскинләшмәси ајдын һисс олунур вә гаршы тәрәфин һеч бир хидмәти олмаја-олмаја һагсыз данышдығы вә һагсыз олдуғу ашкар едилир. "...Инди сизин нә һаггыныз вар ки, бу 74 илин үстүндән гара хәтт чәкирсиниз? Нә һаггыныз вар? Һансы хидмәтләринизә көрә? ...Көстәрин көрәк, һансы ағачы әкмисиниз? Һансы арха су чәкмисиниз? Һансы еви

тикмисиниз, һансы бинаны учалтмысыныз? Белә олмаз ахы!" [1,191].

Азәрбајчанын сијаси партијаларынын вә ичтимаи һәрәкатларынын рәһбәрләри илә көрүшүндәки (17 нојабр 1993) чыхышында рүшвәтхорлугла мүбаризәдән вә бу мүбаризәдә һамынын иштиракынын вачиблијиндән данышан Һ.Әлијев јенә дә өз фикрини, мәнтиги ардычыллыгла гурулмуш риторик суал чүмләләри васитәсилә тә'сирли шәкилдә ифадә едир: "...Амма кәлин көрәк, бу сијаси партијаларын һансы бири рүшвәтхорлуға гаршы мүбаризә апарыр? Һансы бири мафиоз групларла мүбаризә апарыр?... Гәзетләр нә илә чыхыр?... Онлар бу пуллары һарадан алырлар? Бунлар ган-тәрлә газанылмыш пуллардырмы? Бу пуллар һарадан кәлир? Бу гәзетләр һансы вәсаитлә чыхыр? Бу, мафиоз групларын вәсаити дејилми? Бәлкә бу гәзетләри бабаларындан галмыш пулларла чыхарырлар?" [1,255].

Нәриман Нәриманова вә Үзејир Һачыбәјова мүнасибәтдә бә'зи шәхсләрин, нанкорларын һәрәкәтләринә гаршы гәт'и е'тиразыны билдирән Һ.Әлијев беләләринә өзүнүн кәскин тәнгиди мүнасибәтини билдирәрәк дејир: "Ешидирәм ки, сонра вәзифәјә кәлән адамлардан ким исә көзүнү бу евә дикиб. Музеји дағыдараг өзләри үчүн мәнзил едирләр. Бәс бу һансы мә'нәвијјата сығышар? Нәриман Нәриманов елм, мәдәнијјәт хадими кими Азәрбајчан тарихиндә олан бир адамдырса, бөјүк бир әдәби ирс гојуб кедибсә, белә етмәк олармы? Шүбһәсиз ки, белә һаллара јол верилмәмәлидир.

...Инди кәрәк Үзејир Һачыбәјову ики јерә бөләк? Мусават дөврүндәки вә Совет гурулушундакы фәалијјәтинә бөләк? Ола билмәз ахы! Үзејир Һачыбәјов һәддән артыг дәјәрли шәхсијјәтдир. Ону күнаһландыраг ки, 1938-чи илдә Москвада бөјүк ифтихар һисси илә Сталинлә көрүшмүш, Калинин она Ленин ордени тәгдим етмишдир?" [1,159].

Һ.Әлијевин нитгинә полемик сәчијјә верән вә ону гүввәтләндирән, онун чидди вә кәскин характер дашымасыны тә'мин едән амилләрдән бири кинајә чаларлы халг ифадәләринин, зәрб мәсәлләрин сечилиб ишләдилмәсидир. 1994-чү ил нојабрын 19-да Јени Азәрбајчан Партијасы јарадылмасынын 2-чи илдөнүмү мүнасибәтилә кечирилмиш үмумреспублика мүшавирәсиндә сөјләдији нитгиндә Һ.Әли-

јев һөкумәтин көрдүјү ишләри ләкәләмәк истәјән, ону мүнтәзәм олараг писләјән мүхалифәт гүввәләри вә бә'зи партијалары тәнгид едәркән дејир: "Һәтта, һансы партија исә, дејәсән Сосиал-Демократ Партијасыдыр, орада-бурада бәјанат вермишдир ки, һеч бир дөвләт чеврилиши чәһди олмамышдыр, садәҹә олараг, Һејдәр Әлијев өз һакимијјәтини мөһкәмләндирмәк үчүн буну етмишдир. Билирсиниз, бу дәрәҹәдә вичдансызлыг етмәк халга хәјанәтдән башга бир шеј дејилдир. Әкәр дөвләт чеврилиши чәһди олмамышса, бәс бу адамлар нијә гачдылар? Әкәр чеврилиш етмәк истәмирдиләрсә, ҹинајәт төрәтмәмишдиләрсә, нә үчүн гачдылар? Инди гачыб бир һиссәси Москвада, бир һиссәси орада-бурада јығышмышдыр. Нечә јә'ни дөвләт чеврилиши чәһди олмајыб? Олуб! Бах бурада нечә дејәрләр, хорузун гујруғу көрүнүр" [2, 530].

Һејдәр Әлијев белә риторик ҹүмләләрдә, адәтән, суал билдирән сөзләрдән, суал әдатларындан тәкрар-тәкрар истифадә едир. Силсилә тәшкил едән бу суал ҹүмләләринин сонунда, әксәр һалларда, мүнасибәт билдирән вә нәтиҹә кими јекунлашдырыҹы ҹүмлә ишләнир: "Азәрбајҹан Республикасынын нүмајәндәси орада бу ҹүр чыхыш үчүн кимдән иҹазә алыб? Ким она бу ихтијары вериб? Ким она бу сәлаһијјәти вериб? Өзбашыналыг бәсдир!" [3,83].

Јахуд, башга бир нүмунә. "Мәни белә бир мәсәлә нараһат едирди: нә үчүн әзәмәтли Совет ордусунда Азәрбајҹанын забитләри чох аздыр? Нә үчүн республикамызда азәрбајҹанлылардан кенераллар јохдур, јахуд да чох аздыр? Нә үчүн азәрбајҹанлылардан Совет ордусунда маршал рүтбәсинә чатанлар олмајыб? Бах, бунлар мәни дүшүндүрүр, чох инҹидирди" [1,177].

Бу сонунҹу нүмунәдән көрүндүјү кими, натиг риторик суал ҹүмләләриндән јалныз полемик мәгсәд үчүн дејил, өз нитгини мараглы гурмаг үчүн дә тез-тез истифадә едир. Бә'зән бүтөв бир мәтн тәшкил едән бу ҹүмләләрин-суалларын ҹавабыны мүәллиф өзү верир: "Торпагларымызын бир гисми ишғал олунмушдур, мүһарибәдә мәғлубијјәтләрә уғрамышыг. Нә үчүн? Мәкәр Азәрбајҹан халгы бу гәдәр аҹиздирми? Мәкәр Азәрбајҹан кәнҹләри бизә тәҹавүз едән

гүввәләрдән һәм физики, һәм мә'нәвијјат, һәм вәтәнпәрвәрлик ҹәһәтдән зәифдирми? Һесаб едирәм ки, јох" [1,175]. "1945-ҹи илдә Елмләр Академијасыны јаратмаг, сонра исә ону инкишаф етдирмәк, јени-јени институтлар тәшкил етмәк асан иш идими? Әлбәттә јох!" [1,162].

Һ.Әлијевин бир дөвләт башчысы кими, мүасирләринин, бу вә ја дикәр ихтисас саһибләринин гаршысында гојдуғу вәзифәләри суал ҹүмләләри шәклиндә ифадә етмәси онун нитгинин тә'сирини даһа да артырыр. "Ширваншаһлар сарајыны тикән ме'марлар өз ишләринә әсл милли тәфәккүрлә јанашмышлар. Бәс индикиләр? ...Әкәр Муса Нағыјев бинаны тикдирәркән бу мәсәләјә фикир вермишсә, инди 1992-1993-ҹү илләрдә тикилән јени бина нијә милли ме'марлыг үслубунда олмасын?" [1,161]. "Бәс нә үчүн дөрд ил әрзиндә Драм Театрыны тә'мир едә билмирләр? Бу, нә чәтин ишдир?" [1,160].

Һ.Әлијев нитгинин елми мәзијјәтләрини, онун аһәнкдарлығыны вә емосионаллығыны артыран амилләрдән бири натигин тарихи шәхсијјәт адларыны ардыҹыл сыраланма шәклиндә ишләтмәсидир. "Бу јубилејин нечә тәмтәрагла, һөрмәтлә кечирилдији, јә'гин ки, хатиринизддир. Инди о театры хатырламырлар. Мәкәр бу, Мирзә Фәтәли Ахундовун, Нәҹәфбәј Вәзировун, Аббас Мирзә Шәрифзадәнин, Үлви Рәҹәбин, Мирзаға Әлијевин, Сидги Руһулланын, Әләскәр Әләкбәровун руһуна һөрмәтдирми? Һеч олмаса, онларын руһу гаршысында мәс'улијјәтинизи һисс един" [1,160].

Һ.Әлијевин нитгләриндә бу вә ја дикәр мүнасибәтлә көркәмли шәхсијјәтләрин, елм вә мәдәнијјәт хадимләринин, классикләрин адларынын, фамилијаларынын ардыҹыл ишләнилмәси нитгдә аһәнкдарлыг, ахыҹылыг јаратмагла бәрабәр, аудиторијада белә сәләфләримизә миннәтдарлыг һисси ојадыр, бу шәхсијјәтләри бир даһа халга, хүсусилә кәнҹләрә, кәләҹәк нәсилләрә танидыр. Һ.Әлијев С.Вурғунун анадан олмасынын 90 иллијинә һәср олунмуш јубилеј кечәсиндә сөјләдији нитгиндә С.Вурғунун ана дилимизин - Азәрбајҹан дилинин инкишафындакы хидмәтләрини көстәрәрәк "Азәрбајҹан дили мәһз Сәмәд Вурғун кими шәхсијјәтләрин

јарадычылығы нәтичәсиндә, онларын ше'рләринин, әсәрләринин нәтичәсиндә бу гәдәр көзәлләшиб, бу гәдәр зәнкинләшиб, сәлисләшиб, ширинләшибдир" - дејир. О, шаирин бөјүк алим кими, философ кими, Азәрбајчан Елмләр Академијасынын тә'сисчиләриндән бири кими хидмәтләрини көстәрир вә онун мүасирләринин, елм вә мәдәнијјәт хадимләринин дә адларыны миннәтдарлыг һиссилә гејд едир: "Сәмәд Вурғун вә мәһз онун кими Үзејир Һачыбәјов, Һејдәр Һүсејнов, Јусиф Мәммәдәлијев, Мустафабәј Топчубашов, Мирзә Ибраһимов вә башга беләә инсанларын тәшәббүсү нәтичәсиндә 1945-чи илдә Азәрбајчанын милли Академијасы јаранмыбдыр" [28].

Һ.Әлијевин бә'зи чыхышларында бу чүр антропонимик сыраланма даһа да кенишләнир вә нитгин тарихи, елми дәјәрини вә емосионал, психоложи тә'сир күчүнү, бәдии еффектини бир гәдәр дә артырыр: "Анчаг ејни заманда биз мә'нәвијјатсыз, идејасыз јашаја билмәрик. Индики идејамыз исә милли, тарихи ән'әнәләримиз, милләтимизин кечдији тарихи јол, улу бабаларымызын јаратдығы үмумбәшәри дәјәрләр әсасында - Низами Кәнчәвинин Хаганинин, Фәләкинин, Нәсрәддин Тусинин, Бәһмәнјарын, Нәсиминин, Фүзулинин, Вагифин, Сејид Әзим Ширванинин, Мирзә Әләкбәр Сабирин, Үзејир Һачыбәјовун, Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Һүсејн Чавидин, Чәфәр Чаббарлынын, Сәмәд Вурғунун, Мирәсәдулла Миргасымовун, Јусиф Мәммәдәлијевин, Мустафа бәј Топчубашовун вә тарих боју бир чох дикәр алимләримизин, әдәбијјатчыларымызын, философларымызын јаратдыглары мә'нәви дәјәрләр әсасында формалашдырылмалы вә инкишаф етдирилмәлидир" [1,174-175].

Шифаһи нитгдә ајдын тәфәккүрүн, гејри-ади јаддашын нәтичәсиндә бир нәфәсә дејилмиш белә нүмунәләрин сајы-һесабы јохдур.

Һејдәр Әлијевин нитгинин бәдии, естетик тә'сиринин артырылмасы үчүн классик јазычы вә шаирләрин әсәрләриндән истифадә едәрәк, онлардан јери кәлдикчә нүмунәләр сечиб ишләтмәси дә хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Бу бәдии нүмунәләр нитгин мәзмуну, онун аһәнки илә, натигин аудиторијаја чатдырмаг истәдији әсас мәтләб вә мәгсәдлә

үзви шәкилдә әлагәләндирилир, мүәллифин хүсуси интонасија илә дедији фикри тамамлајыр. 1993-чү ил сентјабрын 21-дә Азәрбајчан Елмләр Академијасында зијалыларла көрүшүндәки чыхышында Һ.Әлијев Азәрбајчанын ағыр күнүндә Республикамызын мүстәгиллијини горумаг, ишғал олунмуш торпагларымызы кери гајтармаг үчүн һамыны бирлијә, сәфәрбәр олмаға, ајаға галхмаға чағыраркән дејир: "Анчаг һамымыз кәрәк биләк ки, инди Азәрбајчан Республикасы ган ичиндәдир. Республикамыз өз мүстәгиллијини горумаг үчүн чох ишләр көрмәлидир. Мүстәгиллик тәкчә сијаси характер дашымыр. Мүстәгиллик тәк ондан ибарәт дејилдир ки, бизи бејнәлхалг тәшкилатлар танысынлар. Мүстәгиллик биринчи нөвбәдә одур ки, ишғал олунмуш торпагларымыз кери гајтарылсын. Она көрә дә һамы бирләшмәлидир. Һамы ајаға галхмалыдыр. Һамы сәфәрбәр олмалыдыр. Рәһмәтлик Сәмәд Вурғунун даһијанә сөзләри даим јадыма кәлир. О вахт 41-чи, ја да 42-чи илдә о деди ки, мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән" [1,150].

Јахуд, башга бир нүмунә. 1997-чи ил августун 29-да һәмин ил Республикамызын вә харичи өлкәләрин али мәктәбләринә гәбул олунмуш тәләбәләрин бир групу илә Президент сарајында көрүшүндә етдији чыхышында Һејдәр Әлијев Азәрбајчан дилинин Гафгазда мәшһурлуғундан вә шөһрәтиндән, ону һәм кечмишдә, һәм дә бу күн харичи вәтәндашларын өјрәнмәк һәвәсиндән данышаркән Лермонтова вә онун дилимиз һаггында дедији һикмәтли кәламларына истинад едир, ондан нүмунәләр верир. Бүкүнкү вә кәләчәк кәнчлик үчүн чох дәјәрли олан белә тарихи фактлар нитги мәзмунча зәнкинләшдирдији кими, она марағы да артырыр, ону даһа да көзәлләшдирир: "Мәним хатиримдәдир, кечмиш заманда әдәбијјат тарихини өјрәнәркән фәхр едирдик ки, вахтилә Лермонтов бир мүддәт Азәрбајчанда олмуш, Губа зонасында јашамышдыр. О, өз достуна јазмышдыр ки, мән бурада Азәрбајчан дилини өјрәнирәм. Авропада франсыз дили кими, Гафгазда да Азәрбајчан дили чох мәшһур вә мә'тәбәр бир дилдир. Һәтта Лермонтовун белә бир јазысы да вар. Биз буну бөјүк ифтихар һисси илә гејд едирдик ки, көрүн, Лермонтов

бурада јашајыб, дилимизә белә бөјүк һөрмәт едиб вә бизим дилимизи өјрәнмәјә чалышыб. Бунун өзү тарихдә надир бир һадисәдир" [34].

Јахуд, республика рәһбәринин 1994-чү ил октјабрын 16-да Президент сарајында әһалинин чөрәкло тә'минаты саһәсиндә јаранмыш чәтинликләрин арадан галдырылмасы мәсәләләринә һәср олунмуш мүшавирәдәки чыхышында *Назим Һикмәтин ше'риндән кәтирдији мисралар* чох јеринә дүшүр вә нитгә хүсуси бир ифадәлилик, експрессивлик верир. Республикамызда мөвчуд олан негатив һаллардан хүсуси бир интонасија вә һәјәчанла данышан натиг риторик суалларла гурулмуш чүмләләрини она диггәт кәсилмиш аудиторијаја белә чатдырыр: "Јахшы, зијалы да, јахуд шаир, јазычы да сәсини галдырмајанда бәс нә олсун? Бәс белә адамларла јалныз Һејдәр Әлијев мүбаризә апармалыдыр, һамы илә Һејдәр Әлијев дөјүшмәлидир? Белә шејми олар? Сән јазычысан, билирсән ки, рәһмәтлик Назим Һикмәтин бир сөзү вардыр. Азәрбајчанда ону дәфәләрлә дејирдиләр, анчаг бу күн јеринә дүшүр, јенә дејим: сән јанмасан, мән јанмасам, о јанмаса, бәс ким јаначаг? Бәс сәнин јанмағын һарададыр?" [2,387].

Һ.Әлијев Азәрбајчан јазычыларынын X гурултајындакы кениш әһатәли вә мәзмунлу чыхышынын әввәлләриндә деди: "Бизим Азәрбајчанда әдәбијјата, шаирә, јазычыја бөјүк һөрмәт вар. Бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғун бу барәдә бир ше'р дә јазыбдыр (О, шаирин "Биздә ше'р дә вар, сәнәт дә вардыр; Шаирә, сәнәтә һөрмәт дә вардыр" мисраларыны гурултаја хатырлатды). Бәли, бу дәјәрли сөзләри Сәмәд Вурғун әсаслы дејибдир. Һәгигәтән беләдир. О, буну биринчи новбәдә өз јарадычылығына олан мүнасибәтдә көрүбдүр. О, ејни заманда буну тарих боју јашајыб јаратмыш вә бизә бөјүк ирсләр гојмуш шаирләримизә, јазычыларымыза халгымызда олан һөрмәт вә еһтирамда көрүбдүр" [38]. Гурултај материалларыны дәрч едән гәзетләр Сәмәд Вурғунун бу мисраларыны ири башлыглар кими вердиләр. Һ.Әлијевин бу чыхышындакы әсас фикирләриндән бири дә мәһз онун өзүнүн әдәбијјатымыза, сәнәтимизә һөрмәт вә мәһәббәтинин ифадәси иди.

Бәли, елмин, мәдәнијјәтин, әдәбијјатын, ше'рин вә сәнәтин әсл һамиси, онун даим гајғысына галан Һејдәр Әлијев өзүнүн бәдии сөзә вә сөз сәнәткарларына сәмими мүнасибәтини вә дәрин еһтирамыны Сәмәд Вурғун мисралары илә даһа чанлы вә образлы шәкилдә гурултај нүмајәндәләринә чатдырырды. Һејдәр Әлијевин нитгинин силгәтини артыран, ону мараглы едән вә она елми-тарихилик бахымдан кејфијјәт газандыран амилләрдән бири дә ајры-ајры тарихи шәхсләрдән, классик әсәрләрдән вә бунларын гәһрәманларындан мүгајисә објектләри кими истифадә етмәсидир. О, бир чох һалларда, чыхышларында, нитгләриндә бәдии деталлар әсасында гурулмуш мүгајисәләрдән истифадә едир: "Һүсејн Чавиди Шәргин Шекспири адландырырлар. Анчаг ону, бәлкә дә, Һөте илә мүгајисә етмәк дүзкүн оларды. Әсәрләриндәки фәлсәфи фикирләринә көрә, ола билсин, Чавид Шекспирдән дә јүксәк сәвијјәјә галхмыш бир адамдыр. Һүсејн Чавидин "Иблис" әсәри һеч дә Һөтенин "Фауст"ундан кери галмыр. Анчаг биз белә инчиләри лазыми гәдәр гијмәтләндирә билмирик" [1, 160].

Јахуд, мүәллифин нитгиндә образлылыг јарадан вә кәнчләримизә милли ифтихар вә милли гүрур һисси ашылајан башга бир мүгајисәјә диггәт верәк: "Әкәр белә олмасајды, Низами Кәнчәви "Искәндәрнамә" кими бөјүк бир поема јазмазды. Бу поема Һомерин "Илиада" поемасындан һеч дә кери галмыр. "Искәндәрнамә" бир тәрәфдән тарихи әсәрдирсә, дикәр тәрәфдән дәрин фәлсәфи фикирләрлә зәнкиндир. Анчаг кәнчләримиз бунлары билирләрми, охујурлармы, бунлардан бәһрәләнирләрми?" (1,175)

Бу нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, Һ.Әлијев һәм бир әдәбијјатшүнас, һәм бир тарихшүнас, һәм дә дилимизин функсионал үслуб ганунларыны, онун грамматик нормаларыны *көзәл билән бир натиг кими, истифадә едији* мүгајисәләрдә јерли шәраити, аудиторијанын сәвијјәсини вә онун һансы халга мәнсублуғуну һәмишә нәзәрә алыр. Онун Дашкәнд Университетинин фәхри доктору сечилмәси мүнасибәтилә сөјләдији нитги дә бу бахымдан чох сәчијјәвидир. Бурада тарихи фактлар, бунларын мүгајисә үсулла-

ры, мүгајисәләрин дүзкүн сечилмиш дил васитәләри илә ифадәси, аудиторијаја мүнасибәт, халгларымызын тарихи, мәдәни әлагәләри вә с. бу кими амилләрин нәзәрә чатдырылмасы нитгин үмуми мәзмунуну долғунлашдырыр, гардаш аудиторијада хош бир тәәссүрат јарадыр. "Бәли, биз көркәмли алим Мирзә Улугбәји чох бөјүк еһтирам һисси илә хатырлајырыг. Азәрбајчанын көркәмли алими Нәсирәддин Тусини дә ејнилә чох бөјүк еһтирам һисси илә хатырлајырыг. Мирзә Улуғбәјин дүһасы илә јарадылмыш Сәмәргәнд рәсәдханасыны вә Нәсирәддин Тусинин дүһасы илә јарадылмыш Мараға рәсәдханасыны јада салын. Бунлар о чох узаг кечмишдә, Авропада һәлә елми тәрәгги үчүн әсас ола биләчәк кәшфләрин олмадығы бир вахтда бөјүк әсәрләр, елми фикрин, елми сөзүнән јүксәк нүмунәләрини јаратмышлар вә биз бунларла фәхр едирик" [20].

Бөјүк ифтихар һиссилә, түрк халгларынын, түрк дүнјасынын корифејләринин елми, бәдии ирсинә миннәтдарлыг вә гәдирбилән өвлад һиссилә јоғрулмуш бу нитгдә јени бир мүгајисә нүмунәсинә дә нәзәр салаг. "Бир диггәт јетирин," "бир фикир верин" мүрачиәтләрилә мүшајиәт олунан бу мүгајисәдә јенидән ики даһи сөз устасы хатырланыр, халгларымызын дәјәрли үмуми сәрвәтләри, тарихи кечмишимизин гаршылыглы әлагәләри јада салыныр: "Бу да бизим үчүн сон дәрәчә дәјәрли үмуми бир сәрвәтдир ки, тарих Низаминин даһи "Хәмсә" әсәрини вә Әлишир Нәваинин даһи "Хәмсә" әсәрини һифз едиб сахлајыр. Бир диггәт јетирин. Онларын арасында нечә дә јахын әлагә вар. Бу әлагә тәсадүфи дејил. Бу рәмзи мә'на дашыјан бир әлагәдир. Бу әлагә ганунаујғундур. Бир фикир верин, зәнкин кечмишимизин тарихи, мә'нәви, мәдәни әлагәләрин нечә көзәл гаршылыглы бағлылығы олмушдур" [20].

Һејдәр Әлијевин нитгинин чанлы, тә'сирли вә инандырычы олмасынын бир сәбәби дә бу нитгләрин - чыхышларын реал фактлар әсасында гурулмасыдыр. Натиг һеч заман реал әсасы олмајан, дәгиг фактлара, рәгәмләрә сөјкәнмәјән фикир сөјләмир. Тәкчә Азәрбајчанда, МДБ-дә дејил, дүнјанын бөјүк өлкәләринин, АБШ-ын, Инкилтәрәнин, Франсанын, Чинин вә БМТ-нин ән јүксәк күрсүләриндән

чыхыш едәндә дә тәкзиб едилмәз фактларын дили илә данышыр, сијаси, чоғрафи хәритәләр, таблолар әсасында аудиторијаны инандырыр, онун диггәтини Азәрбајчан һәгигәтләринә јөнәлдир. Азәрбајчан дилиндә сөјләдији мәләһәтли нитгләрә бу фактлар, рәгәмләр хүсуси сиглэт верир: "Дөрд илдир (сөһбәт 1991-чи илә аиддир - М.М.) ки, ермәниләр Азәрбајчана гаршы торпаг иддиасы едирләр. Һалбуки, бизим онлара гаршы бөјүк торпаг иддиаларымыз олмалыдыр. Азәрбајчанын 114 мин квадрат километр әразисиндән инди чәми 86 мин квадрат километр галмышдыр. 28 мин квадрат километр торпағымыз әлдән кедиб" [3, 593].

Даһа бир мисал. "Нахчыван 1920-1921-чи илләрдә Гарс, Москва мүгавиләләри илә Түркијәјә бағланмышдыр." Башга бир нитгиндә исә Азәрбајчанын дипломатија тарихинә аид мә'лумат верәркән аудиторија үчүн јени вә марагла бир тарихи факты хатырладыр: "Биз јенә дә тарихимизә нәзәр салмалыјыг. Мәсәлән, XV әсрдә јашамыш бөјүк дөвләт хадими Узун Һәсән һәлә о вахт Азәрбајчанын Авропа өлкәләри илә дипломатик әлагәләринин гурулмасы үчүн аддымлар атмыш, ораја сәфирләр көндәрмиш вә әлагәләр јаратмышды" [1, 180].

1994-чү ил сентјабрын 29-да АБШ-ын нефт ширкәтләри рәһбәрләринин Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијевин шәрәфинә вердикләри наһарда о, чыхышынын әввәлиндә јенә дә тарихи фактлара истинад едир. Аудиторијанын диггәтини чәлб едир, ону нефт сәлтәнәти Азәрбајчана јөнәлдир: "Билирсиниз ки, Азәрбајчан нефт өлкәсидир вә та гәдимдән она "Одлар дијары" дејирләр. Азәрбајчан дүнјада илк дәфә сәнаје үсулу илә чыхарылан нефтин мәканы олуб - 1847-чи илдә Бакыда илк дәфә нефт фонтан вурмушдур. Ондан бир нечә ил сонра исә АБШ-да, Пенсилванијада нефт фонтаны олмушдур" ..."чохлары елә билир ки, илк нефт фонтаны Пенсилванијаја мәхсусдур. Анчаг сонрадан бу тарихи факт арашдырылыб вә мән сентјабрын 20-дә Бакыда нефт мүгавиләси имзаланмасы мәрасиминдә бу факты тарихи сәнәдләр әсасында дүнјаја

бәјан етдим, дедим ки, Бакыда нефт Пенсилванијадан бир нечә ил габаг фонтан вурмушдур" [2, 323]

Көрүндүјү кими, Һ.Әлијевин өз чыхышында истифадә етдији бу тарихи фактлар нитгин мәзмунуну елми мә'луматларла хејли дәрәҹәдә зәнкинләшдирмишдир. Натиг ејни заманда өзүнүн вәтәнпәрвәрлик һиссләри вә милли ифтихар дујғулары илә динләјичиләри бу дәфә дә валеһ етмишдир: "Тарихи сәнәдләр әсасында дүнјаја бәјан етдим, дедим ки, Бакыда нефт Пенсилванијадан бир нечә ил габаг фонтан вурмушдур" - сөјләјән натиг АБШ-да Бакынын, бүтөв Азәрбајҹанын шөһрәтини бир даһа дүнјаја јајыр, өзү дә буну доғма Азәрбајҹан дилиндә бәјан едир, Азәрбајҹан дилиндә јајыр, билдирир.

Һејдәр Әлијев өз нитгинин марағлы вә ҹәлбедичи олмасы үчүн кениш, һәртәрәфли һәјат тәҹрүбәсини әкс етдирән, бу күн вә кәләҹәк үчүн фајдалы олан бир сыра диггәтәлајиг һадисәләри, хатирәләри јада салыб нитг просесиндә бунлардан сөз ачыр. Белә хатырлатмалар ашағыда көрәҹәјимиз кими, о гәдәр марағлыдыр ки, динләјичиләр, бүтөв аудиторија бу ҹүр тарихи керчәкликләри динләмәкдән дојмур, натигин өзүнүн кечирдији вә вахтилә кечирмиш олдуғу ифтихар һиссини динләјичиләр дә бу нитги ешидәркән јашајырлар, онун сәмимилијинин бир даһа шаһиди олурлар. Республика Али Советиндә кәнҹләрлә көрүшүндә етдији чыхышдан бу парчаја диггәт верәк: "Москвада ишләјәркән Бајкал-Амур магистралына он күнлүк сәфәрә чыхмышдым. Хабаровск дијарынын Комсомолск-Амур шәһәриндә оларкән бөјүк бир мағазаја кирмишдим. Орадан чыханда мәнимлә көрүшмәк үчүн чохлу адам топлашмышды. Мәнә бир нечә азәрбајҹанлы кәнҹ дә јахынлашды. Бу, мәндән өтрү чох көзәл һадисә олду. Онлары доғма өвладларым кими гуҹаглајыб өпдүм. Онлар да чох севиндиләр вә көрүрдүм ки, мәнимлә көрүшмәји нечә севинҹлә көзләјирдиләр. Сорушдум ки, бурада нә едирсиниз, һарадан кәлиб чыхмысыныз. Дедиләр ки, Сиз бизи көндәрмисиниз, бурада политехник институтунда тәһсил алырыг. Билирсиниз, бу мәним үчүн бөјүк һадисә иди. Тәсәввүр един, Узаг Шәрг, Хабаровск дијары, Комсомолск-Амур шәһәри, Азәрбајҹанын кәнд јерләриндән кетмиш кәнҹләр орада тәһсил алырдылар. Мән буна чох севиндим" [1, 171].

Јахуд, јенә дә һәмин көрүшдәки чыхышындан бир нүмунәни нәзәрдән кечирәк: "Хатиримдәдир, Москвада тәһсил алан азәрбајҹанлы кәнҹләрлә бир нечә дәфә көрүш кечирмишдик. Белә көрүшләрдән бири МХАТ-ын бинасында олмушду. О вахткы али тәһсил назири, шәһәрин рәһбәрләри, Москвадакы бүтүн институтларын ректорлары, танынмыш профессорлар ораја топлашмышды. Салон ағзынадәк долу иди. Орада Ҹәбрајыл рајонунун дағ кәндиндән олан бир кәнҹ - ады јадымда дејил, Москва Университетинин һуманитар факүлтәләриндән биринин 4-ҹү курсунун ә'лачы тәләбәси иди, - рус дилиндә чыхыш едәндә үрәјим дağа дөндү. Биз бу јолдан да истифадә етмишик вә күман едирәм ки, дүз етмишик. Бундан сонра да бу јоллардан истифадә етмәк лазымдыр" [1, 172].

Белә фактлары Һ.Әлијевин чыхышларында, мә'рузәләриндә тез-тез мүшаһидә едирик. О, адәтән, нитгин мүәјјән мәгамында белә ҹанлы һәгигәтләрә, реал фактлара әсасланан хатырлатмалар васитәсилә динләјичинин диггәтини јенидән лазыми јөнә истигамәтләндирир, бир сыра тарихи фактлары аудиторијаја чатдырыр: "Мәним јахшы јадымдадыр, бир һалда ки, сиз мәни мәҹбур едирсиниз, бир факт да дејә биләрәм: ССРИ Али Советинин сессијасы иди. Мән дә һәлә ССРИ Али Советинин депутаты идим. Азәрбајҹанын Али Советинин кечмиш сәдри Хәлиловла орада көрүшдүм. Мән она дедим ки, сиз нә едирсиниз орада? Дағлыг Гарабағ әлдән кетди. Сиз ону нијә әлдән вердиниз? Мәним бу сөһбәтим 1988-ҹи илин ијул ајында олмушду. Һәмин вахт Москвада Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин иҹласында Дағлыг Гарабағ мәсәләсинә бахылырды. Јадыныздадырмы? Онда бу мәсәләјә бахылырды, телевизија илә дә верилирди. Бәли, бәли, ијулун 18-дә мән онда Хәлилова дедим: "Сиз нә едирсиниз? Башынызы итирмисиниз, Дағлыг Гарабағ әлдән кетди. Сән дә о иҹласда иштирак едирдин. Нә үчүн буна разылыг вердин? О мәнә дејир: Әшши, сән нә данышырсан, Дағлыг Гарабағ бизим әлимиздәдир, әлимиздә

дә олачагдыр." Мән онунла разы олмадым. Е'тиразымы да она билдирдим. Бах белә-белә адамлар ајры-ајры вә'дләрлә Дағлыг Гарабағы әлдән верибләр. Инди мәндән сорушурсунуз ки, нә чүр ејләјәк? Мән буна бир кәлмә илә чаваб верә билмәрәм. Буну кәрәк мүзакирә едәк" [3, 84].

Ашағыдакы хатырлатмалар, јада салмалар да Һ.Әлијевин нитгинин үслуби мәзијјәтләриндән бири кими чох сәчијјәвидир: "Хатиримдәдир, 60-чы илләрин икинчи јарысында Азәрбајчанын 150 ил өнчә Русијаја көнүллү сурәтдә гәбул олунмасы һагтында елми мүбаһисәләр кедирди. ...Хатиримдәдир, 67-68-чи илләрдә Зија Бүнјадов бу барәдә артыг бир нечә дәфә ачыг билдирмишди ки, доғрудур, Азәрбајчан Русијанын тәркибинә дахил олубдур. Амма бу көнүллү сурәтдә олмајыбдыр. Одур ки, тарихи һәгигәти демәк лазымдыр."

Јахуд: "Хатиримдәдир, биз 1974-чү илдә илк дәфә Үзејир Һачыбәјовун ев музејини јаратдыг. Сонра исә 1975-чи илдә Сәмәд Вурғунун 70 иллик јубилеји әрәфәсиндә онун ев музејинин јарадылмасы һагтында гәрар гәбул етдик" [13]. Белә мисаллар Һ.Әлијевин фәрди нитг үслубуну мүәјјәнләшдирән характерик фактлардандыр.

Һејдәр Әлијевин нитгинин үслуби хүсусијјәтләриндән данышаркән бә'зи синтактик ваһидләрин дә нитгдә үнсијјәт кејфијјәтләри јаратдығыны гејд етмәји вачиб һесаб едирик. Хүсусилә, һәмчинсләшмиш үзвләрин нитгдә јаратдығы аһәнкдарлыг, ахычылыг, динамиклик, бир сөзлә, үслуби еффект Һ.Әлијевин нитги үчүн сәчијјәви һалдыр. Һәр шејдән әввәл белә бир факт диггәти чәлб едир ки, мүәллифин нитгиндә елә синтактик конструксијалар мүшаһидә олунур ки, орада һәмчинс сыраланмада иштирак едән үзвләрин сајы бә'зән једдијә, сәккизә чатыр. Нитгләрдән кәтүрүлмүш зәнкин дил фактларына әсасән демәк олур ки, әксәр һалларда һәмчинс сыраланмада ән азы үч үзв иштирак едир. Нитгдә һәмчинс сыраланмаларда чүмлә үзвләриндән ән чох мүбтәда, хәбәр вә тамамлыг иштирак едир: "Инам, ирадә, күч, гүдрәт, дахили мә'нәвијјат - бунлар бизим халга хас олан кејфијјәтләрдир" [1, 166]. "Она көрә дә мән бу көрүшү Бакы шәһәринин сәнаје әмәкчиләри илә-мүтәхәссисләрлә, мүһәндисләрлә, игтисадчыларла, техникләрлә, фәһләләрлә, сәнаје саһәсиндә чалышан бүтүн адамларла, пајтахтын вәтәндашлары илә көрүш кими гәбул едирәм вә зәһмәт чәкиб, әзијјәт чәкиб бураја кәләнләрә өз миннәтдарлығымы билдирирәм" [1, 189].

"Ола билмәзди ки, Азәрбајчанын көзәл алимләри, бәстәкарлары, шаирләри, мүғәнниләри, мүһәндисләри, нефтчиләри олсун, анчаг лајигли забитләри, әскәрләри, һәрби мүтәхәссисләри олмасын" [37].

Һ.Әлијевин чыхышларында, мә'рузәләриндә хәбәрләрин һәмчинсләшәрәк ишләнмәси нитгә хүсуси ахычылыг верир, ону динамикләшдирир, даһа да чанлы едир. "Инсан гурмалыдыр, тикмәлидир, ағач әкмәлидир, ону јетишдирмәлидир" [1, 172]. Онун нитгиндә хәбәрләр әксәр һалларда -ыб,-иб,-уб, -үб шәкилчиләри илә ишләнилир ки, бу да онун өзүнәмәхсус үслубунун әламәтләриндән биридир. Ашағыдакы мәтндә буну ајдын көрмәк олур: "Дүнән мән Азәрбајчанын көркәмли алимләри илә көрүшдүм. Онларын әксәријјәти инди јашлы инсанлардыр. Амма мән 30-40 ил бундан әввәли хатырлајырам - онлар да кәнч идиләр, ја да кәнчликдән тәзә-тәзә чыхмыш инсанлар иди. Онлар Азәрбајчан елминә нә гәдәр хидмәтләр едибләр! Мәһз онлар - бизим о көркәмли алимләримиз университетләрдә, али вә орта мәктәбләрдә кәнчләримизә тәһсил, тәрбијә верибләр, јени нәсилләри тәһсилләндирибләр, онлары һәјата һазырлајыблар, онлара ихтисас верибләр. Она көрә дә букүнкү јашлы алим 30-40-50 ил бундан әввәл кәнч иди. О, кәнч олараг өзүндән әввәлки нәсилдән елм, билик өјрәниб, дөвләтчилик, идарәчилик тәчрүбәсини алыб, өзү дә јарадыб, гурубдур, өз билијини, тәчрүбәсини ондан сонра кәлән нәсилләрә верибдир. Һәјат беләдир, нәсилләр нәсилләри әвәз едир" [19].

Нөвбәти нүмунәдә ишләнән һәмчинс хәбәрләр исә нитгә бир гәтијјәт, инам вермишдир: "Анчаг бундан сонра халгымыз һеч бир вахт өз мүстәгиллијини әлдән вермәјәчәкдир. Бу, һеч вахт ола билмәз, бу, мәним фикримдир, ирадәмдир, мә'нәвијјатымдыр" [34].

Һејдәр Әлијевин нитгиндә, бир чох һалларда, кениш һәчмли чүмләләр дә ишләдилир. Лакин белә чүмләләр нә гәдәр узун олса да, јенә дә фикир ајдын вә сәлис шәкилдә ифадә олунур, динләјичијә чатыр. Бунун әсас сәбәби натигин тәфәккүр ајдынлығыдыр, тәфәккүр мәдәнијјәтинин јүксәк олмасыдыр ки, бу онун шифаһи нитгиндә дә өзүнү көстәрир вә бурада да һәмчинс сыраланма јенә үслуби еффектини көстәрир: "Көрүнүр ки, Азәрбајчанын дөвләт мүстәгиллијини горујуб сахламаг, Азәрбајчаны мүстәгил бир дөвләт кими јашатмаг, Азәрбајчанда һәгиги демократик, һүгуги дөвләт гурмаг, Азәрбајчан халгыны бу ағыр вәзијјәтдән чыхармаг, Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү бәрпа етмәк, ишғал олунмуш торпаглары азад етмәк, јериндән-јурдундан дидәркин дүшмүш вәтәндашларымызы өз ел-обасына гајтармаг јолу һәлә чәтин јолдур, ағыр јолдур" [27]. Һејдәр Әлијевин бу нитгини дә динләмишик, аудиторијада онун тә'сирини билаваситә дујмушуг. Бунунла ону демәк истәјирик ки, белә ири синтактик мәтн характерли чүмләни фикирләшиб јазылы шәкилдә дәгиг гурмаг, дүзкүн сыраландырмаг олар, бу, нисбәтән асан вә тәбиидир. Амма шифаһи нитгдә бу тәркибдә, белә ардычыл, мәнтиги, грамматик вә үслуби бахымдан дүзкүн, сәлис чүмлә гурмаг чәтиндир, бу чох надир исте'дад, јүксәк тәфәккүр саһибинә нәсиб олан бир кејфијјәтдир. Һ.Әлијевин чыхышларында, нитгләриндә синтактик ваһидләр тез-тез дәјишдирилир, нитгин үмуми аһәнкинә, сүжетинә, мүәллифин мәгсәд вә гајәсинә ујғун олараг башга бир синтактик гурулушлу чүмлә илә әвәз едилир. Һәмин, јухарыда вердијимиз нүмунәнин ардына диггәт едәк: "Амма биз бу јол илә кедирик, кедәчәјик, биз мүбаризә апарырыг, апарачағыг вә һеч кәс ирадәмизи сындыра билмәјәчәкдир, һеч кәс бизи сарсыда билмәјәчәкдир. Гој о террору тәшкил едән гүввәләр билсинләр ки, бу чинајәт ачылачаг, чинајәткарлар мүһакимә едиләчәкләр." Натиг, јухарыда вердијимиз биринчи нүмунәдә гаршыдакы әсас, вачиб мәсәләләри, вәзифәләри көстәрир вә бунун чәтин олдуғуну, ағыр јол олдуғуну дејирсә, икинчи нүмунәдә мөһкәм бир инам, гәтијјәт, һөкм ифадә олунур. Бу исә һәм дәрин ағылын, ајдын тәфәккүрүн,

узун иллик тәчрүбәнин, һәм дә мүвафиг вә мүнасиб сечилмиш лексик, фразеоложи вә синтактик ваһидләрин дүзкүн ишләнилмәсинин нәтичәсидир. Диггәт верин: "...кедирик, кедәчәјик", "апарырыг, апарачағыг," "ирадәмизи сындыра билмәјәчәк", "сарсыда билмәјәчәкдир" вә с. бу кими сөз вә ифадәләр гаты чинајәткарлара өлүм һөкмү ифадә едир, онлары лә'нәтләјир вә иттиһам едир. Бу иттиһамлардан сонра "Биз ирәли кедирик, Азәрбајчанын мүстәгиллијини мөһкәмләтмәк јолу илә кедирик. Азәрбајчанда демократик дөвләт гурмаг јолу илә, Азәрбајчанын милли мәнафеләрини горумаг јолу илә ирәлиләјирик вә ирәлиләјәчәјик" - дејән натиг нәһајәт, террорчу гүввәләрә, онларын архасында дуран чүрбәчүр сијаси груплара гәти хәбәрдарлығыны билдирир: "Азәрбајчанын дахилиндә вә харичиндә олан гүввәләрә хәбәрдарлыг едирәм - гој билсинләр ки, онлар бу јолла һеч нәјә наил ола билмәјәчәкләр. Гој билсинләр ки, онлар мәғлуб олублар вә мәғлуб олачаглар. Гој билсинләр ки, Зија Бүнјадовун ганы јердә галмајачагдыр" [27]. Мәтндән дә көрүндүјү кими, Азәрбајчан дилинин үслуби имканларындан бачарыгла истифадә едән натигин бу хәбәрдарлығы бир сөз атәши, интигам атәши кими сәсләнир.

ГУРУЛУШ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Һејдәр Әлијев нитгинин өзүнәмәхсус архитектоникасы, гурулушу, сүжет хәтти вар. Мөвзудан, онун гаршысында дуран мәгсәд вә вәзифәдән, аудиторијадан асылы олараг һәр бир нитгин архитектоникасы олур. Һ.Әлијев нитгләринин демәк олар ки, һамысы кириш-башланғыч, сүжет хәтти, әсас мәзмун, онун динамикасы вә сонлуг әсасында гурулур. Башланғычда, нитгин киришиндә, адәтән, мүрачиәт формалары ишләдилир. Аудиторијаја ујғун ишләдилән бу мүрачиәтләрлә илк андан, динләјичиләрин диггәтини чәлб едән натиг онларла дәрһал сәмими мүнасибәт јарадыр. Ашағыдакы мүрачиәт формаларына нәзәр салаг.

Азәрбајчанын Силаһлы Гүввәләринин 3-чү илдөнүмү мүнасибәтилә сөјләдији нитгин киришиндә дејилир:

"Икид Вәтән оғуллары!

Фәдакар Азәрбајҹан дөјүшчүләри!
Һөрмәтли мүһарибә ветеранлары!
Кәләҹәјинә үмид бәсләдијимиз һәрби курсантлар!
Әзиз вә доғма халгым!" [2, 372]
Јахуд:
"Әзиз әскәрләр, әзиз забитләр!
Һөрмәтли ханымлар, ҹәнаблар!
Һөрмәтли хариҹи өлкәләрин сәфирләри вә дипломатик нүмајәндәләри!" [2, 373]
Јахуд да:
"Һөрмәтли халг нүмајәндәләри!
Әзиз һәмвәтәнләр!
Баҹылар вә гардашлар!"

Бу мүраҹиәт вә хитаблар исә 1994-ҹү ил нојабрын 28-дә үмумхалг нүмајәндәләри топлантысында сөјләдији нитгин киришиндә ишләнилмишдир.

Һ.Әлијевин аудиторијаја мүраҹиәтләриндәки сәмимијјәт ајры-ајры дөвләт башчыларына мүраҹиәтлә башладығы нитгләрдә дә һисс едилир.

Түркијә Республикасынын президенти Сүлејман Дәмирәлин доғум күнү мүнасибәтилә "Чанкаја" көшкүндә кечирилән көрүшдәки (2 нојабр 1994) тәбрик нитгиндә охујуруг: "Түркијә Республикасынын президенти, Азәрбајҹан халгынын әзиз досту, гардашы, мәним шәхси әзиз достум, гардашым Сүлејман Дәмирәл!" [2, 483]

Белә мүраҹиәтләрдән сонра, адәтән, әсас мәгсәдә кечид башланыр. Бунун үчүн ишләнән увертүра характерли ҹүмләдә ифадә олунан фикир натигин әсас мәгсәдиндән вә нитгин үмуми мәзмунундан хәбәр верир. Мәсәлән, 1997-ҹи ил августун 3-дә АБШ-да - Бакы ассосиасијасынын нүмајәндәләри гаршысындакы чыхышынын әввәлиндә "Мәним севинҹим севинҹимәговушуб. Чүнки мүстәгил Азәрбајҹанын Президенти кими мән илк дәфә Америка Бирләшмиш Штатларына рәсми сәфәрә кәлмишәм"- дејән [35] Президент Һ.Әлијев Азәрбајҹанын мүстәгил дөвләт олдуғуну бөјүк севинҹ вә гүрурла бир даһа нәзәрә чатдырыр.

Белә информатив ҹүмләләрдән сонра нитгин мәзмуну, маһијјәти мәрһәлә-мәрһәлә ачылыр, шәрһ олунур, әсас

сүжет хәттинин изаһы башланыр. Натигин јаддашында әввәлҹәдән планлашдырылмыш, бир нөв кодлашдырылмыш мә'луматлар аудиторијанын сәрәнҹамына верилир, она чатдырылыр. Һ.Әлијевин нитгиндә сүжетләр һеч вахт бир хәтт үзрә инкишаф етмир вә ејни интонасија илә мүшајиәт олунмур, јери кәлдикҹә, тез-тез дәјишир. Бир мөвзудан, проблемдән, һәр һансы бир глобал мәсәләдән башгасына кечид, информатив һиссә, тәсдиг етмәк, јахуд инкар етмәк, тәгдир вә тәкзиб, сонра тамамлајыҹы, јекунлашдырыҹы һиссә вә јенидән бунларын нөвбәләшмәси кәлир. Бүтөв бир архитектоникада бирләшән бу мәрһәләләрдәки ардыҹыллыг, мәнтиги әлагә, мүхтәлиф кечид "көрпүләри", бунларын арасындакы елми зәмин, мәсәләнин даһа ваҹибини нәзәрә чатдырмаг, аудиторијанын диггәтини сәфәрбәр етмәк, ону нәзарәтдә сахламаг вә с. бу кими мәсәләләр бүтүн нитг бojу онун гурулушунда ҹидди шәкилдә көзләнилир.

1993-ҹү ил сентјабрын 21-дә онун Азәрбајҹан Республикасы Елмләр Академијасында зијалыларла көрүшүндәки чыхышынын гурулушуну, сүжетини, бурада гојулан мәсәләләрин ардыҹыллыгла шәрһ олунуб аудиторијаја чатдырылмасыны нәзәрдән кечирәк: узун фасиләдән сонра зијалыларла бу көрүшүндән мәмнунлуг, алдығы тәәссүрат; Азәрбајҹан Республикасынын мүасир вәзијјәти; торпагларын ишғалы; Азәрбајҹанын сүлһсевәр сијасәти; торпаглары хилас етмәк вә мүстәгиллијимизи горумаг үчүн халгы бирлијә чағырыш; мүстәгиллик вә онун иҹтимаи, сијаси маһијјәти; Азәрбајҹанын мүстәгиллик јолундан дөнмәзлији; 1918-ҹи ил мајын 28-дә јаранан Азәрбајҹан Демократик Республикасынын тарихи, онун јарадыҹылары, тәркиби һагтында; објектив тарихимизин јазылмасы вә тарихчиләрин вәзифәси; Азәрбајҹанын тарихинин, тарихи сәрвәтләринин, Әлјазмалар Институтунда сахланылан сәрвәтләрин дүнјанын елм адамларына чатдырылмасы вә с. бу кими онларча глобал мәсәләләр мәнтиги ардыҹыллыгла шәрһ олунур. Натиг Әлјазмалар Институтундан, бурада топланылмыш мә'нәви сәрвәтләримизин әһәмијјәтиндән, өјрәнилмәсиндән данышдыгдан сонра, бунун мәнтиги давамы олан башга мәсәләјә

кечир вә дејир: "Одур ки, бу бахымдан бир мәсәләјә дә тохунмаг истәјирик: тарихи тәһриф етмәк олмаз. Бу 70 иллик совет дөврүндә тарих, үмумијјәтлә дүнја тарихи, о чүмләдән Азәрбајҹан тарихи, һабелә кечмиш Советләр Иттифагынын әразисиндә јашајан дикәр милләтләрин тарихи тәһриф едилиб. Нә үчүн тәһриф едилиб? Чүнки о вахт вәзијјәт belә иди вә бу, чох ади бир һал иди" [1, 155].

Бу мәнтиги әлагә "көрпү"сүндән сонра натиг нөвбәти фикрини сөјләјәрәк ону динләјичиләрә чатдырыб тамамлајычы мәрһәләјә кечир вә башга бир фикрин, тезисин шәрһинә башлајыр:

"Бу фикри тамамлајараг демәк истәјирәм ки, өтән 70 иллик дөврдә тарихимиз тәһриф едилмишдир, һәм XX әсрин, һәм дә XIX әсрин тарихи, һәм дә ондан әввәлки дөврләрин тарихи тәһриф олунмушдур. Демирәм ки, тамам тәһриф едилмишдир, амма тарихә даир әсәрләримиздә тәһриф үнсүрләри вар" [1, 155].

Сонра тарихимизин бөјүк сәһифәләрини, интибаһ дөврүнү - XI-XII әсрләрдә Низамини, Хаганини, Фәләкини, Мәһсәтини хатырладан натиг Низаминин, Фүзулинин јубилејләриндән, онларын әсәрләринин мүхтәлиф дилләрдә нәшр олунмасындан, бунун әһәмијјәтиндән кениш шәкилдә, тә'сирли бир дилдә - бир әдәбијјатшүнас, тарихшүнас, мәдәнијјәтшүнас алим кими данышыр: "Јенә дә гејд едирәм, тарихимиз чох зәнкиндир вә биз буну вахташыры халга чатдырмалыјыг" чүмләси бу нитгдә нәгарәт кими сәсләнир. Сөзүнә давам едән натиг Нәсимини, онун 600 иллик јубилејини хатырладыр: "Хатириниздәдирми, Нәсиминин 600 иллик јубилејини гејд етдијимиз заман бу, дүнјада нә гәдәр әкс-сәда доғурду, Азәрбајҹаны нә гәдәр танытды! Нәһајәт, 600 илдән сонра биз Нәсиминин Һәләб шәһәриндәки мәзарыны тапдыг" [1, 157].

Јенә көрпү вә јенә әлагә: "Мән тәкчә шаирләр һаггында данышмаг истәмирәм. Нәсими дә јалныз шаир дејил, һәм дә алим, философдур. Ејни заманда бөјүк алимләримиз - Бәһмәнјар, Нәсирәддин Туси вә башгаларыны гејд етмәк истәјирәм." Бурада бу көркәмли тарихи шәхсләрин белә

ардычыллыгла хатырланмасы нитгә елми нотлар вермәклә онун аһәнкдарлығыны тә'мин едир, динләјичиләрдә ифтихар һиссини артырыр. Сонра натиг јени бир мәрһәләјә кечәркән әввәлки фикрини бир дә тәкрар едир: "Тарихимиздә һәр бир шәхсијјәтин өз јери вар. Бу фикрә бир дә гајытмаг истәјирәм ки, тарихи тәһриф етмәк олмаз" (1, 157-158).

Һ.Әлијев һәр һансы бир мәсәләдән данышдыгдан сонра, наилијјәтләри, јахуд нөгсанлары, вәзифәләри көстәрдикдән сонра һөкм вә нәтичә кими, јекунлашдырычы бир чүмлә ишләдир. Мәсәлән, елә бу чыхышында нөвбәти мәсәлә кими, Азәрбајҹанда али тәһсил һаггында әлдә олунан наилијјәтләри көстәрир вә дејир: "...али мәктәбләримизин јаранмасы вә инкишаф етмәси бу күн үчүн нә гәдәр бөјүк наилијјәтдир! Инди сиз башга өлкәләрин али мәктәбләри илә мүгајисә етдикдә көрә биләрсиниз ки, биз өтән дөврдә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишик. Бунлары итирмәк олмаз" [1, 158].

Натиг һөкм кими, гәти шәкилдә дедији сонунчу чүмләси илә башга бир фикрә кечмәк үчүн јени бир зәмин һазырлајыр. Бу чүмләнин ардынча халгымызын тарихи шәхсијјәтләрини јүксәк гијмәтләндирмәјә башлајаркән "Еләчә дә шәхсијјәтләри итирмәк олмаз"- дејир. Һ.Әлијев бу тарихи шәхсијјәтләр, халгымызын ләјагәтли оғуллары һаггында елә објектив, инандырычы мәнтиглә вә емосионал, һәјәчанлы бир дилдә данышырды ки, бүтүн салон она диггәт кәсилмишди (бу нитги биз дә динләмишик). О, бир гәдәр дә јүксәк интонасија илә сөзүнә давам едәрәк деди: "Биздән өтрү Мирзә Фәтәли Ахундов да, Әһмәд бәј Ағајев дә, Мәммәдәмин Рәсулзадә дә бөјүк шәхсијјәтләрдир, Нәриман Нәриманов да. Анчаг сон заманлар Нәриман Нәримановдан башлајараг Азәрбајҹанда бүтүн сијаси хадимләрин Азәрбајҹана дүшмән олмалары барәдә дејилән фикирләрлә һеч чүр разылашмаг олмаз. Буну дејән адамларын Нәриман Нәриманов сәвијјәсинә галхмалары үчүн бәлкә дә он илләрлә сијаси фәалијјәт көстәрмәләри лазымдыр. Нәриман Нәриманов өз дөврүнүн, јашадығы мүһитин чәрчивәсиндә бөјүмүш көркәмли симадыр, бөјүк сијаси хадимдир. Амма ону да билин ки, Нәриман Нәриманов мүстәгил демократик

дөвләтин хадимләринин һамысыны горујуб сахлајан адамлардан олмушдур. Мәммәдәмин Рәсулзадәни дә горујуб сахламышдыр. Мәшһур кенераллар Меһмандарову вә Шыхлинскини һәбс етмәк истәјирдиләр. О заман Нәриманов Ленинә мәктуб јазараг билдирмишдир ки, әввәлләр чар ордусунда, сонра исә мүстәгил дөвләтин ордусунда хидмәт етмиш бу адамлар дәјәрли шәхсијјәтләрдир вә онлардан истифадә етмәк лазымдыр. Бүтүн бунларла мән өз фикрими ачыг демәк истәјирәм: тарихи тәһриф етмәк олмаз. Тарихи тәһриф едәнләр халга хәјанәт едир, ону чашдырырлар. Буна сон гојмаг лазымдыр. Кәләчәкдә буна јол вермәк олмаз" (1, 158-159). Сонунчу ики чүмлә, көрүндүјү кими, јекунлашдырычы нәтичә кими натигин гәти һөкмүнү ифадә едир.

Һ.Әлијев бир гајда олараг һәмишә мә'рузәләрини, чыхышларыны, нитгләрини мараглы, тә'сирли сонлугларла тамамлајыр. Бу сонлуглар һәмишә үмидверичи, руһландырычы, кәләчәјә инамы артырмаға јөнәлдән нотлар үзәриндә көкләнир. Белә сонлугларын јаратдығы тәәссүратлар узун мүддәт динләјичиләри тәрк етмир, онлары дүшүндүрүр. Азәрбајчан Президенти Һејдәр Әлијев Һәрби Тәјјарәчиләр Мәктәбинин илк бурахылышына һәср олунмуш тәнтәнәли мәрасимдәки чыхышыны белә јекунлашдырыр: "Азәрбајчанлынын исте'дады, габилијјәти һаваны, сәманы фәтһ етмәкдә дә ән јүксәк сәвијјәдә ола биләр. Мән әминәм ки, бу, белә дә олачагдыр. Чүнки мән бизим Азәрбајчан кәнчләринин һәм физики чәһәтдән, кенетик кејфијјәтләринин јүксәк олмасыны, һәм дә характерчә, хасијјәтчә чәсур олмасыны јахшы билирәм... Мән там әминәм ки, бу күн дә, кәләчәкдә дә, бизим кәнчләримиз буну нүмајиш етдирәчәкләр.

Мән сизи үрәкдән тәбрик едирәм. Бир даһа дејирәм: Чох севинирәм ки, инди милли шаһинләримиз вар. Севинирәм ки, бизим шаһинләримиз Азәрбајчанын сәмасыны даим горумаға, Азәрбајчан әразисини горумаға, Азәрбајчанын мүстәгиллијини горумаға гадирдирләр.

Сизә чансағлығы арзу едирәм. Сизә јени-јени наилијјәтләр арзу едирәм. О күнү арзу едирәм ки, сизин јүксәк наилијјәтләриниз бүтүн Азәрбајчан халгыны севиндирсин вә

Азәрбајчан халгынын дүнја халглары ичәрисиндә нә гәдәр исте'дадлы олдуғуну бир даһа нүмајиш етдирсин. Сизи бир даһа тәбрик едирәм, сизә бу шәрәфли ишинизда уғурлар арзулајырам. Сағ олун!" [37]. "Мән бу күн сизи бу наилијјәтләр мүнасибәтилә тәбрик едирәм. Анчаг јени заманда истәмирәм ки, Мүдафиә Назирлијинин рәһбәрлији вә јахуд елә сизин өзүнүз дә елә дүшүнәсиниз ки, артыг һәр шеј һәлл олунубдур вә бунунла архајынлашасыныз. Хејир, бу, башланғычдыр. Амма бу, јахшы башланғычдыр, илк аддымдыр вә јахшы аддымдыр. Истәјирәм ки, бу аддымлар даим уғурлу олсун. Истәјирәм ки, бу тәмәл әсасында бизим күчлү милли авиасијамыз олсун. Истәјирәм ки, бизим чәсур шаһинләримиз олсун, бу шаһинләр өз мәһарәтләрини бүтүн дүнјаја көстәрсинләр, о чүмләдән, кечмиш илләрдә бизим милләтә бачарыгсыз кими гијмәт верән адамлара көстәрсинләр ки, азәрбајчанлылар һәр бир ишин өһдәсиндән кәлмәјә гадирдирләр" [37].

Јахуд, башга бир нитгинин сонлуғуна нәзәр салаг: "Әминәм ки, зәнкин һәрби тарихә малик Азәрбајчан халгы өз Силаһлы Гүввәләринин әзм вә гүдрәтинә архаланараг чәтин вә ағыр дөвләт гуручулуғу јолларында даһа инамла аддымлајачаг вә јени зәфәрләр газаначаг" [2, 372].

Буна биз дә әминик. Биз дә әминик ки, әсримизин көркәмли адамы, узагкөрән сијаси хадим, һөрмәтли Президентимизин рәһбәрлији илә мүстәгил Азәрбајчан Республикасы чичәкләнәчәк, игтисадијјатымыз, тарихимиз, мәдәнијјәтимиз, әдәбијјатымыз инкишаф едәчәк, Һејдәр Әлијевин сонсуз бир мәһәббәтлә севдији Вәтәнимиз, халгымыз, дилимиз бөјүк наилијјәтләр газаначаг, јени зирвәләрә јүксәләчәкдир.

* * *

Бу күн республикамызын һәр јериндә, шәһәрләриндә, бөлкәләриндә мүхтәлиф елм, маариф, тәһсил очагларында Һ.Әлијев ирси әтрафлы өјрәнилир вә халга чатдырылыр. Орта вә али мәктәбләрдә Һ.Әлијев университетләри, музејләри ачылмыш, онун ичтимаи-сијаси вә дөвләтчилик фәалијјәти, дахили вә харичи сијасәти, республиканын Президенти кими көрдүјү фајдалы ишләр, чап олунмуш

чохчилдлик әсәрләри әтрафлы шәкилдә тәдрис олунур, өјрәнилир. Башга фәалијјәт саһәләри кими, онун натиглик сәнәтинин өјрәнилмәси дә јүзләрчә тәшкилат вә мүәссисәләрдә диггәт мәркәзиндәдир. Мараглы будур ки, нәинки тәһсил вә елм очагларында, һәтта бир чох инзибати идарәләрдә дә бу мәсәләләрә хүсуси мараг вә һәвәс көстәрилир.

Јахшы оларды ки, Һ.Әлијевин һәртәрәфли фәалијјәти илә јанашы онун натиглик сәнәтинин, нитг мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси илә әлагәдар тәһсил вә елм очагларында хүсуси курслар, риторика мәктәбләри тәшкил олунсун. Һ.Әлијевин әсәрләри, нитгләри, сөһбәт вә мәсләһәтләри һәр бир азәрбајҹанлы үчүн бу күн дә, сабаһ да фајдалы бир һәјат програмыдыр, ән дәјәрли милли сәрвәтләримизин јашары тәркиб һиссәләриндәндир.

ӘДӘБИЈЈАТ

1.ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ. Мүстәгиллијимиз әбәдидир, I китаб, ијун, 1993, мај, 1994, "Азәрнәшр", Бакы, 1997.

2.ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ. Мүстәгиллијимиз әбәдидир. II китаб, мај, 1994, декабр, 1994, "Азәрнәшр", Бакы, 1997.

3."Гајыдыш." 1990-1993, "Азәрбајҹан" нәшријјаты, Бакы, 1996.

4.Античные теории языка и стиля, М-Л., 1936,

5.ГАЛЬПЕРИН И.Р. Очерки по стилистике английского языка, М., 1958.

6.Дил јазылары. I китаб. Түрк Дил Гуруму јајынлары; Анкара Университетинин басымеви, 1974.

7.Дил јазылары, II китаб. Түрк Дил Гуруму јајынлары, Анкара Университетинин басымеви, 1974.

8.МҮБАРИЗ ЈУСИФОВ. Даһи шәхсијјәтин нитг феноменлији. Бакы, 1997.

9.НИЗАМИ ХУДИЈЕВ. Һејдәр Әлијев вә Азәрбајҹан дили. Бакы, 1997.

10. "Азәрбајҹан" гәзети, 18 феврал 1996-чы ил.

11. "Азәрбајҹан" гәзети, 22 август 1996-чы ил.

12. "Азәрбајҹан" гәзети, 19 сентјабр 1996-чы ил.

13. "Азәрбајҹан" гәзети, 7 март 1997-чи ил.

14. "Азәрбајҹан" гәзети, 6 ијун 1997-чи ил.

15."Азәрбајҹан" гәзети, 18 ијун 1997-чи ил.

16. "Азәрбајҹан" гәзети, 4 нојабр 1997-чи ил.

17. "Азәрбајҹан" гәзети, 21 нојабр 1997-чи ил.

18."Азәрбајҹан" журналы, 1981, №6.

19."Азәрбајҹан мүәллими" гәзети, 11 феврал 1997-чи ил.

20. "Азәрбајҹан мүәллими" гәзети, 26 ијун 1997-чи ил.

21."Елм" гәзети, апрел 1997-чи ил, № 1-2 (439-440).

22."Әдәбијјат" гәзети, 20 ијун 1997-чи ил.

23."Әдәбијјат" гәзети, 14 нојабр 1997-чи ил.

24."Иршад" гәзети, 1906, № 84.

25."Московский комсомолец" газети, 20 август 1997-чи ил.

26. "Халг гәзети," 22 јанвар 1997-чи ил.

27. "Халг гәзети," 25 феврал 1997-чи ил.

28. "Халг гәзети", 11 март 1997-чи ил.

29. "Халг гәзети", 1 апрел 1997-чи ил.

30. "Халг гәзети," 14 ијун 1997-чи ил.

31. "Халг гәзети", 19 ијун 1997-чи ил.

32. "Халг гәзети", 24 ијун 1997 -чи ил.

33. "Халг гәзети", 25 ијун 1997-чи ил.

34. "Халг гәзети," 31 август 1997-чи ил.

35. "Халг гәзети", 2 сентјабр 1997-чи ил.

36. "Халг гәзети," 11 сентјабр 1997-чи ил.

37. "Халг гәзети," 16 октјабр 1997-чи ил.

38."Халг гәзети," 5 нојабр 1997-чи ил.

ҮЧҮНҸҮ ФӘСИЛ

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН ЧЫХЫШ ВӘ НИТГЛӘРИНИН ДИЛИНИН ҮСЛУБИ-ГРАММАТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Мүрәккәб бир систем олан дил һәр һансы бир дил дашыјычысынын конкрет фәрдин нитгиндә реаллашыр. Дил системинин нитгдә тәзаһүрү бир чох објектив вә субјектив амилләрлә, ганунаујғунлугларла тәнзимләнир. Һәмин ганунаујғунлугларын арашдырылмасы, онларын функсија *вә механизмләринин һәм нәзәри*, һәм дә практик ҹәһәтдән өјрәнилмәси олдугҹа әһәмијјәтли вә ваҹибдир.

Нитгин тәзаһүр просеси фәрдин дили нә дәрәҹәдә билдијини, онун грамматик-семантик гурулушуна, лексик зәнкинлијинә, әдәби тәләффүз гајдаларына, орфографијасына, дикәр нитг мәдәнијјәти нормаларына бәләдлијини ајани нүмајиш етдирир. Дилин грамматик ҹәһәтдән мүкәммәллији, лексик зәнкинлији нитгин јүксәк сәвијјәдә олачағына, *әдәби дил нормаларына ујғунлуғуна, анлашыглы* олмасына зәманәт вермир. Бу, һәр шејдән әввәл, фәрдин нитг просесиндә дил ваһидләриндән истифадә етмәк баҹарығындан асылыдыр. Дил системинин дәрин гатларында истифадәсиз галмыш потенсиал имканлар һәр бир фәрд тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә, “өзүнәмәхсуслугла” ашкарланыр вә реаллашдырылыр. Фәрдин дилин бүтүн потенсиал имканларындан истифадә едә билмәси үчүн бир чох мүһүм шәртләр мөвҹуддур:

-Һәр шејдән әввәл дил дашыјычысы (фәрд) дилин фонетик, лексик, грамматик, семантик системи илә дериндән таныш олмалы, ону мәнимсәмәлидир.

-Дил дашыјычысы зәнкин сөз еһтијатына малик олмалы, фолклору, дилин фразеолокијасыны билмәли, бу зәнкин хәзинәнин потенсиал имканларындан јериндә вә усталыгла *фајдаланмалыдыр.*

-Дил дашыјычысы халгын мәдәнијјәти, инҹәсәнәти, әдәбијјаты, дүнјакөрүшү, дини, мифик тәфәккүрү зәмининдә фикир јүрүтмәли, нитгини о истигамәтдә гурмағы, дедикләрини сүбута јетирмәји баҹармалыдыр.

-Дил дашыјычысы үнсијјәт сахладығы дилин орфоепик, орфографик вә дикәр нитг мәдәнијјәти нормаларына, әдәби дилдә формалашмыш, гәбул едилмиш “нитг гәлибләринә” бәләд олмалы, бүтүн әдәби дил нормаларына әмәл етмәлидир.

-Дил дашыјычысы нитг просесиндә даһа чох ана дилинин зәнкин потенсиалына сөјкәнмәли, әҹнәби сөз вә ифадәләрдән, фразеолокизмләрдән јерли-јерсиз истифадәдән чәкинмәлидир.

Бә'зән ана дилиндә һамынын баша дүшдүјү, гәбул етдији бир сөзүн јад дилдәки сөзлә әвәз олунмасы фәрдин нитгинә мүнасибәти дәјишдирә биләр.

-Дил дашыјычысы дилин тәкҹә грамматик-фразеоложи имканлары илә кифајәтләнмәмәли, халга доғма вә јахын олан емосионал-үслуби васитә вә имканлардан да сәриштәли шәкилдә бәһрәләнмәлидир.

Әлбәттә, нитг просесиндә фәрдин дилин потенсиал имканларындан истифадә етмәси тәкҹә садалананларла мәһдудлашмыр. Көстәрилән шәртләр ән үмуми сәҹијјә дашыјыр, нитгин конкрет тәзаһүрү просесиндә бу амилләр һәр дәфә јени-јени идејалар, имканлар, шәхси хүсусијјәтләр вә бир чох башга екстралингвистик сәбәбләр һесабына зәнкинләшә биләр.

Дилин инкишаф сәвијјәси, онун грамматик гурулушунун мүкәммәллији, лексик вә фразеоложи зәнкинлији нитгдә (шифаһи вә ја јазылы формаларда) үзә чыхыр, ашкар *олунур. Бу бахымдан конкрет дил дашыјычысынын дили* нә дәрәҹәдә мәнимсәмәси вә тәмсил етмәси чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Чүнки бә'зән бу вә ја дикәр дил барәсиндә конкрет фәрдин нитги әсасында фикир јүрүдүлүр, нәзәри вә тәҹрүби үмумиләшдирмәләр апарылыр. Бүтөвлүкдә, Азәрбајҹан дили бүтүн Азәрбајҹан халгынын дилидир.

Азәрбајҹан халгынын дили исә ајры-ајры фәрдләрин нитгләринин мәҹмусундан ибарәтдир. Шүбһәсиз ки, һәр бир фәрд дили мүхтәлиф сәвијјәдә мәнимсәјиб, ондан өз "сәвијјәсинә" мүвафиг шәкилдә истифадә едир. Бу фәрдләрин һәр биринин нитгини камил Азәрбајҹан дили нүмунәси һесаб етмәк олмаз. Мәһз она көрә дә, фәрдин нитгинин камиллији, дили мүәјјән дәрәҹәдә тәмсил етмәси үчүн онун минимум тәләбләрә ҹаваб вермәси ваҹибдир.

"Доғрудан да, XIV әсрин Азәрбајҹан дили бизим үчүн Нәсиминин, XVI әсрин дили Фүзулинин, XVIII әсрин дили Видади вә Вагифин, XX әсрин дили М.Ф.Ахундовун, Закирин вә б. дилидир. Биз һәмин дөврләрдәки әдәби дилимизә гијмәт верәркән, онун вәзијјәтини изаһ едәркән, әсасландығымыз мәнбә, һәр шејдән әввәл, о дөврләрдә јашајыб јарадан јазычыларын әсәрләринин дили олур.

Кәләҹәк нәсилләр бизим дөврүмүзүн дилинә гијмәт верәркән, јенә дә биринҹи нөвбәдә бизим ән гүдрәтли мүасир јазычыларымызын дилинә әсасланаҹаглар. Демәли, бәдии әсәрләрин дили јалныз бу вә ја дикәр бир әсәрин садәҹә ифадә тәрзи дејилдир, ејни заманда, нәсилләрин нәсилләрә јадикарыдыр" [8, 3-4].

Тәбиидир ки, нәсилләрдән нәсилләрә јадикар галан, дилимизи тәмсил едән тәкҹә ајры-ајры јазычылар вә бәдии әсәрләрин дили дејил. Азәрбајҹан дилинин јашамасы, инкишафы, формалашмасы, чичәкләнмәси вә јени-јени мә'на зәнкинликләри кәсб етмәсиндә јазычыларла јанашы, бир чох көркәмли елм вә мәдәнијјәт хадимләринин, журналист вә нәшријјат ишчиләринин, дөвләт хадимләринин вә рәһбәрләринин дә хидмәтләри аз олмамышдыр.

Бу бахымдан көркәмли иҹтимаи вә сијаси хадим, халгын севимли рәһбәри, һөрмәтли президентимиз Һејдәр Әлијевин нитгләри, халг гаршысында чыхышлары, сөһбәтләри мүасир Азәрбајҹан дилинин камил нүмунәси кими сәҹијјәләндирилә биләр. Мүбалиғәсиз демәк олар ки, Азәрбајҹан әдәби дилинин бир чох потенсиал имканларынын, үслуби хүсусијјәтләринин тәзаһүрү Һ.Әлијевин нитгләриндә өз әксини тапмышдыр. Мәһз она көрә дә, мүасир Азәрбајҹан әдәби

дилинин тәдгиги үчүн һәмин нитгләрин лингвистик бахымдан арашдырылмасынын ваҹиб әһәмијјәти вардыр.

Һ.Әлијев нитгинин һәртәрәфли шәкилдә тәдгиги узун мүддәт тәләб едир. Көркәмли шәхсијјәтин нитгиндә өзүнү көстәрән бир чох хүсусијјәтләр узун илләрин сынағындан, заманын сүзкәҹиндән кечдикдән сонра һәгиги елми гијмәтини, лингвистик сәҹијјәсини тапа биләр. Бу јазыда Һ.Әлијевин нитгиндә чох габарыг мүшаһидә олунан ән мүһүм грамматик хүсусијјәтләрин лингвистик арашдырылмасына ҹәһд көстәрилмишдир. Һәмин арашдырмаларын кәләҹәкдә бу нитгләрин там шәкилдә тәдгиги ишинә мүәјјән дәрәҹәдә јардым едәҹәјинә, бу истигамәтдә апарылаҹаг тәдгигатлар үчүн стимул олаҹағына үмид бәсләјирик.

Һ.Әлијевин нитгләриндә мүхтәлиф грамматик васитәләрдән, дилин потенсиал зәнкинликләриндән истифадә олунмасы мәсәләсинә кечмәздән әввәл, бу нитгләрдә динләјиҹини өзүнә валеһ едән, инандыран вә илк мүшаһидәдән ашкарланан бә'зи үмуми ҹәһәтләрә диггәт јетирмәк мәгсәдәујғун оларды.

Һ.Әлијевин нитгләриндә нәзәрә чарпан башлыҹа ҹәһәт онун өзүнәмәхсус, тәкрарсыз үслубудур. Бу, сөзүн әсл мә'насында, Һ.Әлијев үслубудур. Мүшаһидәләр көстәрир ки, Һ.Әлијевин нитгләринә тәкҹә рәсми үслуб нүмунәси кими бахмаг олмаз. Бу нитгләрдә мүхтәлиф үслубларын говушмасы, бир мәгсәдә, фикрә хидмәт етмәси өзүнү көстәрир. Бурада әсас мәгсәд һансы үслуби хүсусијјәтләрдән истифадә едилмәсиндән асылы олмајараг фикрин ачыг, ајдын, инандырыҹы шәкилдә халга чатдырылмасыдыр. Мәһз она көрә дә бу нитгләрдә рәсми, елми, бәдии, публисист үслуб чаларлары бир вәһдәт шәклиндә өзүнү көстәрир.

Һ.Әлијевин нитгләриндә икинҹи ән чох нәзәри ҹәлб едән хүсусијјәт дәгиглик, ардыҹыллыг, мәнтигилик, сабитлик вә тәмкиндир. Бу хүсусијјәтләр бирликдә нитгә бир мүдриклик, даһијанәлик верир, ону динләјәни инандырыр, халгын е'тибарыны газаныр.

Һ.Әлијев нитгләрини тәкҹә лингвистик бахымдан там шәрһ етмәк гејри-мүмкүндүр. Бу нитгләрин фәлсәфи, психоложи, сијаси-иҹтимаи, мәдәни, мәнтиги вә с. бахым-

дан да арашдырылмасы онларын әсл тәбиәтини ачмаг имканы јарадарды.

Һ.Әлијевин нитгләринин даһа мүһүм бир чәһәти онларын шифаһи данышыг илә јазылы нитгин говушағында олмасыдыр. Бу да онларын ајдын, рәван, ахычы, садә шәкилдә ифадәси үчүн имкан јарадыр.

Нәһајәт, көркәмли шәхсијјәт, бөјүк натиг Һ.Әлијевин нитгләриндә нәзәр-диггәти чәлб едән ән мүһүм хүсусијјәтләрдән бири вә бәлкә дә ән вачиби хәлгилик, халга бағлылыг, халг руһундан, мә'нәвијјатындан гидаланмасыдыр.

Көстәрилән хүсусијјәтләр Һ.Әлијев нитгиндә о гәдәр габарыг әкс олунмушдур ки, онларын конкрет нүмунәләр көстәрмәклә сүбутуна еһтијач јохдур.

***

УСЛУБИ МОРФОЛОКИЈА

Һ.Әлијевин нитгләринин грамматик хүсусијјәтләринин арашдырылмасы һәм нәзәри, һәм дә практик чәһәтдән олдугча әһәмијјәтлидир. Илк әввәл Һ.Әлијевин сон илләрдә - Азәрбајчан Республикасы мүстәгиллик газандыгдан сонра чешидли аудиторијаларда, халг гаршысындакы нитгләринин материаллары әсасында нәзәрә чарпан ән мүһүм морфоложи хүсусијјәтләрә диггәт јетирәк.

Һ.Әлијевин нитгинин сәчијјәви морфоложи хүсусијјәтләри ашағыдакылардыр:

-Һ.Әлијевин нитгиндә фе'лин заманлары тәкчә заман билдирмир. Чох вахт фе'лин заманлары интенсивлик, әбәдилик, тәкидлилик, һөкм, гәтилик билдирмәјә хидмәт едир.

-Һ.Әлијевин нитгиндә шифаһи данышыг, радио-телевизија дили үчүн сәчијјәви олан заман шәкилчиләри -ыб,-иб,-уб,-үб/-јыб,-јиб, -јуб, -јүб/ кениш ишләнмишдир.

-Һ.Әлијевин дөвләт башчысына хас хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирән нитгләриндә фе'лин вачиб вә әмр шәкилләри даһа чох мүшаһидә олунур.

-Фе'лин шәрт шәкли мүхтәлиф мә'на чаларлыглары вә зәнкинлији илә Һ.Әлијевин нитгләриндә өз әксини тапмышдыр.

-Һ.Әлијевин нитгиндә фе'ли бағлама вә фе'ли сифәтләрин бүтүн грамматик потенсиалларындан сәмәрәли шәкилдә истифадә олунмушдур.

-Һ.Әлијевин нитгиндә "күман едирәм ки," "шүбһәсиз ки," "јә'гин ки," "тәәссүф ки," "бәлкә дә," "ән нәһајәт," "дејәсән," "сонра," "дүздүр," "үмумијјәтлә," "шүбһә етмәјин ки" вә с. модал сөзләрә даһа чох раст кәлинир.

Онлар ифадә олунан фикрин доғрулуғуну, керчәклијә ујғунлуғуну, шүбһә, күман, емосионаллыг билдирир.

Һ.Әлијевин нитгиндә фикри үмумиләшдирән, јекунлашдыран вә нәтичә билдирән модал сөзләрин ишләнмә тезлији дә чох бөјүкдүр.

Һ.Әлијевин нитгләриндә фе'л нитг һиссәси, онун ајры-ајры категоријаларынын ишләнмәсинин бә'зи хүсусијјәтләри јени лингвистик анламда вә үслуби мәгамда өзүнү бүрузә верир. Фикримизи сүбута јетирмәк үчүн фе'лин заманларынын ишләнмәсини конкрет нүмунәләр әсасында нәзәрдән кечирәк.

Мә'лум олдуғу кими, фе'лләрдә заман категоријасы ичра олунмуш вә олуначаг бир ишин ичрасы заманы илә инди һәмин ишин ичрасы һаггында хәбәр верилән заман арасындакы мүддәти көстәрир. Иш вә һәрәкәт ја кечмиш, ја индики, ја кәләчәк заманда ичра олунур. Һәр үч заманын ваһид ме'јары исә индики заман һесаб олунур [11, 190].

Нитгләрдә бә'зән мүәјјән бир фикир һәм кечмиш, һәм дә кәләчәк заманда ифадә олунур. Бу да даһа чох һөкм, гәтилик, интенсивлик, тә'кидлилик билдирмәјә хидмәт едир: Мән өзүмү о һиссләрин сәвијјәсинә һеч вахт салмамышам вә салмајачағам [1, 12]; Мән садәчә бир вәтәндаш кими дә һеч вахт һеч кәслә әдавәт апармаг, гисас алмаг, јахуд да ки, кимәсә пислик етмәк истәмәмишәм вә истәмәјәчәјәм [1, 13].

Бә'зән исә ејни хүсусијјәт фәргли шәкилдә кечмиш вә индики заманларла ифадә олунур: О шәраитдә јашајырдылар, инди дә јашајырлар. Мән өзүм о шәраитдә јашамышам [1, 79]; Мән дәфәләрлә демишәм вә дејирәм: республикамыз, халгымыз ағыр вәзијјәтдәдир [2, 386]; Демишәм вә инди дә дејирәм: һәјатымын бундан сонракы һиссәсини халга бағышламышам [1, 99].

Нәгли кечмиш заман формасы тәкчә гәти кәләчәк дејил, гејри-гәти кәләчәк формасы илә дә ишләнир вә тә'кидлилик, гәтијјәт ифадә едир: Мән дәфәләрлә гејд етмишәм вә јенә дә тәкрар едә биләрәм ки, Азәрбајчан халгы өз тарихиндә чох ағыр дөврләр јашамышдыр. Лакин бүтүн сынаглардан чыхараг *мәнлијини, халгылијини, азәрбајчанлылығыны,* мүсәлманлығыны итирмәмишдир вә һеч вахт да итирмәјәчәкдир [1, 102].

Заман шәкилчиләринин ифадә етдији мә'на тәкчә фе'л нитг һиссәси илә дејил, исми хәбәрләрлә дә верилир: Азәрбајчан халгы өз сәрвәтинин саһибидир вә саһиби олачагдыр. Үмумијјәтлә, бүтөвлүкдә Азәрбајчанда дахили ичтимаи-сијаси вәзијјәт сабитдир вә бундан сонра да сабитләшәчәкдир [1, 191].

Гәтилик ифадә олунан чүмләләрдә исә јалныз гәти кәләчәк формасы ишләнир: Шүбһә етмәјин ки, Азәрбајчан халгы бу ағыр сынагдан да чыхачаг, өз торпағыны азад едәчәк, өз мүстәгиллијини горујуб сахлајачаг, халгымыз өзүнүн бүтүн әразисиндә өз талејинин саһиби олачагдыр [1, 395].

Мә'лум олдуғу кими, дилимиздә әсасән фе'ли бағлама шәкилчиси һесаб олунан -ыб,-иб,-уб,-үб (-јыб,-јиб,-јуб,-јүб) шәкилчиләри илә -мыш, -миш, -муш, -мүш шәкилчиләринин ифадә етдији мә'наны билдирән нәгли кечмиш әмәлә кәлир [11, 194].

Вахтилә классикләрин дилиндә кениш ишләнмиш бу форма һазырда даһа чох шифаһи нитгдә, радио-телевизија дилиндә ишләнмәкдәдир. Көстәрилән кечмиш заман формасына Һ.Әлијевин нитгләриндә дә кениш раст кәлинир: Һадисәләр дәһшәтлидир, ган төкүлүб, чинајәт едилиб [1,10]; Харичи сијасәт саһәсиндә кечән бир ил мүддәтиндә чох *иш көрүлүб* [1, 11]; Ијун ајынын 2-дән индијәдәк Ермәнистан силаһлы гүввәләри тәрәфиндән апарылан һүчумлар нәтичәсиндә бир чох кәндләр вә јашајыш јерләри әлдән кедиб, дағыдылыб, јандырылыбдыр. Хејли инсан һәлак олуб, чохлары өз јашајыш јерләрини тәрк едибләр вә һазырда чөлләрдә чох *ағыр вәзијјәтдә јашајырлар.* [1,20]; Дүздүр, инсанларын бир һиссәсинин бејинләрини зәһәрләјибләр, онларын психолокијасыны корлајыблар - бунларын һамысы көз габағындадыр,- анчаг јаранмыш потенсиалы дағыда билмәјибләр вә буну дағытмаға онларын һеч күчү дә чатмазды [1, 141].

Данышыг дилиндә нәгли кечмиш заман формасы шәкилчиләри -мыш, -миш, -муш, -мүш өзүндән сонра мүхтәлиф шәкилчиләрлә бирләшдикдә -ш самити бә'зән дүшүр. Бу просес әдәби дилә дә кечмиш, һазырда бир чох әдәби-бәдии әсәрләрдә, гәзет сәһифәләриндә бу шәкилдә ишләнмәкдәдир. Әдәби дилдә мүасир дөврдә кедән мүхтәлиф просесләрә һәссас олан Һ.Әлијевин нитгиндә дә аналожи һал мүшаһидә олунур: Сизин дә, сизин башчыныз Елчибәјин дә, дејин көрәк, һансы хидмәтләри олуб? Көстәрин көрәк, һансы ағачы әкмисиниз? Һансы арха су чәкмисиниз? Һансы еви тикмисиниз, һансы бинаны учалтмысыныз? [1, 192].

Һ.Әлијевин нитгләриндә фе'л шәкилләри дә бир чох үслуби чаларларда кениш ишләнмишдир. Мә'лум олдуғу кими, -малы, - мәли шәкилчиләри илә дүзәлән вачиб шәкли ишин ичрасынын вачиблијини көстәрир. Дөвләт башчысынын програм сәчијјәли нитг вә чыхышларында, мүдрик *төвсијә вә мәсләһәтләриндә* бу форма кениш мүшаһидә олунур: Күман едирәм ки, Азәрбајчан Республикасы демократик дөвләт кими бүтүн дөвләтләрлә бәрабәрһүгуглу мүнасибәтләр јаратмалыдыр [1, 11]; Шүбһәсиз ки, Русија илә Азәрбајчан арасында мүстәгил принсипләр әсасында мүнасибәтләр бундан сонра да јахшы, даһа да кениш, сәмәрәли олмалыдыр. Кечмиш Советләр Иттифагына дахил олан, инди мүстәгил олан бүтүн дөвләтләрлә - Украјна, Белорус, Күрчүстан, Орта Асија дөвләтләри, Газахыстан, Прибалтика дөвләтләри, Молдава илә биз даһа кениш гаршылыглы әлагәләр јаратмалыјыг [1, 11]; Дөвләт гуручулуғу вә чәмијјәтин формалашмасы мәһз демократик принсипләр әсасында олмалыдыр. Сијасәтдә вә игтисадијјатда сәрбәстлик, һүрријјәт, инсан һагларынын горунмасы вә сәрбәст игтисадијјат, базар игтисадијјаты принсипләри бәргәрар олмалыдыр. Јә'ни бизим республикамыз бир сәнә бундан өнчә башладығы јола давам етмәлидир. Бу дүзкүн

јолдур, доғру јолдур, бу јолла бизим республика даһа гәтиҹәтлә кетмәлидир [1, 10].

Бә'зән, -малы,-мәли шәкилчиси ишин ичрасында субјектин гејри-фәал иштиракыны билдирән -ыл,-ил,-ул,-үл (-јыл,-јил,-јул, -јүл) шәкилчиләриндән сонра ишләнир: Һансы дөвләтин дахили гурулушу, дахили сијасәтинин һансы истигамәтдә кетмәсиндән асылы олмајараг, биз нормал мүнасибәтләр јаратмалыјыг. Гоншу Иран Ислам Республикасы илә бизим мүнасибәтләримиз јахшылашдырылмалыдыр, инкишаф етдирилмәлидир [1, 11]; Азәрбајҹан Республикасына Америка Штатлары тәрәфиндән сон заманлар олан мүсбәт мүнасибәтләр һамымызы севиндирир вә күман едирәм ки, бу мүнасибәтләр даһа да кенишләниб инкишаф етдирилмәлидир. [1, 11]; Одур ки, бу саһәдә лазыми тәдбирләр көрүлмәли, ислаһатлар апарылмалы, ганунлар һазырланыб гәбул едилмәлидир [2, 115]; Ән нәһајәт, сөһбәтин сон мөвзусуну Әликрам Һүмбәтова һәср етди белә бир мөвзуја ки, Азәрбајҹанда инзибати әрази бөлкүсүнә бахылмалыдыр, инзибати әрази бөлкүсү мүәјјән олунмалыдыр [1, 66].

Мә'лум олдуғу кими, мәчһул нөв шәкилчиси олан -ыл,-ил,-ул,-үл (-јыл,-јил,јул,-јүл) заман шәкилчиләри илә ишләндикдә мүәјјән заман кәсијиндә ишин гејри-мүәјјән бир шәхс тәрәфиндән ичрасыны көстәрир. Ишин ичрасында иштирак едәҹәк субјект илк бахышдан намә'лум олса да, президент өз чыхышында конкрет идарә рәһбәринин, назирлијин адыны чәкмәсә дә, әслиндә дөвләт башчысынын нитгиндә мәсәләнин кимә, һансы истеһсал саһәсинә аид олмасы, ишин ичрасынын ким тәрәфиндән јеринә јетирилдији вә јетириләҹәји мә'лумдур: Дүнја дөвләтләри илә бәрабәрһүгуглу вә гаршылыглы фајдаланма принсипләри әсасында бағланмыш игтисади әмәкдашлыг давам етдириләҹәк, ајры-ајры харичи ширкәтләрлә имзаланмасы нәзәрдә тутулмуш бүтүн мүгавиләләрлә бағлы көтүрүлмүш өһдәликләр сивилизасија нормалары чәрчивәсиндә јеринә јетириләҹәкдир [1, 15].

Гејд олунан шәкилчиләрлә јанашы Азәрбајҹан дилиндә -н,-ин,-ын,-ун,-үн шәкилчиләри дә мәчһуллуг мәзмуну

јарадыр: Әкәр 1920-чи илә гәдәрки дөврә нәзәр салсаг, көрәрик ки, Азәрбајҹан нефти харичи өлкәләрин ири ширкәтләри тәрәфиндән истисмар олунараг дашыныб вә халг нефтдән аз мәнфәәт көтүрүб [1, 82]; ....Сөһбәтин бир 30 фаизи, әкәр вахт е'тибарилә көтүрсәк, Азәрбајҹанда олан вәзијјәтә, ганунсузлуға, өзбашыналыға, кечмиш игтидарын күнаһларына, сәһвләринә һәср олунмушду. Тәхминән 35 фаизи дә һәср олунмушду бизим Гарабағда кедән мүһарибәјә вә бунунла әлагәдар ордумузда олан бәрбад вәзијјәтә, ордунун пис вәзијјәтдә олмасына, башга мәсәләләрә [1, 66]; Бу мәсәлә һәлл олунмалыдыр [1, 80].

Президентин нитгиндә ән чох ишләнән фе'л шәкилләриндән бири дә әмр шәклидир. Бу шәкил хүсусилә, дөвләт башчысынын чағырыш сәчијјәли нитгләриндә өзүнү даһа габарыг бүрузә верир. Мә'лум олдуғу кими, әмр ифадә едән һәр һансы фе'л мә'нача нисбәтән кәләҹәк заманы билдирмиш олур, чүнки әмр (арзу вә ја хаһиш) бу вә ја дикәр ишин кәләҹәкдә көрүлмәси үчүн едилир. Кечмишдә ичра олунмуш бир иш барәдә, инди әмр вермәк мәнтиги ҹәһәтдән дә дүзкүн дејил [11, 208]: Ејни заманда Ләнкәран, Астара, Лерик, Јардымлы, Масаллы, Ҹәлилабад, Биләсувар рајонларынын әһалисинә мүраҹиәт едирәм: ајаға галхын, өз инсанлыг мәнлијинизи көстәрин, вәтәндашлыг мәнлијинизи көстәрин, намусунузу, шәрәфинизи горујун, Азәрбајҹанын бүтөвлүјүнү горујун [1, 98]; Әкәр халга Әбүлфәз Елчибәј лазымдырса, десинләр, кәлсин отурсун бурада [1,114]; Она көрә мән һесаб етдим ки, бу күн кимин нә сөзү вар гој һамысы лентә јазылсын ки, сонра даһа һеч кәс һеч нәји дәјишдирә билмәсин, инкар едә билмәсин [1, 72]; Нә үчүн инди һесаб едәјәк ки, бура кимин үчүнсә вәтәндир, кимин үчүнсә вәтән дејил [1, 75]; Азәрбајҹанда да ағыллы бир адам олмады ки, бунлара десин, ај киши, сән шаирсән, кет шаирлијини елә, журналистсән, кет журналистлијинлә мәшғул ол, артистсән, кет артистлијини ет, мүғәннисән, кет маһныны оху [1, 447].

Нүмунәләрдән әјани олараг көрүндүјү кими, фе'лин әмр шәкли мүхтәлиф мәгсәдләрлә мүхтәлиф фикирләрин ифадәси үчүн ишләнмәклә јанашы, бә'зән үслуби сәчијјә дә

дашымыш олур. Чох вахт фикрин гүввәтләндирилмәси, тә'кидлилији мәгсәди илә фе'лин әмр формасында ишләнмиш фе'л бә'зән ејни илә, бә'зән исә јахын мә'налары илә тәкрар олунур: ...һеч кәс һеч нәји дәјишдирә билмәсин, инкар едә билмәсин [1, 72]; Дедим ки, кет ора, ағыр саһәдир, бурада оғурлуг олуб, ганунсузлуглар олуб [2, 386]; Кәлин бу күн сәмими олаг, кәлин бу күн ачыг олаг, һеч кәс һеч кәсдән чәкинмәсин, кимин нә сөзү вар десин, кимин үрәјиндә нә вар десин [1, 76].

Бу нүмунәләрдә "билмәсин", "кәлин", "олаг", "десин" фе'л шәкилләринин тәкрар-тәкрар ишләнмәләри үслуби сәчијјә дашыјыр, нитги гүввәтләндирир, онун тә'сир күчүнү артырыр.

Азәрбајчан дилиндә фе'лин шәрт шәкли башга фе'л шәкилләриндән фәргли бир чох хүсусијјәтләрә маликдир. Шәрт шәклинин әламәти -са,-сә фе'л көкүндән, һәм дә башга шәкилчиләрдән сонра ишләнә биләр. Шәрт шәклинин садә вә мүрәккәб формалары вар. Бундан башга, шәрт шәкли һекајә вә рәвајәт мәзмунлары билдирир [11, 226]. Шәрт шәклинин бу көстәрилән хүсусијјәтләри бүтүн үслуби чаларлары илә Һ.Әлијевин нитгиндә өз әксини тапмышдыр: Әкәр 1920-чи илә гәдәрки дөврә нәзәр салсаг, көрәрик ки, Азәрбајчан нефти харичи өлкәләрин ири ширкәтләри тәрәфиндән истисмар олунараг дашыныб вә халг нефтдән чох аз мәнфәәт көтүрүб [1, 82]; Әкәр онлардан сәмәрәли истифадә олунсајды, инди Азәрбајчанда нефт вә газ чыхарылмасы үзрә көстәричиләр нәинки азалмазды, һәтта артарды да [1, 85]; Әкәр халгын мәнә инамы варса - мән минләрлә телеграмлар алырам, он минләрлә телеграмлар вә мәктублар алырам ки, халг мәнә үмид бәсләјир - әкәр доғрудан белә инам варса, бу күн мән бир даһа сизин гаршыныза чыхыш едиб дејирәм - халг һәр шеји билмәлидир вә биләчәкдир [1, 92]; Мәним идракым вар, ирадәм вар вә халг мәнә үмид бәсләјирсә, халг мәнә бу сәлаһијјәти вермишдирсә, халгы бу ағыр вәзијјәтдән чыхармағы өз өһдәмә көтүрмүшәмсә, күман едирәм ки, халг мәни мүдафиә едәчәкдир. [1, 98]; Дүздүр, мәсәлән, әкәр ахтарыб тапсајдылар вә лајигинчә көстәрә билсәјдиләр ки,

дүнјанын бөјүк философу Һөте өзүнүн бә'зи фәлсәфи мүддәаларыны Низами Кәнчәвинин фәлсәфи фикирләри әсасында изаһ етмишдир - бу исә тарихи һәгигәтдир - әкәр буну сүбут етсәјдиләр, әлбәттә ки, објективлик олардa [1,155]; Әкәр инди дөвләт мүстәгиллијимиз, милли азадлығымыз көрпә ушағын илк аддымларына бәнзәјирсә, бир нечә илдән сонра дөвләтимиз, өлкәмиз, халгымыз күчлү, ирадәли аддымларла ирәлиләмәли, бөјүк инамла һәрәкәт етмәлидир [1, 164]; Әкәр дөвләт органлары сон илләрдә бу мәсәләләрдән кәнара чәкилибләрсә, һәр шеји өзбашына бурахыбларса, бунунла да кәнчлији јолајрычында бах беләчә чашбаш гојубларса, шүбһәсиз ки, бу үмумхалг мәнафејимизә ән бөјүк зәрбәдир [1, 167]; Әкәр адлар кими мәзмун да дәјишсәјди, елм сәвијјәси галхсајды, мән дә бу дәјишикликләрин һамысына афәрин дејәрдим [1, 169].

Азәрбајчан дилиндә фе'лин давам шәкли әввәлчә башланмыш бир иш, һал вә һәрәкәтин ичрасы һаггында хәбәр верилән заманда да давам етдијини билдирир. Давам шәкли магда,-мәкдә шәкилчиләринин көмәји илә әмәлә кәлир.

Һ.Әлијевин нитгләриндә фе'лин давам шәкли башга фе'л шәкилләринә нисбәтән аз мүшаһидә олунур: Тәәссүф ки, бунлар нәтичә вермәјибдир вә Ағдам, Фүзули, Чәбрајыл рајонлары истигамәтиндә инди дә ганлы дөјүшләр давам етмәкдәдир [1, 20].

Азәрбајчан дилиндә, чүмлә дахилиндә ики мүхтәлиф иши ифадә едән фе'л шәкилчиләр васитәси илә бир-биринә бағланыр вә беләликлә чүмләдә сәрбәст вә онунла бағлы олан ики фе'л-фе'ли бағлама иштирак едир. Бағлы фе'л сәрбәст фе'лдән әввәл ишләнир, шәхс вә заман шәкилчиләри гәбул етмир. Асылы фе'л мүәјјән ганунаујғунлуглар әсасында хәбәр функсијасы дашыјан сәрбәст фе'лләрдәки шәхс вә заман шәкилчиләри илә узлашыр: Мән бу күн Азәрбајчан вәтәндашлары гаршысында чыхыш едәркән сон күнләрдә Вәтәни горујараг, торпагларымызын кешијиндә дајанараг, дүшмәнә лајигли чаваб верәрәк гәһрәманлыгла һәлак олмуш өвладларымызын икидлији өнүндә баш әјир, онларын - Вәтән јолунда шәһид олмуш Азәрбајчан өвладларынын һамысынын аиләләринә башсағлығы верирәм

[1, 516]. ...Азәрбајҹан нефти харичи өлкәләрин ири ширкәтләри тәрәфиндән истисмар олунараг дашыныб вә халг нефтдән чох аз мәнфәәт көтүрүб [1, 82]; Мәһз онлар бизи белә бир вәзијјәтә кәтириб чыхарыблар [1, 85]. Лакин бүтүн сынаглардан чыхараг мәнлијини, хәлгилијини, азәрбајҹанлылығыны, мүсәлманлығыны итирмәмишдир вә һеч вахт да итирмәјәҹәкдир [1, 102]. Инсанларын мә'нәви сәрвәтләринин һамысындан динин фәрги ондадыр ки, о дини мәнсубијјәтдән асылы олмајараг һәмишә инсанлары достлуға, һәмрә'јлијә, бирлијә дә'вәт етмишдир [1, 387]; Бунун үчүн халгымыз, милләтимиз - сијаси дүнјакөрүшүндән асылы олмајараг бүтүн Азәрбајҹан халгы бу күн бир мәгсәдә - Азәрбајҹанын мүстәгиллијини горујуб сахламаға хидмәт етмәлидир [1, 394]; Мән сизә дејим ки, бир сыра рајонларымыз, орада дөјүшләр кетмәдән, гурбанлар верилмәдән, дүшмәнә лајигли мүгавимәт көстәрилмәдән ишғал олунду [1, 395].

Азәрбајҹан дилиндә фе'ли сифәтләр фе'л көкләринә мүәјјән шәкилчиләр артырмагла әмәлә кәлир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, Һ.Әлијевин нитгиндә -ан,-ән,(-јан,-јән), -мыш,-миш,-муш,-мүш шәкилчиләри илә дүзәлән фе'ли сифәтләр даһа ишләкдир: Дүнја дөвләтләри илә бәрабәрһүгуглу вә гаршылыглы фајдаланма принсипләри әсасында бағланмыш игтисади әмәкдашлыг давам етдириләҹәк, ајры-ајры харичи ширкәтләрлә имзаланмасы нәзәрдә тутулмуш бүтүн мүгавиләләрлә бағлы көтүрүлмүш өһдәликләр сивилизасија нормалары чәрчивәсиндә јеринә јетириләҹәкдир [1, 20]; Она көрә дә нә чеврилишдән горхурам, нә мәнә гаршы террор актлары һазырлајан гүввәләрдән горхурам [1, 99]; Азәрбајҹанын мүстәгиллији уғрунда сон дөврләрдә кедән просесләрдә - һәм мәтбуатда, һәм дә ичтимаи-сијаси просесләрдә илк Азәрбајҹан Демократик Республикасы бөјүк бир наилијјәт кими гејд олунуб вә онун көрдүјү ишләр јүксәк гијмәтләндирилибдир [1, 153]; Бунлар ган-тәрлә газанылмыш пуллардырмы? [1, 285].

Һ.Әлијевин дилиндә диггәти ҹәлб едән нитг ваһидләриндән бири дә модал сөзләрдир. Модал сөзләр ҹүмлә үзвү функсијасы јеринә јетирмир, һеч бир суала ҹаваб вермир,

ҹүмләдә ара сөз (ара үзв) кими гәбул едилир. Белә сөзләрин бир гисми јалныз модал сөз кими, бир гисми исә һәм әсас нитг һиссәси, һәм дә модал сөзләр кими ишләнир.

Модал сөзләр мүәјјән бир иш, һадисә, әшја, әламәт вә с. һаггында верилән керчәклији, һәгигилији ја тәсдиг, ја да инкар едән бир мәнтиги-грамматик категоријадыр. Бундан башга, бурада керчәклијин һәгиги вә ја шүбһәли олмасы керчәклијә гаршы мүхтәлиф мүнасибәтләрдә тәзаһүр етдирилир [11, 352-353].

Һ.Әлијевин дилиндә "јә'гин ки," "күман едирәм ки,", "шүбһәсиз ки," "тәәссүф ки", "бәлкә дә," "ән нәһајәт", "дејәсән", "сонра", "дүздүр", "үмумијјәтлә," "шүбһә етмәјин ки" вә с. модал сөзләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Бә'зи модал сөзләр Һ.Әлијевин нитгләриндә тез-тез ишләнир. Мәсәлән, "күман едирәм ки", "јә'гин ки," "шүбһәсиз," модал сөзләри бу нитгләрдә даһа интенсив, ҹүмләләрин әввәлиндә, ортасында вә сонунда мүшаһидә олунур.

Һ.Әлијевин дилиндә гејдә алынмыш модал сөзләри ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1. Ифадә олунан фикрин доғрулуғуну, керчәклијә ујғунлуғуну билдирәнләр: Јә'гин ки, бу саһәдә кәләҹәкдә даһа да күчлү тәдбирләр көрүлмәлидир ки, Азәрбајҹан Республикасы бүтүн әразисинин саһиби олсун вә бизим халгымыз мүһарибә шәраитиндән чыха билсин [1, 10]; Шүбһәсиз ки, Русија илә Азәрбајҹан арасында мүнасибәтләр бундан сонра даһа да јахшы, даһа да кениш, сәмәрәли олмалыдыр [1, 11]; Әкәр халга Әбүлфәз Елчибәј лазымдырса, десинләр, кәлсин отурсун бурада. әкәр лазым дејилсә, - јә'гин ки, буну әксәријјәт һисс етмишдир ки, мән дә бу фикирдәјәм, Әбүлфәз Елчибәј бир ил мүддәтиндә дә сүбут етмишдир ки, о президентлик едә билмир... [1,114]; Дүздүр, инсанларын бир һиссәсинин бејинләрини зәһәрләјибләр, онларын психолокијасыны корлајыблар - бунларын һамысы көз габағындадыр, - анҹаг јаранмыш потенсиалы дағыда билмәјибләр вә буну дағытмаға онларын һеч күчү дә чатмазды [1, 141]; Бүтүн бунлар, шүбһәсиз ки, објектив сәбәбләрдән чох, субјектив сәбәбләрлә бағлыдыр, Азәрбајҹанда рәһбәр гүввәләрин дөвләт, милләт, халг

һаггында дүшүнмәмәләринин нәтичәси олмушдур вә инди биз бунларын әзаб-әзијјәтини чәкирик, Азәрбајчаны бу вәзијјәтдән чыхармағын јолларыны арајырыг [1, 165]; Әкәр дөвләт органлары сон илләрдә бу мәсәләләрдән кәнара чәкилибләрсә, һәр шеји өзбашына бурахыбларса, бунунла да кәнчлији јолајрычында бах беләчә чашбаш гојубларса, **шүбһәсиз ки**, бу үмумхалг мәнафејимизә ән бөјүк зәрбәдир [1, 167]; **Шүбһә етмәјин ки**, Азәрбајчан халгы бу ағыр сынагдан да чыхачаг, өз торпағыны азад едәчәк, өз мүстәгиллијини горујуб сахлајачаг, халгымыз өзүнүн бүтүн әразисиндә өз талејинин саһиби олачагдыр [1, 395].

2. Ифадә олунан фикрин доғрулуғуна, керчәклијинә шүбһә, күман билдирәнләр: Она көрә мән **күман едирәм ки**, бүтүн сә'јләримиз бу кәркинлији арадан көтүрмәји, бу гаршыдурманы арадан көтүрмәји тә'мин едә биләчәкдир [1,10]; **Күман едирәм ки**, Азәрбајчан Республикасы демократик дөвләт кими бүтүн дөвләтләрлә бәрабәрһүгуглу мүнасибәтләр јаратмалыдыр [1, 11); Азәрбајчан Республикасына Америка Бирләшмиш Штатлары тәрәфиндән сон заманлар олан мүсбәт мүнасибәтләр һамымызы севиндирир вә **күман едирәм ки**, бу мүнасибәтләр даһа да кенишләниб инкишаф етдирилмәлидир [1, 11]. ... **Биз күман едирик ки**, Ләнкәранда, бир Ләнкәранда јох, бу зонада, адларыны чәкдијим рајонларда јерли әһали өзү, бу рајонларын ағсаггаллары, зијалылары, нүфузлу адамлары, ишбилән адамлары, биликли адамлары, һөрмәтли адамлары өзләри бу мәсәләләри **јә'гин ки** дәрк едәчәкләр, бу мәсәләләри өз јолуна гојачаглар вә бәлкә дә бу мәсәләләрә мүдахилә олунмасына еһтијач јохдур [1, 64]; **Дејәсән** ики нәфәрдән савајы [1, 766]; **Күман едирәм ки**, бизим бу әдаләтли мүһарибәмиз нәтичә верәчәк, күн о күн олачаг ки, Азәрбајчан торпагларынын һамысы азад олачаг, һәр бир вәтәндашымыз өз евинә, обасына гајыдачагдыр [1, 498].

3. Ифадә олунан фикрә гаршы емосионал мүнасибәт билдирәнләр: **Тәәссүф ки**, бунлар нәтичә вермәјибдир вә Ағдам, Фүзули, Чәбрајыл рајонлары истигамәтиндә инди дә ганлы дөјүшләр давам етмәкдәдир [1, 20]; Бөјүк тәәссүф һиссилә гејд едә биләрәм ки, бизим рекионда, јә'ни Загафгазијада - Азәрбајчанда, Ермәнистанда вә Күрчүстанда

етник сәбәбләрә көрә, етник зәмин әсасында чох бөјүк кәркинлик, тоггушмалар вар, һәтта мүһарибә кедир, ган төкүлүр (1,387).

4. Ифадә олунан фикри үмумиләшдирән, јекунлашдыран вә нәтичә билдирән модал сөзләр: Дахили Ишләр Назирлијинин тәркибиндә, онун шәхси һеј'әтинин тәркибиндә, биринчи нөвбәдә рәһбәр ишчиләрин фәалијјәтиндә мә'нәви дәјәрләри мөһкәмләндирмәлисиниз, инкишаф етдирмәлисиниз вә **беләликлә дә**, Дахили Ишләр Назирлијинин бүтүн системләриндә, јухарыдан ашағыја гәдәр - сағлам әһвал - руһијјә, сағлам мә'нәвијјат јаратмалысыныз [1, 143]; Анчаг, әкәр мән бу вәзифәни өз үзәримә көтүрүрәмсә, **демәли**, Азәрбајчаны бу вәзијјәтдән чыхармағын јолларыны (әлбәттә, халгла, онун ағыллы, дүшүнән адамлары илә бирликдә) арајыб-ахтармағы бачарырам [1, 163]; **Үмумијјәтлә**, һүгуг-мүһафизә органлары һәм полис, һәм прокурорлуг, һәм дә милли тәһлүкәсизлик органлары бу тәдбирләрин, - бунлар исә һәм игтисади характер, һәм дә өз нәтичәләринә көрә чох бөјүк сосиал-сијаси мәзмун дашыјыр, - һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәлидирләр [1, 271]; **Үмумијјәтлә**, бүтөвлүкдә Азәрбајчанда дахили ичтимаи-сијаси вәзијјәт сабитдир вә бундан сонра даһа да сабитләшәчәкдир [1,391].

УСЛУБИ СИНТАКСИС

Дилчилик әдәбијјатларында нитгин әсас ваһиди кими чүмлә көтүрүлүр. Бу тәсадүфи дејил. Үнсијјәт просесиндә мүәјјән бир фикрин изаһы чүмлә васитәсилә реаллашдырылыр. Мүәјјән мә'на биткинлији, интонасија вә дикәр грамматик хүсусијјәтләри өзүндә бирләшдирән чүмлә Азәрбајчан дилиндә өзүнәмәхсуслуғу илә сәчијјәләнир. Бу өзүнәмәхсуслуг һәтта гоһум дилләрлә мүгајисәдә дә өзүнү бүрузә верир. Азәрбајчан дилинин синтактик гурулушунун өзүнәмәхсуслуғу, системлији, артыг нормаја дүшмүш әдәби дил ганунауј[ғ]унлуглары әсасында тәкмилләшмәси, формалашмасы, халг данышыг дилиндән гидаланыб сафлашмасы, дурулашмасы, зәнкин хүсусијјәтләри илә јанашы садәлији Һ.Әлијевин нитгләриндә өзүнүн долғун әксини тапмышдыр.

Лакин нитг фәрди олдуғу кими, ону ифадә едән әсас ваһид кими чүмлә дә фәрдидир. Конкрет дил дашыјычы-

сынын нитги, ишләтдији чүмләләр нә гәдәр камил, мүкәммәл, әдәби дил нормаларына ујғун олса да, орада фәрди, субјектив хүсусијјәтләр дә өз әксини тапмыш олур. Бу бахымдан Һ.Әлијевин нитгиндә синтактик ваһидләрин вә чүмлә конструксијаларынын илк мүшаһидәдән өзүнү көстәрән мүһүм хүсусијјәтләри ашағыдакылардыр:

-Һ.Әлијевин нитгиндә әдәби дилин бүтүн нормалары көзләнилир, синтактик ганунаујғунлуглара чидди әмәл едилир. Шифаһи данышыг дилинә ујғун олараг, бә'зән садә чүмлә конструксијаларында, диалогларда сөз сырасынын позулмасы мүшаһидә олунур ки, бу да президентин нитгини даһа садә, чанлы, хәлги едир; - синтактик тәкрарлардан кениш истифадә олунур ки, бу да нитгә интенсивлик, тә'кидлилик, гәтијјәт кәтирир; - садә чүмләләрлә мүгајисәдә мүрәккәб чүмләләр даһа чох ишләнир; - суал чүмләләри һәм үслуби мәгсәдлә (риторик суаллар), һәм дә суала чаваб алмаг мәгсәди илә истифадә едилир; - чүмләнин һәмчинс үзвләри садаланмагла кениш синоним чәркәси јарадылыр ки, бу да фикрин кениш динләјичи аудиторијасына чатдырылмасына хидмәт едир; - ара сөзләр, (ара үзвләр) вә ара чүмләләр кениш мүшаһидә олунур; - јазылы (әдәби дил) синтаксиси илә јанашы, шифаһи дилин (данышыг дили) синтаксиси *үзви сурәтдә узлашдырылыр*; - *әмр* чүмләләри, хитаб тез-тез ишләнир; - табели мүрәккәб чүмләләр табесиз мүрәккәб чүмләләрдән даһа чох ишләнир. Бә'зән бир мүрәккәб чүмлә конструксијасында бир нечә будаг чүмлә нөвләринин иштирак етдији мүрәккәб композисијаларын олмасы нәзәр-диггәти чәлб едән хүсусијјәтләрдәндир.

Мәтн синтаксиси бахымындан диггәт јетирсәк, Һ.Әлијевин нитгини тәшкил едән чүмләләр арасында сых бир мәнтиги ардычыллығын олмасы, мәтнин биринчи чүмләсиндәки фикрин сонрадан тәдричән, пилла-пилла инкишафы вә сүбуту илә тамамланмасы өзүнү көстәрир. Васитәли нитгин васитәсиз нитгдән даһа чох ишләнмәси дә Һ.Әлијевин нитгинин сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир. Һ.Әлијевин нитгинин синтаксиси чохчәһәтли вә мүрәккәбдир. Онун *мәтн синтаксисинин објекти кими тәдгиги дәрин* арашдырмалар тәләб едир. Бу нитгләрин мәнтиги, фәлсәфи, психоложи аспектләри дә Азәрбајчан дилинин тәдгиги үчүн мараглы фактлар верә биләр.

Илк арашдырмалардан бири *кими биринчи мәрһәләдә* Һ.Әлијевин нитгиндә өзүнү габарыг көстәрән ән үмуми синтактик хүсусијјәтләр гејд олунмуш мүддәаларла мәһдудлашмыр. Шүбһәсиз, сонракы арашдырмалар Һ.Әлијевин *нитгинин синтаксиси илә бағлы башга сәчијјәви* хүсусијјәтләрин дә үзә чыхарылмасы, дил вә нитгин вәһдәтиндән доған бир чох ганунаујғунлугларын мүәјјәнләшдирилмәси имканы јарадачагдыр.

Һ.Әлијевин нитгиндә өзүнү көстәрән синтактик хүсусијјәтләри конкрет нүмунәләр әсасында нәзәрдән кечирәк.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә чүмлә үзвләри дилин өз дахили тәбиәтиндән доған, әсрләр боју формалашмыш ганунаујғунлуглара әсасланан мүәјјән принсипләр үзрә сыраланыр. Бу сыраланмалар әдәби дилдә норма кими тәсбит олунмушдур [10, 320-349]. Лакин бәдии әдәбијјатда, чанлы халг данышыг дилиндә, ајры-ајры натигләрин нитгиндә бә'зән мүәјјән үслуби чалар, фикрин даһа габарыг ифадәси вә мәнтиги вурғунун јери илә әлагәдар чүмләдә сөз сырасы позула биләр. Беләһаллар Һ.Әлијевин нитгләриндә дә мүшаһидә олунур: Тәхминән 35 фаизи дә һәср олунмушду бизим Гарабағда кедән мүһарибәјә вә бунунла әлагәдар ордумузда олан бәрбад вәзијјәтә, ордунун пис вәзијјәтдә олмасына, башга мәсәләләрә [1, 66]; Ајры-ајры бандалар вар, бири Азәрбајчанын о бөлкәсиндә, бири бу бөлкәсиндә [1, 145]; Бири башлады чыхыш етмәјә ки, үзүмчүлүк Азәрбајчана зәрәрдир, бири деди ки, памбыгчылыг Азәрбајчана зәрәрдир [1, 447]; Натигләр дүзкүн гијмәт *верирләр бу һадисәләрә* [1, 76].

Азәрбајчан дилиндә "вә" бағлајычысы олдугча ишләк олуб чүмләнин һәмчинс үзвләрини, табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән садә чүмләләри бир-биринә бағламаға вә с. хидмәт едир. Һ.Әлијевин нитгиндә бә'зән чүмлә "вә" бағлајычысы илә башлајыр. Бу, мәтндә верилән әсас фикрин давамы тә'сирини күчләндирмиш олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, аналожи һала классикләрин дилиндә вә мүасир бәдии

әдәбијјат нүмунәләриндә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Һ.Әлијевин нитгиндә бу өзүнү даһа чох садә чүмләләрдә бүрузә верир: Вә демәк олар ки, һамы ејни фикирдәдир [1, 7]; Вә мән бурада башга бир фикир дујмадым, башга бир фикир мејдана чыхмады [1, 76]; Вә мән индијәдәк бу јол илә кетмишәм [1, 77-78]; Вә һамы билсин ки, башга јол јохдур [1, 80]; Вә һеч кәс дә кәрәк белә мөвгедә олмасын [1, 80].

Һ.Әлијевин нитгиндә даһа чох диггәти чәлб едән хүсусијјәтләрдән бири онун лексик-синтактик тәкрарлардан мүхтәлиф үслуби мәгамларда бачарыгла истифадә етмәсидир. Гејд етмәк лазымдыр ки, дилимизин илк тәшәккүл дөврүндән башлајараг мүасир әдәби дилимизә кими лексик-синтактик тәкрарлар бүтүн үслуби чаларлары илә кениш ишләнмиш, дилдә мөһкәмләнмишдир. "Бој бојламаг," "ав авламаг," "сөј сөјләмәк", "гуш гушламаг" кими ифадәләр "Китаби Дәдә Горгуд" дастанларынын дилиндә синтактик тәкрар нүмунәләридир [9]. Азәрбајчан дилиндә фе'ли вә исми бирләшмәләрдә синтактик тәкрар проблеми кениш арашдырылмыш, мараглы нәтичәләр әлдә едилмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу гәбилдән олан тәкрарлар шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә дә кениш мүшаһидә олунур; Мәс: Ушағын ушаг јери вар, бөјүјүн бөјүк.

Халг дилинә бу јахынлыг, доғмалыг Һ.Әлијевин нитгинин ана хәттини тәшкил едир: Азәрбајчанда да ағыллы бир адам олмады ки, бунлара десин, ај киши, сән шаирсән, кет шаирлијини елә, журналистсән, кет журналистлијини елә, артистсән, кет артистлијини ет, мүғәннисән, кет маһныны оху [1, 447].

Бу чүмләдә "шаирсән шаирлијини", "журналистсән журналистлијини", "артистсән артистлијини" ифадәләри синтактик тәкрар нүмунәләридир.

Һ.Әлијевин нитгиндә бә'зән ејни сөзүн мүхтәлиф чүмлә үзвү функсијаларында тәкрарына да раст кәлирик. Күчлү үслуби потенсиала малик белә лексик-синтактик тәкрарлар Һ.Әлијев нитгинин сәчијјәви хүсусијјәтләриндәндир. Фикримизи әсасландырмаг үчүн нүмунәләри нәзәрдән кечирәк: Күман едирәм ки, бизим бу әдаләтли мүһарибәмиз нәтичә

верәчәк, күн о күн олачаг ки, Азәрбајчан торпагларынын һамысы азад олачаг, һәр бир вәтәндашымыз өз евинә, обасына гајыдачагдыр [1, 498]; Ганунсузлуға ганунсузлугла чаваб вермәк олмаз [1, 75]; Әдаләт һәмишә әдаләтсизлијә галиб кәлир [1, 76]; Кәлин бу күн сәмими олаг, кәлин бу күн ачыг олаг, һеч кәс һеч кәсдән чәкинмәсин, кимин үрәјиндә нә сөзү вар десин, кимин үрәјиндә нә вар десин, һамысыны чыхараг, атаг ортаја, данышаг [1, 76].

Бу чүмләләрдә лексик-синтактик тәкрарлар нитгин емосионаллығыны, тә'сир күчүнү даһа да артырмыш олур. Јухарыда нүмунә көстәрдијимиз чүмләни башга шәкилдә дә ифадә етмәк оларды: Кәлин бу күн сәмими, ачыг олаг, һеч кәсдән чәкинмәјәк, кимин үрәјиндә нә сөзү вар десин, һамысыны атаг ортаја данышаг.

Мүгајисә етсәк көрәрик ки, лексик-семантик тәкрарлар чүмләјә үслуби чаларлар вермиш, нитгин даһа гәтијјәтли, әзәмәтли сәсләнмәси имканы јаратмышдыр. Башга бир нүмунәјә диггәт јетирәк: Мән өз ирадәмдән, - бу исә халгын ирадәсидир, бир намуслу вәтәндаш кими мәним шәхси ирадәмдир, - истифадә едәрәк Азәрбајчанын бу вәзијјәтдән чыхмасы үчүн сон дамла ганыма гәдәр чалышачағам вә һеч кәс дә мәни горхуда билмәз [1, 111].

Бу чүмләдә үч дәфә "ирадә" сөзү мүхтәлиф грамматик формаларда ишләнмиш вә нитгин тә'сир күчүнү гат-гат артырмышдыр. Ејни фикри ашағыдакы чүмлә һаггында да демәк олар: Инди бизим әсас вәзифәмиз кәнчләрдә вәтәнпәрвәрлик руһуну, милли руһу, дөјүш руһуну галдырмагдыр [1, 176].

Бә'зән чүмлә үзвләринин бири фикрин даһа гүввәтли дејилиши, тә'сири үчүн дәфәләрлә тәкрар олунур. Бу да динләјичиләрин бүтүн нәзәр-диггәтини чәлб етмәјә, дејилмиш фикрә онларда там инам јаратмаға апарыб чыхарыр: Сиз өзүнүз ганунлары позурсунуз, инсан һүгугларыны позурсунуз, конститусијаны позурсунуз - һамысыны позурсунуз [1, 192].

Бә'зән исә ејни сөз чүмләдә мүхтәлиф чүмлә үзвү функсијасы јеринә јетирәрәк тәкрар олунур: Бир һәгигәти дә билмәк лазымдыр ки, өтән алты илдә Азәрбајчана

харичдән тәчавүз - бу тәчавүз исә анчаг тәк Ерменистанын тәчавүзү дејил, - Азәрбајчаны парчаламаг, дағытмаг, онун күчлү бир дөвләт олмасына имкан вермәмәк мәгсәди дашыјан гүввәләрин бирликдә тәчавүзүдүр [1, 395].

Бу чүмләдә "тәчавүз" сөзү мүбтәда, тамамлыг вә хәбәр функсијаларында ишләнәрәк дөрд дәфә тәкрар олунмушдур.

Һ.Әлијевин нитгиндә суал чүмләләри дә чох кениш контекстдә ишләнмишдир. Әкәр суал чүмләләринин бир гисми мүәјјән чаваб алмаг үчүн ишләнирсә, бөјүк бир гисми емосионал мәгсәдләрлә, тәрәф-мүгабилин һәрәкәтләринин анлашылмаз олдуғуну, онун дүзкүн мөвге сечмәдијини сүбута јетирмәк үчүн верилир. Белә суал чүмләләринә гаршы тәрәфин чаваб верә билмәјәчәји габагчадан мә'лум олур вә әслиндә һеч бир чаваб да тәләб олунмур.

Риторик суал чүмләләри адланан белә чүмләләр Һ.Әлијевин дилиндә даһа интенсивдир.

Чаваб алмаг мәгсәди илә ишләдилән хүсуси суал чүмләләринә мисал олараг ашағыдакылары көстәрмәк олар:...Биз өз сөзүмүзү дејә билмирик, билмирик ки, бурада силаһлы гүввә олмалыдыр, јохса олмамалыдыр? Кимсә силаһ күчү илә адам тутмалыдыр, јохса тутмамалыдыр? Биз бунлары билмирик. Јә'ни бизи иттиһам едирләр, о чүмләдән шәхсән мәни ки, нә үчүн сиз сусурсунуз, нә үчүн сиз өз мөвгејинизи билдирмирсиниз? [1, 72]; Ахтарылырмы? Лазыми әмәлијјатлар кечирилирми, јохса јох? Суаллара јәгин ки, сиз чаваб вермәлисиниз [1, 145]; Нә үчүн әзәмәтли совет ордусунда Азәрбајчанын забитләри чох аздыр? Нә үчүн республикамызда азәрбајчанлылардан кенераллар јохдур, јахуд да чох аздыр? Нә үчүн азәрбајчанлылардан совет ордусунда маршал рүтбәсинә чатанлар олмајыб? [1, 177].

Емосионал мәгамларда, һисс-һәјәчан ифадә едән нитгләрдә риторик суал чүмләләриндән даһа чох истифадә олунур: Инди сизин нә һагтыныз вар ки, бу 74 илин үстүндән гара хәтт чәкирсиниз? Нә һагтыныз вар? Һансы хидмәтләринизә көрә? Сизин дә, сизин башчыныз Елчибәјин дә, дејин көрәк, һансы хидмәтләри олуб? Көстәрин көрәк, һансы ағачы әкмисиниз? Һансы арха су чәкмисиниз? Һансы еви тикмисиниз, һансы бинаны учалтмысыныз? [1, 192].

Нүмунәләрдән дә көрүндүјү кими, бу суалларын һеч биринә әслиндә чаваб тәләб олунмур, онларын һамысыны чавабы габагчадан мә'лумдур. Натиг өз оппонентләринин һагсыз олдуғуну, халг, чәмијјәт, тарих гаршысында һеч бир хидмәт көстәрмәдикләрини сүбута јетирмәк үчүн белә суал формасындан истифадә етмишдир.

Башга нүмунәләри арашдыраг: Бәс Азәрбајчан зијалылары, бә'зи куја габагчыл адамлары, бә'зи куја алимләри нә етдиләр? Азәрбајчаны һараја кәтириб чыхартдылар [1, 447]; Биз һансы системдә јашајырыг? Әкәр биз мүстәгил дөвләтиксә, сосиалист системиндән имтина етмишиксә, демәк, јени бир систем јаратмалыјыг, јохса јох? [1, 451]; Онлар бу пуллары һардан алырлар? Бунлар ган-тәрлә газанылмыш пуллардырмы? Бу пуллар һарадан кәлир? Бу гәзетләр һансы васитлә чыхыр? Бу, мафиоз групларын васаити дејилми? Бәлкә бу гәзетләри бабаларындан галмыш пуллара чыхарырлар? [1, 255]; Бәс инди? Һаны о шөһрәт, һаны о гајғы? [1, 85] Торпагларымызын бир гисми ишғал олунмушдур, мүһарибәдә мәғлубијјәтә уғрамышыг. Нә үчүн? Мәкәр Азәрбајчан халгы бу гәдәр ачиздирми? Мәкәр Азәрбајчан кәнчләри бизә тәчавүз едән гүввәләрдән һәм физики, һәм мә'нәвијјат, һәм вәтәнпәрвәрлик чәһәтдән зәифдирми? Һесаб едирәм ки, јох [1, 175].

Сонунчу чүмләнин нүмунәсиндә риторик суал чүмләләрини там сәчијјәләндирмәк мүмкүндүр. Көрүндүјү кими, бүтүн суал чүмләләринин сонунда натиг өзү гојдуғу суаллара чаваб верир: Һесаб едирәм ки, јох. Суал чүмләләринин дејилмәсиндән мәгсәд исә динләјичиләри күнүн вачиб проблемләри, мүһарибәдә мәғлубијјәтин әсл сәбәбләри илә таныш етмәкдир.

Һ.Әлијевин нитгиндә һәмчинс үзвлү кениш чүмлә гурулушлары да бөјүк мараг доғурур. Гүдрәтли бир натиг кими Һ.Әлијев һәмчинс үзвлү чүмләләрдә мүхтәлиф мә'на чаларлары дашыјан синоним чәркәләр јаратмаға мүвәффәг олур. Зәнкин сөз еһтијатына малик олмасы, Азәрбајчан дилинин лексик-семантик ганунаујғунлугларына бәләдлик

онун камил нитг нүмунәләри јаратмасы үчүн зәминдир. Граматика китабларында гәбул олунмуш гајда үзрә Һ.Әлијевин нитгиндә мүшаһидә олунмуш һәмчинс үзвлү чүмләләри ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар [10, 213-238].

Һәмчинс мүбтәдалы чүмләләр. Беләчүмләләрдә ики вә ја даһа артыг мүбтәда хәбәрлә синтактик әлагәдә олур.Бурада мүбтәда мүхтәлиф нитг һиссәләри (исим, әвәзлик, мәсдәр, субстантивләшмиш дикәр нитг һиссәләри) илә дә ифадә олуна биләр: Бунун үчүн бизим һәм елмимиз, һәм мәдәнијјәтимиз, һәм тарихи ән'әнәләримиз, һәм дини мәнбәјимиз олан ислам дини - һамысы бирликдә чох бөјүк әсас јарадыр [1, 11];

Үмумијјәтлә, һүгуг-мүһафизә органлары - һәм полис, һәм прокурорлуг, һәм дә милли тәһлүкәсизлик органлары бу тәдбирләрин, - бунлар исә һәм игтисади характер, һәм дә нәтичәләринә көрә чох бөјүк сосиал-сијаси мәзмун дашыјыр, - һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәлидирләр [1,271]; Бунун үчүн халгымыз, милләтимиз-сијаси дүнјакөрүшүндән асылы олмајараг бүтүн Азәрбајчан халгы бу күн бир мәгсәдә - Азәрбајчанын мүстәгиллијини горујуб сахламаға хидмәт етмәлидир [1, 394]; Бәс Азәрбајчан зијалылары, бә'зи куја габагчыл адамлары, бә'зи куја алимләри, кәнд тәсәррүфаты алимләри нә етдиләр? [1, 447].

Һәмчинс хәбәрли чүмләләр. Чүмләдә ики вә ја даһа артыг хәбәр бир мүбтәдаја вә ја һәмчинс мүбтәдалара аид олдугда бунлар һәмчинс сајылыр. Һәмчинс хәбәрләр исми вә фе'ли олур. Һ.Әлијевин нитгиндә һәм фе'ли, һәм дә исми һәмчинс хәбәрли чүмләләр мүшаһидә олунур: Мән бу фикирләри рәдд едирәм вә бүтүн Азәрбајчан вәтәндашларыны бу фикирләри рәдд етмәјә дә'вәт едирәм [1, 69]; Ијул ајынын 2-дә апарылан һүчумлар нәтичәсиндә бир чох кәндләр вә јашајыш јерләри әлдән кедиб, дағыдылыб, јандырылыбдыр [1, 20]; Мән телефонла шејхи ахтардым, тапдым, онунла данышдым... [1, 67]; Дүздүр, инсанларын бир һиссәсинин бејинләрини зәһәрләјибләр, онларын психолокијасыны корлајыблар, - бунларын һамысы көз габағындадыр, - анчаг јаранмыш потенсиалы дағыда билмәјибләр вә буну дағытмаға онларын һеч күчү дә чатмазды [1, 141]; Дахили Ишләр Назирлијинин тәркибиндә, онун шәхси һеј'әтинин тәркибиндә, биринчи нөвбәдә ишчиләрин фәалијјәтиндә мә'нәви дәјәрләри мөһкәмләндирмәлисиниз инкишаф етдирмәлисиниз вә беләликлә дә, Дахили Ишләр Назирлијинин бүтүн системләриндә, јухарыдан ашағыја гәдәр сағлам әһвал-руһијјә, сағлам мә'нәвијјат јаратмалысыныз [1, 143].

Һәмчинс тамамлыглы чүмләләр. Дилчилик әдәбијјатындан мә'лум олдуғу кими, һәмчинс тамамлыглар бир вә ја бир нечә хәбәри ејни чәһәтдән тамамлајыр: Лакин бүтүн сынаглардан чыхараг мәнлијини, хәлгилијини, азәрбајчанлығыны, мүсәлманлығыны итирмәмишдир вә һеч вахт да итирмәјәчәкдир [1, 102]; Бу исә һәм биздән, һәм дә ән чох сиздән - Азәрбајчан кәнчләриндән асылыдыр [1, 164]; Инди бизим әсас вәзифәмиз кәнчләрдә вәтәнпәрвәрлик руһуну, милли руһу, дөјүш руһуну галдырмагдыр [1, 176]; Дүнән бизә кәлән мә'луматлардан, телефон зәнкләриндән, телеграмлардан вә үмуми ичтимаи рә'јдән мә'лум олур ки, бу мүрачиәти халг чохдан көзләјирмиш [1, 106]; ...Сөһбәтин бир 30 фаизи, әкәр вахт е'тибарилә котүрсәк, Азәрбајчанда олан вәзијјәтә, ганунсузлуға, кечмиш игтидарын күнаһларына, сәһвләринә һәср олунмушду: Тәхминән 35 фаизи дә һәср олунмушду бизим Гарабағда кедән мүһарибәјә вә бунунла әлагәдар ордумузда олан бәрбад вәзијјәтә, ордунун пис вәзијјәтдә олмасына, башга мәсәләләрә [1, 60]; Биз бунларын һамысына - мәдәнијјәтимизә, динимизә, милли әхлагымыза, бүтүн милли ән'әнәләримизә, тарихимизә садигик [1, 250].

Һәмчинс тә'јини чүмләләр. Һәмчинс тә'јинләр бир-биринә табесизлик әлагәси илә бағланараг тә'јин етдији сөзлә ејни мүнасибәтдә олур. Бу о демәкдир ки, һәмчинс тә'јинләр әшјаны ејни бир чәһәтдән тә'јин едир. Ән чох синоним тә'јинләр һәмчинс үзв олур. Һ.Әлијевин нитгиндә һәмчинс тә'јини чүмләләр чох кениш мүшаһидә олунур: Хүсусән, Инкилтәрә,Франса, Алманија вә башга Авропа өлкәләри илә, бүтүн мүсәлман өлкәләри илә, түркдилли өлкәләрлә

бизим әлагәләримиз даһа да сүр'әтлә инкишаф етмәлидир [1, 12]; Бу дүзкүн јолдур, доғру јолдур, бу јолла бизим республика даһа гәтијјәтлә кетмәлидир [1, 10]; Белә бир гәнаәт ондан ирәли кәлир ки, билдијимиз кими, о рајонларда, бизим Азәрбајҹан Республикасынын о рајонларында тарихән чох зијалы адамлар јашајыб, мө'тәбәр адамлар јашајыб [1, 64]; ...Бу рајонларын ағсаггаллары, зијалылары, нүфузлу адамлары, ишбилән адамлары, бикликли адамлары, һөрмәтли адамлары өзләри бу мәсәләләри јәгин ки, дәрк едәҹәкләр [1, 64].

<u>Һәмҹинс зәрфликли ҹүмләләр.</u> Ејни мә'на илә (тәрз,јер, заман, мәгсәд вә сәбәб) бағланан, ҹүмләнин ејни үзвүнә аид олан һәмҹинс зәрфликләр мүхтәлиф нитг һиссәләри илә вә исмин мүхтәлиф һаллары илә ифадә олунур [10,234]; Мән тамамилә разыјам ки, инди јох, дүнән дә, он ил, ијирми ил бундан габаг да бизим мә'нәвијјатымызы позан рүшвәтхорлуг олуб вә илбәил инкишаф едибдир [1, 255]; Азәрбајҹан торпагларынын һамысы азад олаҹаг, һәр бир вәтәндашымыз өз евинә, обасына гајыдаҹагдыр [1, 498]; Шүбһәсиз ки, Русија илә Азәрбајҹан арасында мүстәгил принсипләр әсасында мүнасибәтләр бундан сонра даһа да јахшы, даһа да кениш, сәмәрәли олаҹагдыр [1, 11]; ...Һәм орада, һәм дә Азәрбајҹанын башга јерләриндә, хүсусән республиканын пајтахты Бакыда бу рајонлардан чох мө'тәбәр адамлар јашајыр [1, 64].

Нүмунәләрдән көрүндүјү кими, Һ.Әлијевин нитгиндә тәрзи-һәрәкәт, јер, заман, мәгсәд вә сәбәб зәрфләри кениш формада зәрфлик вәзифәсиндә чыхыш едир.

Һ.Әлијевин нитгиндә бә'зән бу вә ја дикәр ишин јеринә јетирилмәси илә бағлы әмр, тә'кид, тәклиф, хаһиш, мәсләһәт, нәсиһәт ифадә едән ҹүмләләр дә мүшаһидә олунур. Бир дөвләт башчысы кими халгы сәфәрбәрлијә, бирлијә чағыран нитгләриндә бу гәбилдән олан ҹүмләләр даһа интенсив ишләнир: Кәлин бу күн сәмими олаг, кәлин бу күн ачыг олаг, һеч кәс һеч кәсдән чәкинмәсин, кимин нә сөзү вар десин, кимин үрәјиндә нә вар десин, һамысыны чыхараг, атаг ортаја, данышаг [1, 76]; Вә һеч кәс дә кәрәк белә мөвгедә олмасын, һәрә өз саһәсиндә чалышмалыдыр

[1, 80]; Ејни заманда Ләнкәран, Астара, Лерик, Јардымлы, Масаллы, Ҹәлилабад, Биләсувар рајонларынын әһалисинә мүраҹиәт едирәм: ајаға галхын, өз инсанлыг мәнлијинизи көстәрин, вәтәндашлыг мәнлијинизи көстәрин, намусунузу, шәрәфинизи горујун, Азәрбајҹанын бүтөвлүјүнү горујун [1,98].

Азәрбајҹан дилиндә ара ҹүмләләр башга бир ҹүмләнин тәркибиндә ишләнән, лакин онун һеч бир үзвү илә грамматик ҹәһәтдән әлагәси олмајан ҹүмлә кими изаһ олунур [4, 25].

Лакин бә'зи дилчилик китабларында ара ҹүмләләрә "изаһедичи ҹүмләләр" кими бахылыр. Изаһедичи ҹүмләләр ја әсас ҹүмләни бүтөвлүкдә, ја да онун бир үзвүнү изаһ едир. Бурада изаһедичи ҹүмлә јалныз изаһетмә функсијасыны јеринә јетирир, әсас ҹүмләнин синоними кими чыхыш едә билмир [10, 319].

Бунлардан әлавә, бә'зән ҹүмләдә бу вә ја дикәр ҹүмлә үзвүнү изаһ едән, тамамлајан, үмумиләшдирән ара үзвләрә (сөзләрә) дә раст кәлмәк олур. Ара үзвләр - ҹүмлә үзвләринин әлавәси кими бүтүн ҹүмлә үзвләрини бу вә ја дикәр ҹәһәтдән изаһ едир. Онлар ҹүмлә үзвү функсијасы дашымыр, ҹүмлә үзвләри илә грамматик әлагәјә кирмир, мә'на ҹәһәтинә көрә исә данышанын ифадә етдији фикрә мүнасибәт билдирирләр [4, 24].

Дилчилик әдәбијјатында көстәрилдији кими, истәр ара сөзләр, истәрсә дә ара ҹүмләләр әсас ҹүмләнин бу вә ја дикәр үзвүнү изаһ етдији үчүн онлары изаһедичи үзвләр вә изаһедичи ҹүмләләр адландырмаг даһа мәгсәдәујғундур [10, 317].

Термин мүхтәлифлијинә јол вермәмәк үчүн тәгдим олунан јазыда ара сөз вә ара ҹүмлә көстәрилән анламда ишләдилмишдир.

Һ.Әлијевин нитгиндә ара үзвләрә вә ара ҹүмләләрә (изаһедичи ҹүмләләрә) мүхтәлиф мүрәккәб ҹүмлә конструксијаларында раст кәлмәк мүмкүндүр: Күман едирәм ки, истәрсә бөјүк, истәрсә дә кичик мүәссисәләримизин зәнкин тәҹрүбәли рәһбәрләри, - бизим белә кадрларымыз чохдур - истеһсалатын үмуми гајдалары илә јашасалар, онун һәр

бир проблеминә диггәтлә јанашсалар мөвчуд имканлардан истифадә едәрәк даһа јахшы көстәричиләрә наил ола биләрләр [2, 116]; Анчаг мән бу һадисә һаггында мә'лумат верәрәк - бахмајараг ки, бу һадисә барәдә мә'лумат јәгин бүтүн республикаја јајылмышдыр, - һамыны хәбәрдар етмәк истәјирәм: һеч бир вәзифәли шәхс ганундан кәнара чыха билмәз [2, 35].

Бу нүмунәләрдә фәргли структурлара малик изаһедичи чүмләләр мүхтәлиф чүмлә үзвләринә аид олуб, онлары ајдынлашдырырлар.

Бә'зән изаһедичи чүмлә бу вә ја дикәр чүмлә үзвүндән сонра дејил, тамамланмыш чүмләдән сонра кәлир. Фикрин давамы исә изаһедичи чүмләдән сонра верилир: Мән истәмәдим бу барәдә сөһбәт апарым, - мән олан шејләрин һамысыны ачыб сизә дејирәм ки, бу просесләри нә чүр апардығымызы биләсиниз, - мән истәмәдим бу сөһбәти давам етдирим, дедим ки, бу мөвзу һүгуги мөвзу дејил, бу барәдә мән данышмаг истәмирәм... [1, 66].

Бу парчада натиг үнсијјәтдә олдуғу аудиторија илә сәмими бир мүнасибәтдә олдуғуну даһа габарыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн нә сәбәбә бу барәдә сөһбәт апармаг истәмәдијини һагда дәрһал мә'лумат верир, сонра исә јенидән фикрини давам етдирир, динләјичи артыг мәсәләнин мәғзини баша дүшүр, әлавә суала еһтијач галмыр:

-...мән олан шејләрин һамысыны ачыб сизә сәмими дејирәм ки, бу просесләри нә чүр апардығымызы биләсиниз...

Бу изаһедичи чүмлә һәм дә данышыгларын кетдији, сөһбәтин апарылдығы шәраити, һәмин андакы психоложи кәркинлији әкс етдирир, просесин там тәфәррүаты илә дәркинә јардым етмиш олур.

Бә'зән нитг просесиндә аудиторијаны мүшаһидә етмәклә, дујмагла Һ.Әлијев дәрһал нитгини "тәсһиһ" едир, әлавә изаһедичи ифадәјә еһтијач олдуғуну һисс едир: Кәләчәкдә һансы тәрздә јашајачағымыздан асылы олмајараг, - һәрчәнд јолумуз мә'лумдур, - низам-интизама, ганун-гајдалара риајәт едилмәси, ишә мә'сулијјәтли мүнасибәт көстәрилмә-

си, ганунлара һөрмәт бәсләнилмәси бизим үчүн даим әсас вәзифәдир. [2, 120].

Бу чүмлә "һәрчәнд јолумуз мә'лумдур" ифадәси олмадан да ишләнә биләрди.

Көрүнүр, "һансы тәрздә јашајачағымыздан асылы олмајараг" ифадәсинин икимә'налы гаршыланмамасы үчүн, аудиторијаны нәзәрә алараг натиг өз нитгиндә белә бир изаһа еһтијач олдуғуну һисс етмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, ара чүмләләр изаһедичилик хүсусијјәтләри илә јанашы аудиторија илә тәмас јарадылмасы, динләјичиләрлә үнсијјәтин асанлашмасы, нитгин даһа тә'сирли олмасы үчүн шәраит јарадыр. Бу үнсијјәт бә'зән ики һәмсөһбәт арасында апарылан ишкүзар фикир мүбадиләси тә'сири бағышлајыр: Агустун 9-да верилән фәрман,- јә'гин ки, сиз онунла танышсыныз, - бу саһәдә гаршыја чидди тәләбләр гојур [2, 120]; Сизә билдирмәк истәјирәм ки, - бәлкә дә бә'зиләриниз буну дәгиг билмирләр, - бу асан бир иш дејилдир [2, 240].

Бу ики нүмунәдә олан изаһедичи чүмләләр һәм дә аудиторија илә үнсијјәтин даһа сәмими, даһа инандырычы вә тә'сирли олмасыны тә'мин едир.

Һ.Әлијевин нитгиндә бә'зән ејни ифадә һәм изаһедичи чүмләнин әввәлиндә, һәм дә сонунда ишләнир, бу да изаһын конкрет олараг һансы чүмлә үзвүнә аид олдуғуна ишарә едир: Бу мүмкүн олмады, дәфәләрлә, - биз 3 саата јахын сөһбәт етдик, - дәфәләрлә мәним тә'кидимдән имтина етди [1, 69].

Бурада изаһедичи чүмлә һәр ики тәрәфдән әһатәсиндә олдуғу "дәфәләрлә" сөзүнә аиддир.

Изаһедчичи чүмләни һәр ики тәрәфдән әһатә едән сөзләрдән бири бә'зән синоним сөз вә ишарә әвәзлијиндән дә ибарәт ола биләр: Ләнкәран зонасынын, - мән зона дејәндә бүтүн о рајонлары дејирәм, - оранын фолклору, онун мәдәнијјәти, оранын ајры-ајры мәдәнијјәт нүмунәләри дүнјанын бөјүк-бөјүк өлкәләриндә нүмајиш етдирилирди [1,74].

Бу нүмунәдә изаһедичи чүмлә "Ләнкәран зонасынын" вә "оранын" сөзләринин әһатәсиндә јерләшиб онлары изаһ етмиш олур.

Лакин Һ.Әлијевин нитгләринин дәриндән мүшаһидәси көстәрир ки, сөзүн синониминдән вә әвәзликдән даһа чох сөзүн өзүнүн ики дәфә тәкрары даһа еффектли, даһа емосионал вә тә'сирли олур: Бу бөјүк бир планын - Азәрбајчаны дағытмаг, Азәрбајчаны мәһв етмәк, Азәрбајчан халгыны јох етмәк планынын тәркиб һиссәсидир (1,77).

Бә'зән изаһедичи чүмлә тәкрарланан ики ифадәнин арасында јерләшир, бу да изаһ олунан ифадәнин даһа габарыг нәзәрә чарпдырылмасына хидмәт едир: Һарада ишләмәсинин фәрги јохдур, - истәр јерли һакимијјәт органында, истәр игтисадијјат саһәсиндә, истәр сәнаје вә кәнд тәсәррүфатында, истәрсә дә назирликләрдә вә инзибати органларда олсун, фәрги јохдур, бунларын һамысы дөвләт структурларыдыр, - һәр кәс дөвләт тәрәфиндән, дөвләт башчысы тәрәфиндән көстәрилән е'тимада һәм садиг, лајиг олмалыдыр, һәм дә бу е'тимады доғрултмаға чан атмалыдыр [2, 112].

Бу чүмләдә тәкрарланан икинчи "фәрги јохдур" ифадәсиндән сонра даһа бир үмумиләшдиричи изаһедичи чүмлә ишләнмишдир. Изаһедичи чүмләләр олмадан бу синтактик конструксија ашағыдакы кими дә ифадә олуна биләрди:

-Һарада ишләмәсиндән асылы олмајараг, һәр кәс дөвләт тәрәфиндән, дөвләт башчысы тәрәфиндән көстәрилән е'тимада һәм садиг олмалыдыр, һәм дә бу е'тимады доғрултмаға чалышмалыдыр.

Һәр ики чүмләнин мүгајисәси просесиндә изаһедичи сөз вә чүмлә конструксијаларынын емосионал-үслуби хүсусијјәтләри, аудиторијаны натиглә јахынлашдырмаг имканлары вә тә'сиредичилик габилијјәтләри әјани олараг үзә чыхыр, Һ.Әлијевин нитгиндә бу гәбилдән олан чүмләләр тез-тез ишләнир.

Чох вахт изаһедичи чүмләнин сонунда кәлән ифадә ејни илә дејил, бир гәдәр дә гүввәтләндирилмиш шәкилдә, емосионал чалар әлавә олунмагла тәкрар олунур: Әкәр халгын мәнә инамы варса - мән минләрлә телеграмлар алырам, он минләрлә телеграмлар вә мәктублар алырам ки, халг мәнә үмид бәсләјир - әкәр доғрудан да белә инам варса, бу күн мән бир даһа сизин гаршынызда чыхыш едиб дејирәм - халг һәр шеји билмәлидир вә биләчәкдир [1,92].

Бурада изаһедичи чүмләнин әввәлиндә ишләнмиш "әкәр халгын мәнә инамы варса" ифадәси сонда "әкәр доғрудан да белә инам варса" шәклиндә тәкрар олунур. Әслиндә, изаһедичи чүмләдәки "мән минләрлә телеграмлар алырам, он минләрлә телеграмлар вә мәктублар алырам ки, халг мәнә үмид бәсләјир" һөкмү илә белә бир инамын олдуғу сүбут олунур. Она көрә дә, изаһедичи чүмләнин сонунда дејилмиш "әкәр доғрудан да белә инам варса" ифадәси фикри даһа гүввәтли, емосионал етмәк үчүн васитә, риторик, бәдии суал функсијасы дашыјыр.

Изаһедичи чүмләнин әввәлиндә вә сонунда ејни ифадәнин тәкрары бә'зән мә'нанын гүввәтләндирилмәсинә дејил, ајдынлашдырылмасына, дәгигләшдирилмәсинә хидмәт едир: Бакы Дөвләт Университетинин әсас факүлтәләри - тарих факүлтәси, фиолокија факүлтәси, фәлсәфә факүлтәси, јә'ни бүтүн бу һуманитар факүлтәләр Азәрбајчан дилинин, Азәрбајчан елминин инкишафында мүстәсна јер тутур [2,542].

Бурада "әсас факүлтәләр" ифадәси, тәбиидир ки, әввәлчә аудиторија үчүн гаранлыг галыр. Сонра "әсас факүлтәләр" дедикдә һансы факүлтәләрин нәзәрдә тутулдуғу билдирилир. Лакин нитг просесиндә үмумиләшдирмәјә, әлавә изаһата еһтијач дујулдуғуну һисс едән натиг "јә'ни бүтүн һуманитар факүлтәләр" ифадәсини ишләдир. Адлары чәкилмәјән башга факүлтәләр дә "бүтүн һуманитар факүлтәләр" ифадәси илә гисмән тәмсил олунурлар. "Азәрбајчан дилинин, Азәрбајчан елминин" ифадәләри илә исә сөһбәтин һуманитар саһәләрә аид олмасы вә бу бахымдан да мәһз һәмин нитг контекстиндә бу факүлтәләрин әсас һесаб олунмасы нәзәрә чарпдырылыр. Бүтүн бунларын һамысы Һ.Әлијевин нитгинин давамы үчүн һазырлыг ролу ојнајыр, фикрин мәнтиги бағлылығына хидмәт едир. Изаһедичи чүмләләр бә'зән нитгин конкретләшмәси, лүзумсуз изаһатларын верилмәмәси мәгсәди илә дә ишләдилир. Бу бахымдан ашағыдакы чүмлә бөјүк мараг доғурур: Мән бу барәдә мә'рузә едәркән, - ону архивләрдән көтүрүб баха биләрсиниз, - Гарашәһәрин вәзијјәтини дә тәсвир етдим вә дедим

ки, вахт кәләчәк, бу Гарашәһәр гара рәнкдән хилас олачаг, бурада күлләр әкиләчәк, јашыллыг, ағачлар олачаг, јарашыглы јашајыш биналары тикиләчәк вә инсанлар бурада јашамаға чан атачаглар [2, 341].

Бурада "ону архивләрдән көтүрүб баха биләрсиниз" чүмләси илә натиг мөвзуну конкретләшдирир, бүтүн мә'рузәнин индики мәсәләјә аид олмадығыны нәзәрә чарпдырыр вә һәмин мә'рузәнин мөвчуд вәзијјәтлә әлагәдар јерләрини хатырладыр.

Һ.Әлијевин нитгиндә бә'зән ејни чүмләдә бир нечә изаһедичи чүмлә мүхтәлиф мәгамларда, мүхтәлиф мәгсәдләрлә ишләдилир: Мәним хатиримдәдир, бу завода илк дәфә кәләндә, - о вахт бунун ады Партијанын XXII гурултајы адына завод иди, - әразини кәзән заман (билирсиниз ки, бу завод дәнизин саһилинә чыхыр) дәһшәтә кәлдим [2, 240]. Бурада әввәл кәлән изаһедичи чүмлә (о вахт бунун ады Партијанын XXII гурултајы адына завод иди) мүәссисәнин адыны, сонракы изаһедичи чүмлә исә (билирсиниз ки, бу завод дәнизин саһилинә чыхыр) онун јерләшдији әразини, чоғрафи мөвгејини көстәрир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, изаһедичи чүмлә конструксијаларынын нитгин дүзкүн гурулмасында, онун ифадәли, тә'сирли олмасында ролу, әһәмијјәти һәлә лазыми сәвијјәдә өјрәнилмәмишдир.Һ.Әлијев нитгинин апарычы хүсусијјәтләриндән бири онун ара сөз вә ара чүмләләрдән, изаһедичи ифадә васитәләриндән јериндә вә бөјүк һәссаслыгла истифадә етмәсидир. Белә ифадәләр онун нитгинә бир даһијанәлик, мүдриклик, амиранәлик, гә'тилик, ејни заманда садәлик вә ајдынлыг верир: Мән өз ирадәмдән, - бу исә халгын ирадәсидир, бир намуслу вәтәндаш кими мәним шәхси ирадәмдир, - истифадә едәрәк Азәрбајчанын бу вәзијјәтдән чыхмасы үчүн сон дамла ганыма кими чалышачағам вә һеч кәс дә мәни горхуда билмәз [1, 111].

Һ.Әлијевин нитгиндә бә'зән чүмләнин әввәлиндә ишләнмиш ифадәләрин әсил маһијјәти изаһедичи чүмләдә ачылыр: Һәм харичдән олан тәзјигләр, ејни заманда дахилдәки чәкишмәләр, - тәсәввүр един, гыса мүддәтдә, јә'ни ики илдән дә аз бир дөврдә Азәрбајчан Демократик Республикасынын һөкумәт тәркиби беш дәфә дәјишмишдир, - бунларын һамысы демократик републиканы хырда-хырда тәнәззүлә уғратды вә нәһајәт, 1920-чи ил апрелин 27-дә Азәрбајчан Демократик Республикасы сүгут етди [2, 6]. Бу парчада Азәрбајчан Демократик Республикасынын тәнәззүлә уғрамасына вә сүгутуна сәбәб олмуш чәкишмә вә тәзјигләрин маһијјәти вә ачы нәтичәләри изаһедичи чүмләдә ашкарланыр.

Бу гәбилдән олан мүрәккәб композисијаја вә семантик-синтактик мә'наја малик чүмлә типләри һәртәрәфли шәкилдә арашдырылмамышдыр. Натиглик сәнәти илә бағлы белә конструксијаларын елми изаһынын фајдасы исә чох ола биләр: Беләликлә, Азәрбајчан Республикасы мүстәгил дөвләт кими гыса бир мүддәтдә - тәхминән ики ил јарымдыр ки, Азәрбајчан өз мүстәгиллијини әлдә едиб - чох ишләр көрүб [2, 11]; Биз Азәрбајчанын мүстәгиллијини бөјүк бир наилијјәт кими әлдә сахламаг истәјириксә, - бу исә бизим борчумуздур, кәнчләримизин борчудур, - буна чидди фикир вермәлијик [1, 173].

Бу типли чүмләләрдә изаһедичи чүмлә чох вахт дејилмиш фикрин бир гәдәр дә дәгигләшдирилмәсинә, конкретләшдирилмәсинә хидмәт едир.

Ашағыдакы нүмунәдә чүмләнин мүбтәдасы ики мүхтәлиф сәчијјәли чүмлә илә мүхтәлиф чәһәтләринә көрә изаһ олунур: Орада Чәбрајыл рајонунун дағ кәндиндән олан бир кәнч - ады јадымда дејил, Москва Университетинин һуманитар факүлтәләриндән биринин 4-чү курсунун ә'лачы тәләбәси иди, - рус дилиндә чыхыш едәндә үрәјим дağа дөндү [1, 172].

Бу нүмунәдә изаһедичи чүмләләрдән бири әслиндә, мүбтәда һаггында (кәнч) һеч бир јени мә'лумат вермир. Икинчи изаһедичи чүмлә исә мүбтәда (кәнч) һаггында әлавә мә'лумат вермиш олар.

Бә'зән ејни чүмләдә һәм изаһедичи үзв, һәм дә изаһедичи чүмлә ишләнмиш олур: Үмумијјәтлә, һүгуг-мүһафизә органлары - һәм полис, һәм прокурорлуг, һәм дә милли тәһлүкәсизлик органлары бу тәдбирләрин, - бунлар исә һәм игтисади характер, һәм өз нәтичәләринә көрә

бөјүк сосиал-сијаси мәзмун дашыјыр, - һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәлидирләр [1, 271].

Бә'зән исә емосионаллыг хатиринә, изаһедичи чүмләнин изаһ етдији чүмлә үзвү бир даһа тәкрар олунур: Бир һәгигәти билмәк лазымдыр ки, өтән алты илдә Азәрбајчана харичдән тәчавүз - бу тәчавүз исә анчаг тәк Ермәнистанын тәчавүзү дејил, - Азәрбајчаны парчаламаг, дағытмаг, онун күчлү бир дөвләт олмасына имкан вермәмәк мәгсәди дашыјан гүввәләрин бирликдә тәчавүзүдүр [1, 395].

Һ.Әлијев нитгинин тәдгиги көстәрир ки, онун дилиндә садә чүмләләрә нисбәтән мүрәккәб чүмлә даһа чох ишләнир. Илкин мүшаһидәләр нәтичәсиндә мә'лум олмушдур ки, Һ.Әлијевин нитгиндә табели мүрәккәб чүмлә конструксијаларындан даһа интенсив истифадә олунмушдур. Чох күман ки, бу чәһәт натигин фәрди нитг хүсусијјәтләри, бир чох екстралингвистик вә лингвистик амилләр, еләчә дә мәнтиги-психоложи сәбәбләрлә изаһ олуна биләр. Мәсәләнин бу истигамәтдә арашдырылмасы гаршыја гојулмуш мәгсәдә дахил олмадығы үчүн Һ.Әлијевин дилиндә табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләрдән истифадә олунмасы имканларыны нәзәрдән кечирәк.

Мә'лум олдуғу кими, мүрәккәб чүмләни табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләр кими нөвләрә ајырмаға әсас верән, мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән компонентләрин бир-биринә гаршылыглы мүнасибәтләриндәки фәргләрдир. Мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән компонентләр бәрабәр һүгугда бирләширсә табесиз мүрәккәб чүмлә, гејри-бәрабәр, мүхтәлиф һүгуг әсасында бирләширсә табели мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирир.

Табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләри бир-бири илә семантик (мә'на әлагәләри), грамматик (бағлајычылар, ишарә әвәзликләри, мәнсубијјәт шәкилчиләри вә с.) вә фонетик (ваһид интонасија вә с.) васитәләрлә әлагәләнир.

Һ.Әлијевин нитгиндә мүшаһидә олунмуш табесиз мүрәккәб чүмлә конструксијалары көстәрилән ганунауј ғунлуглар әсасында формалашса да, бир чох өзүнәмәхсуслугларла зәнкиндир.

Мә'лум олдуғу кими, табесиз мүрәккәб чүмләнин компонентләринин әлагәләндирилмәсиндә табесизлик бағлајычылары мүһүм рол ојнајыр: - Бу саһәдә Бакы Дөвләт Университетинин хидмәтләри чох бөјүкдүр вә мән бу күн ону хүсуси гејд етмәји лүзумлу һесаб едирәм [2, 542]. - Бу тарихдир вә бу тарихи дәјишдирмәк олмаз [2, 545].

Бу чүмләләрдә табелик әлагәси олмаса да, онлар табесизлик бағлајычысы "вә" илә әлагәләнсә дә, мә'на чәһәтдән биринчи чүмлә икинчи чүмләдәки фикрин әсасландырылмасы вә тамамланмасы үчүн көрпү, васитә ролуну ојнајыр.

Бә'зән табесизлик бағлајычысы ишләнмәдән дә табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән чүмләләр арасында әлагә позулмур: Хејли инсан һәлак олуб, чохлары өз јашајыш јерләрини тәрк едибләр вә һазырда чөлләрдә чох ағыр вәзијјәтдә јашајырлар [1, 20].

Көстәрилән нүмунәдә нисбәтән мүхтәлиф заман кәсикләриндә баш вермиш һадисәләр әслиндә бир дәһшәтли һадисәнин нәтичәсидир: Һадисәләр дәһшәтлидир, ган төкүлүб, чинајәт едилиб [1, 10].

Бу чүмләдә һеч бир табесизлик бағлајычысы ишләнмәмишдир. Буна еһтијач да һисс олунмур. Амма бу садә чүмләләр мәнтиги ардычыллыгла бир-биринә бағланмышдыр: Һадисәләр дәһшәтлидир, она көрә дәһшәтлидир ки, ган төкүлүб, ган төкүлүбсә, демәли чинајәт едилиб.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, Һ.Әлијевин нитгиндә табесиз мүрәккәб чүмләләри тәшкил едән садә чүмләләр даһа чох мәнтиги чәһәтдән бағланмыш олур. дикәр әлагәләр (мә'на әлагәләри, грамматик, фонетик васитәләр) бурада икинчи дәрәчәли рол ојнајыр. Натиглик сәнәти үчүн күчлү амил сајылан мәнтигилик онун бүтүн чыхышларынын мәзмунунда олдуғу кими, бу чыхышлары тәшкил едән ајры-ајры чүмләләрдә дә өз әксини тапмышдыр: Бу, дүзкүн дејил, бурада мәнтиг јохдур [1, 75].

Бу вә ја дикәр фикрин доғру олмадығыны сүбут етмәк үчүн натигин кәтирдији ән тутарлы дәлил һәмин фикрин мәнтигсизлијидир. Көстәрилән чүмләни табели мүрәккәб чүмлә шәклиндә дә ифадә етмәк оларды: "Бу, дүзкүн дејил, чүнки (она көрә ки) бурада мәнтиг јохдур". Лакин шифаһи,

тә'сирли нитг үчүн јухарыдакы конструксија даһа мәгсәдәујғун, даһа мәгбулдур.

Һ.Әлијевин нитгиндә табесиз мүрәккәб чүмлә халга, аудиторијаја емосионал мүрачиәт, мүәјјән бир фикрә чағырыш мәгамларында да истифадә олунур. Бу гәбилдән олан чүмләләрдә интонасија хүсуси рол ојнајыр: Кәлин бу күн сәмими олаг, кәлин бу күн ачыг олаг, һеч кәс һеч кәсдән чәкинмәсин, кимин нә сөзү вар десин, кимин үрәјиндә нә вар десин, һамысыны чыхараг, атаг ортаја данышаг [1, 76].

Бурада табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән ајры-ајры чүмләләр арасында гыса фасиләләр вә хүсуси интонасија нитгин даһа тә'сирли олмасына имкан јарадыр: Ајаға галхын, өз инсанлыг мәнлијинизи көстәрин, вәтәндашлыг шәрәфинизи көстәрин, намусунузу, шәрәфинизи горујун, Азәрбајчанын бүтөвлүјүнү горујун [1,98].

Нитг просеси грамматик ганунлар әсасында гурулмур. Әксинә, нитг просесини даһа дүзкүн баша дүшмәк, дәрк етмәк, гаврамаг үчүн биз грамматик гајдалар үзрә арашдырмалар апармалы олуруг. Бу бахымдан Һ.Әлијев нитг просесиндә һансы мүрәккәб вә ја садә чүмлә нөвләриндән истифадә едилмәсинә дејил, чох күман ки, нитгин тә'сирли, мәнтиги гурулмасына диггәт јетирмиш вә буна наил дә олмушдур. Һәмин нитгләрин дилчилик бахымындан тәһлили онларын гејри-ади тә'сир күчүнүн, мәнтигилијинин, ахычылығынын, ајдынлығынын, тәбиилијинин лингвистик чәһәтдән изаһыны тапмаг, тәбиәтини өјрәнмәкдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, Һ.Әлијевин дилиндә табесиз мүрәккәб чүмлә һәмишә ајрылыгда, "саф" шәкилдә ишләнмәмиш, бә'зән табели мүрәккәб чүмлә илә бирликдә истифадә олунмушдур: Сизә үз тутурам, бир даһа дејирәм ки, Бејләган, Имишли рајонларындан фәрариләрин һәддиндән чох олмасы мәни тәәччүбләндирир вә белә һесаб едирәм ки, бу һал сизә дә һөрмәт газандырмыр, сизин үчүн башучалығы дејилдир [1,503]. Көстәрилән чүмлә типи индијә гәдәр арашдырдығымыз чүмлә типләриндән композисија чәһәтинә көрә фәргләнир. Бурада табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкил едән компонентләр һәм садә, һәм дә мүрәккәб (табели мүрәккәб

чүмлә) чүмләләрдән тәшкил олунмушдур. Схем шәклиндә һәмин чүмләни ашағыдакы шәкилдә көстәрә биләрик:

Бүтөвлүкдә, бу мүрәккәб композисијаны тәшкил едән чүмләләр бир-биринә табесизлик әлагәләри вә бағлајычылары илә бағланмыш табели мүрәккәб чүмлә компонентли табесиз мүрәккәб чүмләни хатырладыр.

Һ.Әлијевин дилиндә табели мүрәккәб чүмләләр дә бүтүн зәнкин хүсусијјәтләри, рәнкарәнклији, семантик-синтактик чаларлары, мүрәккәблији илә өз әксини тапмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ајры-ајры нитг парчаларында будаг чүмләләрин мүхтәлиф нөвләри һәм саф шәкилдә, һәм дә мүхтәлиф будаг чүмләләри илә бирликдә ишләнәрәк, чох мүрәккәб мәтләбләрин садә, анлашыглы шәкилдә ифадәсинә хидмәт едир. Јухарыда көстәриләнләри конкрет нүмунәләр әсасында нәзәрдән кечирәк.

Мүбтәда будаг чүмләси - баш чүмләнин мүбтәдасы һаггында әлавә мә'лумат верилмәси мәгсәди илә ишләнир.Һ.Әлијевин нитгиндә белә будаг чүмлә нөләринә ашағыдакылары мисал көстәрмәк олар: Дүнән бизә кәлән мә'луматлардан, телефон зәнкләриндән, телеграмлардан вә үмуми ичтимаи рә'јдән мә'лум олур ки, бу мүрачиәти халг чохдан көзләјирмиш [1,106]; Беләликлә дә, бир даһа ајдын олур ки, халгымызын тарихиндә әдәбијјат гәдим дөврләрдән өз јерини тутубдур вә халгымызын инкишафында чох бөјүк рол ојнајыбдыр [6].

Хәбәр будаг чүмләси - баш чүмләдә ишләнән хәбәри ајдынлашдырыр, онунла бағлы әлавә мә'лумат вермиш олур: Инсанларын мә'нәви сәрвәтләринин һамысындан динин фәрги ондадыр ки, дини мәнсубијјәтиндән асылы олмајараг һәмишә инсанлары достлуға, һәмрә'јлијә, бирлијә дә'вәт етмишдир [1, 387]; Азәрбајчанын биринчи ән бөјүк бәласы одур ки, һеч мүстәгиллији әлдә етмәмишдән Азәрбајчан

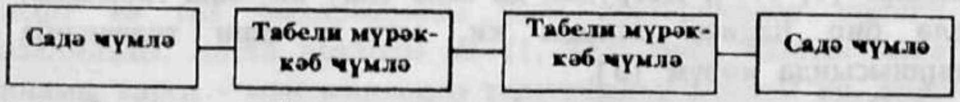

торпагларынын бир гисми ишғал олунубдур вә өлкәмиз һәрби тәчавүзә мәр'уз галыбдыр [5]. Бу күн мәни севиндирән одур ки, бизим кәнч нәслимиз вардыр [6].

Тамамлыг будаг чүмләси - баш чүмләнин фе'лләә ифадә олунан хәбәринин мә'насыны тамамлајыр вә баш чүмләләрдәки тамамлыгларын бүтүн суалларына - jә'ни исмин јөнлүк, тә'сирлик, јерлик вә чыхышлыг һалларынын суалларына чаваб верир. Һ.Әлијевин нитгинин тәдгиги көстәрир ки, башга будаг чүмлә типләринә нисбәтән тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр даһа чох ишләнмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тамамлыг будаг чүмләләриваситәсиз вә васитәли тамамлыг чүмләләринә ајрылыр. Мүхтәлиф мүрәккәб ситуасијаларын тәһлили просесиндә, емосионал үслуби мәгсәдләрлә тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрин һәр ики нөвү интенсив истифадә олунмушдур: Азәрбајчан Республикасы адындан бәјан едирәм ки, Азәрбајчан дөвләтинин дахили вә харичи сијасәтиндә һеч бир дәјишиклик баш вермәјәчәкдир [1, 15]; Билдирирәм ки, Азәрбајчан демократија, сијаси плурализм вә азад игтисадијјат јолуна давам едәчәкдир [1, 15]; Белә бир гәнаәт ондан ирәли кәлирди ки, билдијимиз кими, о рајонларда, бизим Азәрбајчан Республикасынын о рајонларында тарихән чох зијалы адамлар јашајыб, мө'тәбәр адамлар јашајыб [1, 64]; Сөзү она кәтирирәм ки, Нахчыван Мухтар Республикасында да сосиал проблемләр вар, 70 минә гәдәр ишсиз вар [1, 79];

Тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр баш чүмләнин исимлә ифадә олунан һәр һансы бир үзвүнү тә'јин едир, ајдынлашдырыр вә ја конкретләшдирир. Һ.Әлијевин нитгиндә мүшаһидә етдијимиз тә'јин будаг чүмләли мүрәккәб чүмләләри нәзәрдән кечирәк: Бә'зән белә фикирләр сәсләнир (бурада мүәјјән һәгигәт дә вар), бу күн бурада да дејилди ки, Азәрбајчан кәнчләри дөјүшдән гачырлар [1,176]; Мәни белә бир мәсәлә нараһат едирди: нә үчүн әзәмәтли совет ордусунда Азәрбајчанын забитләри чох аздыр? [1, 177]; Доғрудан да белә олду ки, баш гарышды, елә бир һадисә олмады ки, мән о иши телевизија гаршысында көрүм [6].

Һ.Әлијевин нитгиндә зәрфлик будаг чүмләләринин бүтүн нөвләринә раст кәлмәк мүмкүндүр: тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси, заман будаг чүмләси, јер будаг чүмләси, кәмијјәт будаг чүмләси, сәбәб будаг чүмләси, мәгсәд будаг чүмләси, шәрт будаг чүмләси, гаршылашдырма будаг чүмләси вә с. Бу будаг чүмләләринин һәр бири үзәриндә кениш дајанмајараг, Һ.Әлијевин нитгиндә зәрфлик будаг чүмләләринә аид бә'зи сәчијјәви нүмунәләри мисал көстәририк: Бизим халгымыз үчүн мүстәгиллик о гәдәр гијмәтлидир ки, бүтүн чәтинликләрә дөзмәлијик, бүтүн мәһрумијјәтләрә дөзмәлијик [5]; Мән көрүшүмүзүн әввәлиндә дедим, - сөһбәтимиз елә олсун ки, гурултаја да демәјә сөз галсын [5].

Мәгсәд будаг чүмләси - баш чүмләдә ифадә олунан һадисәнин ичра мәгсәдини билдирир вә нә мәгсәдлә суалына мүвафиг кәлән суаллара чаваб верир: Буна көрә дә кәлин сөзләримизи гурултаја да сахлајаг, әсас сөһбәти гурултаја сахлајаг ки, һәгигәтән мә'налы, мәзмунлу кечсин, дәрин фикирләрлә долу олсун [5]; Биз садәчә буна дөзмәлијик, бу дөврүн әзаб-әзијјәтини, ачы-ағрысыны чәкмәлијик ки, кәләчәјимиз даһа көзәл, парлаг олсун [6]; Инди сиз Сурхај Әскәров кими исте'дадлы беш нәфәр адамын адыны мәнә верә биләрсинизми ки, мән онлара Сурхај Әскәрова тә'јин етдијим маашы тә'јин едим? [6]; Чүнки һамыны динләмәк истәјирәм ки, көрүм нә данышырсыныз [6].

Һ.Әлијевин нитгиндә табели мүрәккәб чүмләнин нөвләриндән бири олан шәрт будаг чүмләси дә кениш мүшаһидә олунур. Шәрт будаг чүмләси баш чүмләдә ифадә олунан һәрәкәти вә ја фикри мүәјјән шәртә бағлајыр вә бүтөвлүкдә баш чүмләнин мәзмунуна аид олур. Һ.Әлијевин нитгиндә мүшаһидә олунан шәрт будаг чүмләләри баш чүмләјә һәм -са,-сә шәкилчиләри, һәм дә әкәр (һәркаһ) бағлајычылары илә бағланмыш олур: Әкәр 1920-чи илә гәдәрки дөврә нәзәр салсаг, көрәрик ки, Азәрбајчан нефти харичи өлкәләрин ири ширкәтләри тәрәфиндән истисмар олунараг дашыныб вә халг нефтдән чох аз мәнфәәт котүрүб [1, 82]; Әкәр онлардан сәмәрәли истифадә олунсајды, инди Азәрбајчанда нефт вә газ чыхарылмасы үзрә көстәричиләр нәинки азалмазды, һәтта артарды да [1, 85]; Әкәр халгын мәнә инамы варса - мән минләрлә телеграмлар алырам ки, халг мәнә үмид бәсләјир - әкәр доғрудан да белә инам варса, бу күн мән бир даһа сизин гаршынызда чыхыш едиб дејирәм

- халг һәр шеји билмәлидир вә биләчәкдир [1, 92]; Биз Азәрбајчанын мүстәгиллијини бөјүк бир наилијјәт кими әлдә сахламаг истәјириксә, - бу исә бизим борчумуздур, кәнчләримизин борчудур, - буна чидди фикир вермәлијик [1, 173]; Әкәр сән бир јердә јашајырсанса, сәнин бир евин, коман варса, онун саһибисәнсә, ону горумалысан [1, 395]; Әкәр биз мүстәгил дөвләтиксә, социалист системиндән имтина етмишиксә, јени бир систем јаратмалыјыг, јохса јох? [1, 471].

Һ.Әлијевин нитгиндә раст кәлинән шәрт будаг чүмләләри чох вахт изаһедичи чүмлә - ара чүмләләрлә ишләнир. Бу да һаггында данышылан мәсәләнин даһа ајдын, там шәкилдә гавранылмасына, баша дүшүлмәсинә шәраит јарадыр: Әкәр Түркмәнистан президенти 50 һектар торпаг кәтүрүб өзүнә тәсәррүфат јарадырса, - о бизи, јә'ни бүтүн гонаглары апарыб өз тәсәррүфатыны кәстәрди, - башгалары горхмамалыдыр ки, сабаһ торпағы онларын әлиндән ала биләрләр [2, 499]; Билирсиниз, әкәр Јени Азәрбајчан партијасы бах бу чүр ағыр шәраитдә, гејри-ади вәзијјәтдә јаранмышдырса (бир дә дејирәм, онун јаранма просеси Азәрбајчанда јаранмыш башга партијаларын һамысындан фәрглидир), һәгиги һәмфикирләр, һәгиги һәмкарлар бөјүк чәтинликләрә синә кәрәрәк топлашыб бу партијаны јаратмышларса, демәк, онун дахилиндә олан просесләри дә һәлл едә биләрсиниз [2, 527].

Һ.Әлијевин нитгиндә мүрәккәб гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләрә дә раст кәлмәк мүмкүндүр. Белә мүрәккәб композисијаларда бә'зән бир нечә будаг чүмлә бир баш чүмләјә табе олараг мүрәккәб гурулушлу табели мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирир: Сизин демәк олар ки, һамынызла узун илләрдир ки, шәхсән танышам, бир јердә јашамышыг, ишләмишик, бир јердә чох ишләр кәрмүшүк [5]; Ола биләр, һәлә кимсә мәни күнаһландырсын ки, Һејдәр Әлијев бизи ораја јығды, сөзләримизи дедик, гурултаја галмады [5]; Мән белә баша дүшдүм ки, бу алты ил мүддәтиндә бизим Јазычылар Бирлији бүтүн бу чәтин дөврү јашајыб, бүтүн бу чәтинликләрә бахмајараг мөвчуддур вә бундан сонра да Азәрбајчан јазычыларыны өз әтрафына топлајыб јени-јени

әсәрләр јазмаға шәраит јарадачагдыр вә көмәк едәчәкдир [5].

Бә'зән мүрәккәб гурулушлу табели мүрәккәб чүмлә ашағыдакы схем үзрә гурулур: садә чүмлә - табели мүрәккәб чүмлә - садә чүмлә: Буна кәрә дә кәлин сөзләримизи гурултаја да сахлајаг, әсас сөһбәти гурултаја сахлајаг ки, о, һәгигәтән мә'налы, мәзмунлу кечсин, дәрин фикирләрлә долу олсун [5].

Һ.Әлијевин нитгиндә даһа бир мараглы чүмлә структуру тез-тез мүшаһидә олунур: баш чүмләјә табе олан будаг чүмлә өзү дә ајрылыгда табели мүрәккәб чүмләдән ибарәтдир: Мән дүшүнүрәм ки, Азәрбајчан халгынын мүсбәт хүсусијјәтләриндән бири дә одур ки, мәдәнијјәтә, әдәбијјата даим диггәт, гајғы кәстәриб һөрмәт едибләр [5]; Харичи ишләр назири бу күн мәнә дејир ки, дүнән Газахыстанын Мүстәгиллик күнү оланда бир сәфир мәнә јанашыб дејир ки, Һејдәр Әлијевә нә олуб? [6]; Бир дә гајыдырам ки, бу сәбәбләрә кәрә индијә гәдәр фикирләримизи ачыг демәмишик ки, бу мәсәлә өз-өзүнә һәлл олунсун, чүнки биз һесаб етмирдик ки, бу елә бөјүк бир проблемдир ки, биз буна мүдахилә етмәлијик [1, 73]; Әксинә, мәғлубијјәт олуб, нәтичәдә о тәрәфә әсас верилиб ки, бизи күнаһландырсын ки, биз әлдә олунан сазиши позмушуг - өзүмүз атәшин дајандырылмасыны истәмишик, өзүмүз дә атәши давам етдирмишик [1, 92].

Бә'зән баш чүмләни изаһ едән будаг чүмлә вә өз нөвбәсиндә ондан асылы олан дикәр табели мүрәккәб чүмлә мүхтәлиф олур. Ашағыдакы нүмунәјә диггәт јетирсәк, кәрәрик ки, сәбәб будаг чүмләсини изаһ едән будаг чүмлә тамамлыг будаг чүмләсидир: Бу она кәрә лазымдыр ки, һамымыза мә'лум олан дүшмән гүввәләр сүбут етмәјә чалышырлар ки, Азәрбајчан халгынын зәнкин тарихи олмамышдыр, онун кәкү јохдур [2, 93].

Мүбтәда, тамамлыг вә сәбәб будаг чүмләсиндән ибарәт ашағыдакы мүрәккәб композисија да мараглыдыр: Бир тәрәфдән тәәччүб доғурур, дикәр тәрәфдән тәәссүфләндирир, үчүнчү тәрәфдән исә инсаны һиддәтләндирир: башга өлкәләрдән Ермәнистана кедиб-кәләнләр данышырлар ки, Јере-

ванда бүтүн ағачлар кәсилмишдир, чүнки гышда јаначаглары олмамышдыр [2, 36].

Һ.Әлијевин нитгиндә бә'зән өзкә нитгинин мүхтәлиф формаларда ифадәсинә раст кәлмәк олур. Бә'зән башгасынын нитги ејни илә, бә'зән исә мүәјјән гәдәр дәјишилмиш, васитәли шәклә салынмыш шәкилдә верилир. Мә'лум олдуғу кими, васитәсиз вә васитәли нитг данышыг дилиндә, елми, рәсми, бәдии вә публисистик үслубларда кениш мүшаһидә олунур. Әкәр васитәсиз нитгдә башгасынын дејилиш тәрзи, онун нитгинин лексик, фразеоложи, грамматик гурулушу, үслуби хүсусијјәтләри ејнилә сахланмыш олурса, васитәли нитг һаггында буну сөјләмәк олмаз. Васитәли нитгдә мүәллифин сөзләри баш чүмлә, өзкә нитги исә будаг чүмлә функсијасында олур. Мүшаһидәләр көстәрир ки, Һ.Әлијевин дилиндә васитәли нитгдән даһа кениш истифадә олунмушдур: О, бу барәдә фикирләрини билдирди вә гејд етди ки, бүтүн бунлар бејнәлхалг тәшкилатларын васитәсилә һәлл едилмәлидир [2, 331]; О билдирди ки, бу чох бөјүк тарихи әһәмијјәти олан бир мүгавиләдир. Һәмин мүгавиләдә АБШ ширкәтләри дә иштирак едир, она көрә дә Америка дөвләтинин буна марағы вар [2, 332]; Чәнаб Билл Клинтон билдирди ки, Ермәнистан-Азәрбајчан мүнагишәсинин арадан галдырылмасы вә рекионда сүлһ јарадылмасы илә бағлы онун мүәјјән фикирләри вар вә бу барәдә Русија президенти Борис Јелтсинлә көрүшүндә дә данышачагдыр [2, 332]; Чәнаб Клинтон гејд етди ки, Америка Бирләшмиш Штатлары бу мәсәләјә чидди гошулмушдур вә беләчә дә мәшғул олачагдыр [2, 332]; Натигләрин бир чохунун гејд етдији кими, бә'зи шәхсләрин "филан кәнд әлдән кетди", "филан рајон ишғал олунду" дејәрәк буна севинмәси, бајрам етмәси вә чамааты бирләшдирмәк әвәзинә ону чошдурмасы, чәмијјәтдә парчаланма мејлләрини артырмасы дүшмәнләримизин бизә вурдуғу зәрбәләрдән даһа күчлү зәрбәләрдир [1, 249].

Васитәли нитг шифаһи данышыгда даһа чох ишләкдир. Шифаһи нитгдә "(мән) дедим, (о) деди" типли конструксијалар даһа чох мүшаһидә олунур. Һ.Әлијевин нитгиндә бу типли конструксијалар тез-тез ишләнир. Бу, онун

нитгләрини чанлы данышыг дилинә, баша дүшүлән, гуру рәсмијјәтчиликдән узаг садә, анлашыглы нитгә чевирмиш олур.

Бә'зән васитәли нитг III шәхсин чәминә аид олур. Васитәли нитгин верилдији биринчи чүмләдән сонра фикир јенә мүстәгил чүмләләр шәклиндә гурулур. Бу гәбилдән олан чүмләләр ја васитәсиз нитг, ја да мүстәгил чүмлә шәклиндә верилир: Бир чохлары дејирләр ки, бу ганунсузлуглары биз көрүрүк, бунлара мүәјјән гәдәр дөзүрүк, она көрә ки, бунлар Азәрбајчанын рәһбәрлији тәрәфиндән, о чүмләдән Али Советин сәдри Һејдәр Әлијев тәрәфиндән ја бәјәнилир, ја да бунлара е'тираз јохдур, она көрә дә биз өз сөзүмүзү дејә билмирик, билмирик ки, бурада силаһлы гүввә олмалыдыр, јохса олмамалыдыр? Кимсә силаһ күчү илә адам тутмалыдыр, јохса тутмамалыдыр? Биз бунлары билмирик [1, 72]. Бурада бүтүн суал чүмләләри дә "дејирләр"ә - III шәхсин чәминә аиддир вә онлары васитәли суал чүмләләри кими сәчијјәләндирмәк олар. Марағлы орасыдыр ки, мүәјјән ајдынлашдырычы ифадәләрдән сонра јенидән "дејирләр"ә - III шәхсин чәминә аид олан фикир васитәли нитг шәклиндә верилир: Јә'ни бизи иттиһам едирләр, о чүмләдән шәхсән мәни ки, нә үчүн сиз сусурсунуз, нә үчүн өз мөвгејинизи билдирмирсиниз? [1,72].

Бурада верилмиш васитәли суал чүмләләриндә әввәлки фикрин башга мәзмунда давамы ифадә олунмушдур.

Бу гәбилдән олан васитәли нитг конструксијаларынын кениш истифадә олунмасы Һ.Әлијев нитгинин сәчијјәви хүсусијјәтләриндән бири һесаб олуна биләр.

Һ.Әлијевин нитгинин грамматик хүсусијјәтләри олдугча зәнкин, чохчәһәтли вә рәнкарәнкдир. Онун нитгләринин грамматик чәһәтдән арашдырылмасы Азәрбајчан дилинин дүнјанын ән зәнкин дилләриндән бири олдуғуну нүмајиш етдирмәклә бәрабәр, бу зәнкинликдән јүксәк бачарыгла, зәркәр дәгиглији илә истифадә етмәк мәһарәтинин бә'зи кизли хүсусијјәтләрини, "сирләрини" ачмаг бахымындан да олдугча әһәмијјәтлидир. Тәдгигатда Һ.Әлијевин нитгләриндә илк бахышда диггәти чәлб едән ән сәчијјәви хүсусијјәтләрә тохунулмушдур. Кәләчәкдә Һ.Әлијевин дилинин лингвистик чәһәтләринин дәриндән, һәртәрәфли арашдырылмасы чох фајдалы оларды.

ӘДӘБИЈЈАТ

1. ӘЛИЈЕВ ҺЕЈДӘР. Мүстәгиллијимиз әбәдидир. Ики чилддә. Биринчи чилд. - Бакы, Азәрнәшр. 1997
2. ӘЛИЈЕВ ҺЕЈДӘР. Мүстәгиллијимиз әбәдидир. Ики чилддә. Икинчи чилд. - Бакы, Азәрнәшр, 1997
3. АДИЛОВ М.И. Азәрбајчан дилиндә синтактик тәкрарлар. - Бакы, "Елм", 1974.
4. АДИЛОВ М.И., Вердијева З.М., Ағајева Ф.М. Изаһлы дилчилик терминләри. - Бакы, "Маариф", 1989
5. "Азәрбајчан" гәзети - 30.10.1997.
6. "Азәрбајчан" гәзети - 31.10.1997
7. Азәрбајчан дилинин үслубијјаты. Бакы, "Елм", 1990
8. Ахундов А. Дил вә үслуб мәсәләләри. Бакы, Кәнчлик, 1970
9. Китаби-Дәдә Горгуд. - Бакы, "Јазычы", 1988
10. Мүасир Азәрбајчан дили. III чилд. Синтаксис. - Бакы,"Елм", 1982.
11. ҺҮСЕЈНЗАДӘ М. Мүасир Азәрбајчан дили. Морфолокија. - Бакы, Маариф, 1973

МҮНДӘРИЧАТ

ӨН СӨЗ . . . 3
КИРИШ . . . 10

БИРИНЧИ ФӘСИЛ. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ АЗӘРБАЈЧАНДА ДИЛ ГУРУЧУЛУҒУ . . . 17
Дил вә сијасәт . . . 18
Һејдәр Әлијевин дил сијасәтинин принсипләри . . 19
Һејдәр Әлијевин дил сијасәтинин истигамәтләри . 27
Дил вә милләт . . . 32
Дил вә дөвләт . . . 36
Дил вә тарих . . . 50
Дилин тарихи вә халгын тарихи . . . 50
Тарихи һәгигәтә сәдагәт вә тарихә објектив мүнасибәт . . . 55
Дил вә әдәбијјат . . . 57
Јазычы дили . . . 58
Дилин инкишафында әдәбијјатын ролу . . . 60
Дил вә әлифба . . . 62
Әдәбијјат . . . 66

ИКИНЧИ ФӘСИЛ. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ ВӘ НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ . . . 68
Һејдәр Әлијев нитг мәдәнијјәти һаггында . . . 76
Нитг камиллији . . . 82
Синонимләр . . . 94
Фразеоложи бирләшмәләр . . . 102
Үслуби хүсусијјәтләр . . . 118
Гурулуш хүсусијјәтләри . . . 145
Әдәбијјат . . . 152

ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ. ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН ЧЫХЫШ ВӘ НИТГЛӘРИНИН ДИЛИНИН ҮСЛУБИ-ГРАММАТИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ . . . 153
Үслуби морфолокија . . . 157
Үслуби синтаксис . . . 168
Әдәбијјат . . . 195

"Елм" РНПМ
Мәркәзин директору *Шириндил Алышанлы*
Баш редактору *Тејмур Кәримли*

Heydər Əliyev dil haqqında
və Heydər Əliyevin dili
Bakı - "Elm" - 1998

Нәшријјат редактору Мәнзәр Ејнуллајева
Рәссамы Виктор Устинов
Техники вә бәдии редактору Нәриман Вејсәлоғлу
Корректору Әминә Новрузова

Јығылмаға верилмиш 15.06.98. Чапа имзаланмыш 29.09.98.
Форматы 84x108 1/32. Офсет чап үсулу. Шәрти чап вәрәги 10,24. Рәнкли шәрти чап вәрәги 10,24. Тиражы 500.
Сифариш 108 Гијмәти мүгавилә илә.

"Елм" РНПМ-нин мәтбәәсиндә офсет үсулу илә чап едилмишдир (Бакы, Истиглалијјәт күч., 8)

199
87

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ
ДИЛ ҺАГГЫНДА
ВӘ
ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВИН
ДИЛИ